

مدرسان شریف

فصل اول

«تحولات شهرنشینی»

مفهوم شهر و شهرسازی

شهر یکی از پدیده‌های بشری در محیط زیست به منظور اسکان، تأمین معیشت، داشتن روابط اجتماعی و اقتصادی و ... انسان‌ها است. ده‌نشینی و شهرنشینی یکی از اقسام نحوه زندگی بشر در سطح زمین و به‌عنوان استقرار ثابت بشر در محیط‌زیست است. بنابر نظر بسیاری از صاحب‌نظران و جغرافی‌دانان، نحوه زندگی بشر و سکونت او به دو قسم بزرگ کوچ‌نشینی و یک‌جانشینی تقسیم می‌شود.

از دیدگاه دیگر، نحوه استقرار انسان در کره زمین براساس زندگی در مسکن متحرک، مسکن نیمه‌متحرک و مسکن ثابت استوار است. زندگی ثابت و ایجاد ده با کشاورزی آغاز می‌شود که از شرایط اولیه آن وجود آب کافی، خاک مساعد و موقعیت مناسب بوده است. ایجاد و پراکندگی روستاها و استقرارشان در نقاط مختلف، افزایش مبادلات و تولیدات کشاورزی منجر به پیدایش نوع دیگری از زندگی یک‌جانشینی، یعنی شهرنشینی شده است. با این حال هنوز هم در سراسر دنیا قسمت اعظمی از اجتماعات انسانی در روستاها زندگی می‌کنند.

اجتماع انسان‌ها در هر مکان و در هر زمان، تحت تأثیر روابط آن‌ها با یکدیگر و همچنین با سایر جوامع بوده است. شهر و روستا هر دو بر یکدیگر تأثیر می‌گذارند و محیط نیز بر هر دو مؤثر است.

در برنامه‌های شهرسازی و تدوین برنامه‌های مختلف برای شهر نباید شهر را به‌صورت تافته‌ای جداافتاده از منطقه‌اش در نظر بگیریم و ارتباطات مرئی یا نامرئی شهرها و روستاها را فراموش کنیم. هدف بیشتر بر این اصل قرار دارد که برنامه‌ریزی‌های شهری، روستایی و منطقه‌ای پایه‌پای هم و همگام با هم پیش روند.

اگر برای شهر و روستاها هماهنگ‌باهم برنامه‌ریزی شود و شهرها همه‌گونه امکانات، اعتبارها و احتیاج‌های نواحی روستایی را در اختیار داشته باشند، ضمن آنکه از شدت مسائل و مشکلات شهری کاسته خواهد شد، روستاها نیز از سکنه خالی نخواهند گردید. سیمای شهر، مناظر و مسکن آن، وجه تمایز شهر با روستاست. جذب و جلب جمعیت روستایی به طرف شهر به‌دلیل وجود امکانات رفاهی در شهرها و کمبود آن در روستاها صورت گرفته و مهاجرت از سوی روستاها به طرف شهرها خاصه شهرهای بزرگ باعث پایین‌رفتن سطح تولید کشاورزی و دامپروری، بروز مشکلات افزایش جمعیت و تراکم آن در شهرها، مشکلات مربوط به مسکن و ... شده است.

شهر چیست؟ شهر مجموعه‌ای از ترکیب عوامل طبیعی، اجتماعی و محیط‌های ساخته‌شده توسط انسان است که در آن جمعیت ساکن متمرکز شده است. شهر به معنای کامل یک سیستم باز است؛ یعنی نمی‌تواند از هر نظر کامل و مجموعه‌ای از تمام عناصر لازم به منظور ادامه حیات خود باشد؛ بنابراین به‌طور مجزا و جدا از سایر نقاط نمی‌تواند به فعالیت خود ادامه دهد.

کلمه مثال ۱: مهم‌ترین مواردی که در توسعه شهری باید مورد توجه قرار گیرد، عبارت است از:

- ۱) توجه به گذشته شهرها و سازماندهی فضایی خدمات شهری
- ۲) توجه به تجهیز کاربری‌ها و امکانات و تجهیزات شهری
- ۳) توجه به تناسب بین جمعیت، امکانات و محیط‌زیست شهری
- ۴) گسترش هماهنگ و متعادل سطح اختصاص‌یافته به مسکن شهری

پاسخ: گزینه «۳» توسعه شهری، یعنی گسترش هماهنگ و متعادل سطوح اختصاص‌داده‌شده به ساختمان‌های مسکونی در یک شهر با سطوح مورد نیاز سایر کاربری‌ها و تجهیز سطوح به امکانات، تأسیسات و تجهیزات مورد نیاز در سطحی استاندارد و قابل قبول؛ به عبارت دیگر در توسعه شهری از یک‌سو باید به برابری و تعادل بین کیفیت و کمیت آنچه احداث می‌شود، و از سوی دیگر به تعداد و اندازه جمعیت شهرنشینی که در این مناطق جای می‌گیرند، اهمیت داد. همچنین توجه به محیط‌زیست شهری و رفاه و آسایش شهروندان از اهداف اصلی توسعه شهری است. با توجه به نکات مذکور، توسعه شهری عبارت است از تناسب بین امکانات، جمعیت و محیط‌زیست شهری.

کج مثال ۲: زندگی ثابت یا به عبارتی مراکز تجمع انسانی در گذشته وابسته به کدام یک از شرایط زیر نبوده است؟

- (۱) وجود آب کافی (۲) خاک مناسب (۳) موقعیت مناسب (۴) جمعیت

پاسخ: گزینه «۴» از دیدگاه دیگر، نحوه استقرار انسان در کره زمین براساس زندگی در مساکن متحرک، مساکن نیمه متحرک و مساکن ثابت استوار است. زندگی ثابت و ایجاد ده همراه با کشاورزی آغاز می شود که از شرایط اولیه آن وجود آب کافی، خاک مساعد و موقعیت مناسب بوده است. در پیدایش زندگی ثابت و به عبارتی مراکز سکونت در گذشته عامل جمعیت زیاد نقش نداشته است بلکه این عامل ثانویه می باشد.

تعاریف مختلف شهر

تعریف عددی: یکی از بهترین وجوه تمایز بین شهر و ده، تعداد جمعیت است. مرکزی از اجتماع نفوس که در نقطه ای گرد آمده و تراکم و انبوهی جمعیت در آن از حد معینی پایین تر نباشد. براین اساس، در بیشتر ممالک حد جمعیت شهر ۲۵۰۰ نفر است.

تعداد و رقم شاخص برای شناخت شهر هم از نظر زمانی و هم از نظر مکانی متفاوت است و مهم تر آنکه در هر کشوری بنابه موقعیت خاص آن کشور، حد جمعیت شهر متفاوت است.

در کشور فرانسه مقیاس شناخت شهر از ده، تعداد ۲۰۰۰ نفر ساکن است. در آلمان، چکسلواکی و ترکیه هم رقم ۲۰۰۰ نفر ملاک تشخیص شهر از روستاست. در ایالات متحده و مکزیک رقم ۲۵۰۰ نفر و در هلند، یونان و ایران ۵۰۰۰ نفر مشخص کننده شهر بودن یک نقطه می باشد.

تعریف تاریخی: برخی از علما معتقدند که مرکزی که از قدیم نام شهر به آن ها اطلاق شده است، به عنوان شهر شناخته می شوند و در واقع به افتخار قدمتی که دارند، همیشه شهر باقی می ماند.

کج مثال ۳: برخورداری از بازار، شهر را با چه نوع تعریفی مشخص می کند؟

- (۱) اجتماعی (۲) حقوقی (۳) تاریخی (۴) فرهنگی

پاسخ: گزینه «۲» تعریف حقوقی: در دوره های گذشته، شهرها دارای امتیازاتی بودند که در روستا وجود نداشت؛ مانند بسیاری از شهرهای قرون وسطایی که حق داشتند برای خود بازار داشته باشند یا به خدمات نظامی بپردازند؛ در حالی که روستاها از این امتیازات برخوردار نبودند. به نظر جغرافی دانان، شهر منظره ای مصنوعی از خیابان ها، ساختمان ها، دستگاه ها و بناهایی است که زندگی شهری را امکان پذیر می سازد.

کج مثال ۴: در فرانسه مقیاس شناخت شهر از ده چه تعداد جمعیت است؟

- (۱) ۲۵۰ نفر (۲) ۲۵۰۰ نفر (۳) ۲۰۰۰ نفر (۴) ۵۰۰۰ نفر

پاسخ: گزینه «۳» در کشور فرانسه مقیاس شناخت شهر از ده تعداد ۲۰۰۰ نفر ساکن است؛ یعنی مناطقی که کمتر از ۲۰۰۰ هزار نفر جمعیت داشته باشند، روستا محسوب می شوند.

کج مثال ۵: در کدام گروه از کشورهای مهم زیر ۵۰۰۰ نفر ملاک تشخیص شهر از روستاست؟

- (۱) ایالات متحده، مکزیک و ایران (۲) آلمان، چک اسلواکی و ترکیه (۳) هلند، یونان و ایران (۴) یونان، آلمان و ترکیه

پاسخ: گزینه «۳» در هلند، یونان و ایران ۵۰۰۰ نفر مشخص کننده شهر بودن یک نقطه است. تعریف تاریخی: برخی از علما معتقدند مرکزی که از قدیم نام شهر به آن ها اطلاق شده است، به عنوان شهر شناخته می شوند و در واقع به افتخار قدمتی که دارند، همیشه شهر باقی می ماند.

کج مثال ۶: کدام تعریف زیر از شهر تعریف درستی نیست؟

- (۱) شهر به معنای کامل، یک سیستم بسته است.
 (۲) شهر جایی است که شغل سکنه آن غیر از کشاورزی باشد.
 (۳) سیمای شهر، مناظر و مساکن آن وجه تمایز شهر با روستا است.
 (۴) هر جایی که در آن نوع مسکن، رفتار درآمد، سیمای شهری و پوشاک مردم آن با روستا متفاوت باشد، شهر است.

پاسخ: گزینه «۱» شهر چیست؟ شهر مجموعه ای از ترکیب عوامل طبیعی، اجتماعی و محیط های ساخته شده توسط انسان است که در آن جمعیت ساکن متمرکز شده است. شهر به معنای کامل یک سیستم باز است؛ یعنی نمی تواند از هر نظر کامل و مجموعه ای از تمام عناصر لازم جهت ادامه حیات خود باشد. بنابراین به طور مجزا و جدا از سایر نقاط نمی تواند به فعالیت خود ادامه دهد. شهر یک سیستم باز است که دارای ورودی و خروجی است، پس نمی تواند یک سیستم بسته باشد؛ بر این اساس گزینه «۱» غلط است.

شهرسازی کدام است؟

امروزه، توسعه استعدادهای علمی و تخصصی بشر سبب شده است که شهر به صورت مجموعه‌ای واحد به نظر آید که مانند انسان دارای خصایص و ویژگی‌های زندگی است. به بیان ساده‌تر، مجموعه روش‌ها و تدابیری که متخصصان امور شهری به وسیله آن شهرها را بهتر می‌سازند، به شهرسازی یا علم تنسيق شهرها شهرت دارد.

از دیدگاه دیگر، شهرسازی عبارت است از مطالعه طرح‌ریزی و توسعه شهرها با در نظر گرفتن نیازهای اجتماعی و اقتصادی با توجه به حداقل‌رساندن مشکلات شهری و پاسخگویی به نیازهای عمومی جمعیت شهری.

استفاده از روش‌ها و تکنیک‌های این علوم در ایجاد توسعه برنامه‌ریزی و طرح‌ریزی شهری را شهرسازی می‌نامند.

طرح و تنظیم نقشه‌های جدید، توزیع صحیح تأسیسات شهری و برنامه‌ریزی جهت حمل‌ونقل شهری از جمله وظایف شهرسازی است.

در شهرسازی یکی از مهم‌ترین مطالعات جهت طراحی‌های محیط شهری، هماهنگی شهرها با محیط‌های طبیعی، فیزیکی، اجتماعی و اقتصادی اطراف آن‌ها از یک سو و ارتباط متقابل نواحی زیستی با یکدیگر از سوی دیگر است.

در طرح‌ها و برنامه‌ریزی‌های شهری باید امکانات شهر از نظر فیزیکی، اقتصادی و خواست مردم در رابطه با منطق طرح‌های توسعه مورد توجه واقع شود.

امروزه متخصصان شهرسازی در زمینه مسائل شهری، در دو رشته اصلی برنامه‌ریزی شهری urban Planing و طرح‌ریزی شهری urban Design به ایفای نقش پرداخته‌اند.

برنامه‌ریزی شهری: ایجاد محیطی راحت‌تر، بهتر، آسان‌تر و مؤثرتر برای شهرنشینان.

طرح‌ریزی شهری: مطالعه کیفیت فضاها، کیفیت فیزیکی طرح‌ها، ارائه طرح‌های فیزیکی از فضاها و شناخت کیفیت فیزیکی شهری.

به‌طور کلی، طرح‌ریزی شهری در جستجوی کم و کیف زیبایی بهتری از فرم‌های شهری است که براساس مصرف اراضی و پیش‌بینی مصرف آن قرار دارد.

کلمه مثال ۷: کدام یک از موارد زیر به‌عنوان مهم‌ترین رسالت شهرسازی به حساب می‌آید؟

- (۱) ارتباط با علوم دیگر
(۲) برنامه‌ریزی و طرح‌ریزی شهری
(۳) توزیع صحیح تأسیسات و تجهیزات شهری
(۴) ارتباط منطقی بین انسان و محیط‌زیست آن

پاسخ: گزینه «۳» طرح و تنظیم نقشه‌های جدید، توزیع صحیح تأسیسات شهری و برنامه‌ریزی جهت حمل‌ونقل شهری از جمله وظایف شهرسازی است.

کلمه مثال ۸: کدام شاخه از علم شهرسازی در جستجوی کم و کیف زیبایی بهتری از فرم‌های شهری است که براساس مصرف اراضی و پیش‌بینی مصرف آن قرار دارد؟

- (۱) طرح‌ریزی شهری
(۲) برنامه‌ریزی شهری
(۳) ساماندهی اراضی
(۴) برنامه‌ریزی حمل‌ونقل

پاسخ: گزینه «۱» طرح‌ریزی شهری: مطالعه کیفیت فضاها، کیفیت فیزیکی طرح‌ها، ارائه طرح‌های فیزیکی از فضاها و شناخت کیفیت فیزیکی شهری است.

به‌طور کلی، طرح‌ریزی شهری در جستجوی کم و کیف زیبایی بهتری از فرم‌های شهری است که براساس مصرف اراضی و پیش‌بینی مصرف آن قرار دارد.

کلمه مثال ۹: هدف از طرح‌ریزی شهری چیست؟

- (۱) ملاحظه کیفیت زیبایی از فرم شهری
(۲) تأمین رفاه شهری
(۳) ایجاد محلی سالم‌تر
(۴) ایجاد محیطی بهتر

پاسخ: گزینه «۱» طرح‌ریزی شهری فرایندهای ذهنی منبعث از برنامه‌ریزی شهری را با رعایت هندسه، فیزیک و کالبد مناسب فرم شهری در عرصه فضایی یا بستر جغرافیایی شکل داده و آن را از مقوله ذهنی به عینی تبدیل می‌کند و به آن تجسم فضایی می‌دهد. چگونگی این تجسم فضایی شیوه و حدود دخالت انسان را در عرصه شهر مشخص می‌کند؛ به عبارت دیگر می‌توان گفت شهر پویاست و این پویایی لزوم برنامه‌ریزی برای درازمدت و فراتر از چهارچوب محدود و بسته را برای آن ایجاد می‌کند.

کلمه مثال ۱۰: ارائه کیفیت فضاها در برنامه‌ریزی به عهده کدام رشته برنامه‌ریزی است؟

- (۱) برنامه‌ریزی شهری
(۲) طرح‌ریزی شهری
(۳) طراحان محیط شهری
(۴) طرح‌ریزی و برنامه‌ریزی شهری

پاسخ: گزینه «۲» برنامه‌ریزی شهری عبارت است از ایجاد محیطی راحت‌تر، بهتر، آسان‌تر و مؤثرتر برای شهرنشینان و از سوی دیگر طرح‌ریزی شهری را می‌توان مطالعه کیفیت فضاها، کیفیت فیزیکی طرح‌ها، ارائه طرح‌های فیزیکی از فضاها و شناخت کیفیت فیزیکی شهری دانست. طرح‌ریزی شهری در جستجوی کم و کیفیت زیبایی بهتر از فرم‌های شهری است که براساس مصرف اراضی و پیش‌بینی مصرف آن قرار دارد.

نکته ۱: urban planning یعنی برنامه‌ریزی شهری و urban designing یعنی طرح‌ریزی شهری.

شهر چگونه به وجود می‌آید؟

مهم‌ترین عامل ایجاد شهر را باید در مازاد تولید محصولات کشاورزی، توسعه شبکه راه‌ها و تمایل بشر به ایجاد یک زندگی دسته‌جمعی در کنار یکدیگر جستجو کرد. علاوه بر دره بین‌النهرین، دره رودخانه‌های بزرگ نیل و سند، ضمن آنکه مهد تمدن بشری بوده‌اند، آثار قدیمی‌ترین شهرها را نیز می‌توان در آن‌ها جستجو کرد.

در میان مهم‌ترین عوامل پیدایش شهرها باید توسعه شبکه راه‌ها را عادی‌ترین و مطمئن‌ترین قدیمی‌ترین عامل دانست. شکفتگی کامل مناطق مستقل شهری در دره بین‌النهرین را می‌توان بین ۲۵۰۰ تا ۳۰۰۰ سال قبل از میلاد تخمین زد.

کلمه مثال ۱۱: در میان عوامل پیدایش شهرها کدام عامل عادی‌ترین و قدیمی‌ترین است؟

- (۱) مازاد تولید محصولات کشاورزی
(۲) تمایل بشر به ایجاد زندگی دسته‌جمعی
(۳) توسعه مبادلات کالا و پیشرفت‌های تجاری
(۴) توسعه شبکه راه‌ها

پاسخ: گزینه «۴» مهم‌ترین عامل ایجاد شهر را باید در مازاد تولید محصولات کشاورزی، توسعه شبکه راه‌ها و تمایل بشر به ایجاد زندگی دسته‌جمعی در کنار یکدیگر جستجو کرد. در این میان باید توسعه شبکه راه‌ها را عادی‌ترین و مطمئن‌ترین قدیمی‌ترین عامل دانست.

در بررسی منشأ شهرها عامل توسعه مبادلات کالا و پیشرفت‌های تجاری که به یک محل قابل استفاده و دائمی در یک موقعیت مطلوب منجر می‌شود و عامل افراد بشری را که کارشان موجب پیشرفت ارگانسیم شهری شده است، باید از جمله مواردی دانست که به ایجاد شهرها کمک ارزنده‌ای کرده است. تبادلات کالا و وجود محلی برای چنین تبادلاتی در توسعه و ایجاد شهر نقش مؤثری داشته است. همچنین، در ایجاد و توسعه شهرها نباید نقش عامل طبیعی مانند وجود آب، مساعدت زمین، خاک و امثال آن‌ها را از نظر دور داشت.

تاریخ قدیمی‌ترین جوامع کشاورزی مختلط به حدود ۵۵۰۰ سال قبل از میلاد مسیح می‌رسد که در ناحیه خاورمیانه به وجود آمدند و در طول ۱۵۰۰ سال بعد، این نوع زندگی از تپه‌ها و نواحی کوهستانی که برای اولین بار در آن نقاط ایجاد شده بودند، به دره رودخانه‌های بزرگ خاورمیانه کشیده شد. در طول هزاره چهارم قبل از میلاد، بعضی از روستاهای واقع در دشت‌های رسوبی بین‌النهرین (دجله و فرات) رشد نموده و عملکرد آن‌ها تغییر کرد. تاریخ شهرنشینی در ناحیه بین‌النهرین و در تمدن سومری به ۳۰۰۰ سال قبل از میلاد می‌رسد. در این مورد می‌توان به وجود شهرهای اور، اکد، آشور، نینوا و اربیل اشاره کرد.

عوامل سنتی شهرها

مهم‌ترین عواملی که بر رواج شهرنشینی و پیدایش شهرهای بزرگ انجامید، به قرار زیر هستند:

- ۱- تحول در حمل‌ونقل و سرعت مبادلات: مثل اختراع اتومبیل، قطار و هواپیما؛
- ۲- پیدایش تخصص و تقسیم کار: در تمامی امور شهرهای پس از انقلاب صنعتی، با تحول در امر صنعت، احتیاج به نیروی ماهر و متخصص روز به روز بیشتر حس می‌شد.
- ۳- ازدیاد جمعیت: در اثر پیشرفت علوم طب و کاهش مرگ و میر و در نتیجه کاهش بیماری‌ها ازدیاد جمعیت رخ می‌دهد.
- ۴- توسعه مهاجرت‌ها: به دلیل تنوع شغلی و ماشینی شدن ابزارآلات کشاورزی مردم روستاها به شهرها سرازیر شدند.
- ۵- تمرکز صنعت و تجارت: ایجاد کارخانه‌ها در مناطقی که دارای شرایط بهتری مثل دسترسی به مواد اولیه، جمعیت متخصص، موقعیت مناسب و امثال آن بود، تمرکز صنعت و تجارت را به دنبال داشت.
- ۶- توسعه مراودات اقتصادی: اقتصادها بر مبنای عملکردهای منطقه‌ای به رقابت با یکدیگر پرداختند.
- ۷- بالا رفتن سطح درآمد: در اثر اشتغال به کارها و حرفه‌های مختلف در شهرها خودبه‌خود میزان درآمد شهرنشینان به مراتب بهتر از نقاط روستایی شد.
- ۸- تنوع در مشاغل؛
- ۹- پیدایش و گسترش وسایل ارتباط جمعی: مثل رادیو، تلویزیون و تلفن.

نکته ۲: رودخانه‌ها مهد تمدن بشری بوده‌اند. مثال: نیل و سند

کلمه مثال ۱۲: شهرهای قرون وسطایی در کدام یک از تعاریف بیان شده شهر می‌گنجد؟

- (۱) تعریف عددی
(۲) تعریف تاریخی
(۳) تعریف حقوقی
(۴) تعریف جغرافیایی

پاسخ: گزینه «۳» در گذشته بسیاری از شهرها امتیازهایی داشتند که سایر مکان‌ها از آن محروم بودند؛ مثلاً بازار - دژ نظامی مانند شهرهای قرون وسطی تعریف حقوقی از شهر بوده است.

کج مثال ۱۳: مناطق مستقل شهری در دره بین‌النهرین در چه سال‌هایی به شکفتگی کامل رسید؟

- (۱) بین ۲۵۰۰ تا ۳۰۰۰ سال بعد از میلاد
 (۲) بین ۲۵۰۰ تا ۳۰۰۰ سال قبل از میلاد
 (۳) حدود ۵۵۰۰ سال قبل از میلاد
 (۴) بین ۳۰۰۰ تا ۵۵۰۰ سال قبل از میلاد

پاسخ: گزینه «۲» شکفتگی کامل مناطق مستقل شهری را در دره بین‌النهرین می‌توان بین ۲۵۰۰ تا ۳۰۰۰ سال قبل از میلاد تخمین زد.

کج مثال ۱۴: علاوه بر دره بین‌النهرین در کدام یک از مکان‌های زیر نیز آثار قدیمی‌ترین شهرها را می‌توان پیدا کرد؟

- (۱) در رودخانه‌های بزرگ نیل و سند
 (۲) مناطق کوهستانی اروپای غربی
 (۳) در اروپای شرقی
 (۴) در دره‌های کوهستانی آمریکای مرکزی

پاسخ: گزینه «۱» رودخانه‌های بزرگ نیل و سند علاوه بر اینکه مهد تمدن بشری بوده‌اند، آثار قدیمی‌ترین شهرها را نیز در خود دارند.

اقتصاد شهرهای ماقبل صنعت

اقتصاد شهرهای ماقبل صنعت، تفاوت فراوانی با مراکز اقتصادی عصر حاضر دارند. این تفاوت‌ها را می‌توان در چند گروه مورد بررسی قرار داد. نخست آنکه، این‌گونه شهرها فاقد منابع تولید بودند و به دلیل آنکه هر نوع فعالیت اقتصادی منجر به استفاده از منابع زنده بود، میزان تولید کالا و تهیه خدمات به این عوامل برمی‌گشت؛ در حالی که در جوامع صنعتی امروز از منابع انرژی غیر زنده مانند نیروی برق و نیروی بخار استفاده می‌شود که اثر به‌سزایی در میزان تولید دارند؛ مسئله دوم نبودن تخصص یا تقسیم کار است که تمام کارها در آن زمان به وسیله دست انجام می‌گرفت ولی در شهرهای صنعتی عصر حاضر تقسیم کار موجب آسان‌تر شدن و سریع‌تر شدن کارها شده است. عامل بعدی مسئله واسطه‌هاست. در شهرهای ماقبل صنعتی، فعالیت‌های تجاری توسط خود پیشه‌وران و تاجران صورت می‌گرفت و تاجران و صاحبان صنایع از خود اتحادیه‌ای داشتند که حیطة فعالیت آن‌ها به شهری که در آن زندگی می‌کردند، محدود می‌شد.

در شهرهای قبل از صنعت، تحرک اجتماعی وجود نداشت و تنها عاملی که ممکن بود موقعیت طبقات خاص را به خطر اندازد، دشمن خارجی و نه طبقات داخلی شهر بود.

نکته ۳: تفاوت شهرهای ماقبل صنعت و عصر حاضر پنج اصل است که در پاراگراف قبل اشاره شده است.

در شهرهای ماقبل صنعت برای تهیه یا تولید کالا استاندارد معینی وجود نداشت و قیمت کالاها نیز ثابت نبود. انقلاب صنعتی دگرگونی عظیمی در این نظام‌ها اعم از اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی به‌وجود آورد که این دگرگونی‌ها نخست در جوامعی روی داد که زودتر از اثرات انقلاب صنعتی و استفاده از وسایل اختراع یا اکتشاف شده بهره‌مند شدند. ایالات متحده آمریکا که در سال ۱۷۹۰، ۵ درصد جمعیت شهری داشت، در سال ۱۸۹۰ جمعیت شهرنشین آن به ۳۵/۱ درصد و در سال ۱۹۶۰ به ۷۰٪ از کل جمعیت رسید.

کج مثال ۱۵: کدام عامل در تشدید مهاجرت و خروج روستاییان از روستا و افزایش مشکلات و مسائل شهرها بیشترین نقش را نداشته است؟

- (۱) کمبود امکانات در روستاها
 (۲) پایین بودن سطح درآمد در روستاها
 (۳) نبود راه‌های ارتباطی کافی در روستاها
 (۴) جمعیت زیاد

پاسخ: گزینه «۴» در خروج جمعیت روستایی از روستا و تشدید مهاجرت‌ها تمام عوامل بالا عامل چهارم نقش اساسی دارند. مهاجرت‌ها کمتر براساس تراکم بوده و بیشتر ناشی از ضعف در زیرساخت‌های مبدأ یا همان محل سکونت است.

کج مثال ۱۶: در کدام دوره از تاریخ شهرنشینی تحرک اجتماعی وجود نداشت؟

- (۱) عصر انقلاب صنعتی
 (۲) عصر انقلاب فراصنعتی
 (۳) عصر ماقبل صنعت
 (۴) عصر قرون وسطا

پاسخ: گزینه «۳» در شهرهای قبل از صنعت، به دلیل شرایط حاکم تحرک اجتماعی مفهوم نداشت و تنها عاملی که ممکن بود موقعیت طبقات خاص را به خطر اندازد، دشمن خارجی و نه طبقات داخلی بود؛ یعنی شهر در انحصار درباریان بوده است.

کج مثال ۱۷: کدام یک از انقلاب‌های زیر دگرگونی عظیمی در نظام‌های اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی به‌وجود آورد؟

- (۱) انقلاب کشاورزی
 (۲) انقلاب صنعتی
 (۳) انقلاب نوسنگی
 (۴) انقلاب فرانسه

پاسخ: گزینه «۲» انقلاب صنعتی دگرگونی عظیمی در این نظام‌ها اعم از اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی به‌وجود آورد که این دگرگونی‌ها نخست در جوامعی روی داد که زودتر از اثرهای انقلاب صنعتی و استفاده از وسایل اختراع یا اکتشاف شده بهره‌مند شدند.

مشکلات شهرنشینی در عصر حاضر

- ۱- فقر و عدم تساوی؛
 - ۲- تزلزل اقتصادی و بیکاری؛
 - ۳- امکان مخاطرات بیشتر: هرچند شهرنشین از بسیاری از مزایای زندگی شهری اعم از اجتماعی و اقتصادی استفاده می‌کند ولی به همان اندازه در معرض خطرات و حوادثی است که احتمال وقوع آنها وجود دارد. مانند: سیل و زلزله.
 - ۴- اتکا و وابستگی: در حالی که روستاییان در اداره و گذراندن زندگی خویش می‌توانند برخی از نیازها را تأمین کنند اما برعکس آن شهرنشینان دائماً به مؤسسه‌ها، افراد و کارفرمایان متکی هستند.
 - ۵- از هم گسیختگی قوام و اساس خانواده: مشکلات طلاق و ازهم پاشیده شدن اساس و بنیان خانواده‌ها از جنبه‌های منفی زندگی شهرنشینی است. از طرفی با وجود کار برای جوانان در شهرها باز هم شیرازه زندگی خانوادگی که براساس تبعیت اقتصادی فرزندان و همسر از پدر استوار بوده، زندگی شهری امروزی ازهم گسسته است.
 - ۶- آلودگی صوتی و فشارهای جمعی؛
 - ۷- مشکلات اجتماعی: به‌طورکلی شهر جایی است که در آن بسیاری از مظاهر ستوده زندگی آدمی که در گذشته اساسی استوار داشت، اکنون دستخوش تزلزل شده است.
 - ۸- آلودگی هوا: وجود تأسیسات صنعتی و زیادی وسایل نقلیه در شهرها به آلودگی هوا دامن زده است.
 - ۹- کمبود وسایل تفریحی؛
 - ۱۰- تراکم بیش از اندازه مهاجرت روستاییان به شهرها: هرچند ممکن است در نواحی حومه شهر مسکن گزینند اما چون بسیاری از آنها هنوز در مراکز شهری متمرکز می‌شوند، تراکم در مرکز شهرها روزبه‌روز شدیدتر می‌شود.
- از نظر جامعه‌شناسی تراکم شهرها دو خصیصه ویژه دارد:
- الف) اثرات مثبت آن است که می‌توان به تراکم سرمایه و جمعیت، ایجاد شبکه‌های برق و بهداشت و ... اشاره کرد.
- ب) اثرات منفی آن است که این اثرات در روابط غیرصمیمی افراد، روابط مردم غریبه با یکدیگر و بروز اختلاف‌ها و فرهنگ‌های متفاوت و مانند آن دیده شود.

۱۱- مشکلات مسکن: هجوم روستاییان به شهر از دو جنبه مختلف بر مشکل مسکن می‌افزاید:

نخست اینکه جایگزینی این جمعیت در سطح شهر از نظر اسکان لاجرم بالا رفتن درصد اجاره‌نشینی و اجاره‌بها را به دنبال دارد؛ دوم آنکه روستاییان در صورتی که بخواهند خود به ساختن مسکن اقدام کنند، مناطق حاشیه شهرها را که از نظر قیمت ارزان‌تر است، برمی‌گزینند و سبک معماری روستایی را بدون هیچ‌گونه ضابطه‌ای مبنای کار قرار می‌دهند. از مهم‌ترین پدیده‌ها در این مورد پدیده زاغه‌نشینی را می‌توان ذکر کرد.

کدام مثال ۱۸: حومه‌نشینی حاصل کدام یک از مشکلات شهرنشینی عصر حاضر است؟

- ۱) پراکندگی نااندیشیده شهری (۲) فقر (۳) آلودگی (۴) کمبود مسکن

پاسخ: گزینه «۱» پراکندگی نااندیشیده شهرها: رشد و توسعه بی‌اندازه و بدون برنامه شهرها، مشکلات و مسائل شهرهای امروزی است که منجر به پدیده‌هایی مثل حومه‌نشینی شده است. مهم‌ترین مشکل در مورد پراکندگی و رشد نااندیشیده شهرها فقدان نقشه و برنامه برای توسعه شهر است.

۱۲- زاغه‌نشینی: در قرن اخیر، به موازات توسعه شهرها و شهرنشینی، گسترش زاغه‌نشینی و سکونت در محله‌های کثیف شهرها به اوج خود رسیده است. بررسی‌های سال ۱۹۶۲ نشان می‌دهد که در قاره آسیا، آفریقا و آمریکای لاتین تقریباً نصف مردم فاقد مسکن سالم با استانداردهای بین‌المللی هستند. در دو دهه اخیر در کشورهای در حال توسعه، توسعه شهری با سرعت بیشتری صورت گرفته است و به موازات این توسعه شهری، زاغه‌ها و کلبه‌های ناسالم به گسترش خود ادامه داده‌اند.

۱۳- جابه‌جایی صنایع؛

- ۱۴- آلودگی محیط‌زیست: توسعه شهرنشینی و جمع‌شدن جمعیت در یک نقطه شهری علاوه بر آنکه مسائلی مانند کمبود آب و ... را به دنبال دارد، از نظر مسائل زیست‌محیطی نیز با مشکلات عدیده‌ای روبه‌روست. فاضلاب شهرها و پس‌آب صنایع مشکلی است که شهرهای امروز با آن مواجهند. جمع‌آوری زباله و پیدانمودن طرقی برای دفع آن خود بر مشکلات آلودگی محیط‌زیست می‌افزاید. معمولاً در شهرها به چند طریق برای دفع زباله‌ها اقدام می‌شود:
- ۱- از طریق سوزاندن مواد زائد؛
 - ۲- دفن این مواد در زیر خاک؛
 - ۳- از مواد زاید زباله‌های شهرها با ایجاد کارخانه‌ها کود شیمیایی یا موادی که در ساختمان‌ها قابل استفاده باشد، می‌سازند.

مادرشهر و کلان‌شهر

اصطلاح **مگالا پلیس (کلان‌شهر)** شامل ناحیه شهری است که از چند متروپل تشکیل شده است. بین شهرهای مگالا پلیس ارتباطات هوایی، زمینی و تلفنی بیش از هر گروه شهری دیگر دایر است. مادرشهرها صنایع سبک ناحیه‌ای را به موازات صنایع سنگین آن کاملاً جذب می‌کنند. مراکز متروپلیتن به شکل زنجیری به وسیله اتومبیل‌ها و سایر وسایل نقلیه به هم متصل شده است. مگالا پلیس به‌طور مداوم و مرتب در مسیر شاهراه‌ها، جاده‌های روستایی و زمین‌های بین شهرها پیش می‌رود.

طبق نظر هنس بلومفلد در شناخت شهرهای بزرگ دو معیار مشخص وجود دارد:

الف: شعاع ناحیه‌ای را که شهر در آن قرار دارد می‌توان با وسایلی مانند قطار شهری یا اتومبیل به‌طور متوسط در مدت ۴۰ دقیقه طی کرد.

ب: متوسط مصرف وقت برای رسیدن به محل کار می‌تواند در تعیین مرزهای متروپلیس عامل مؤثر به‌شمار آید.

کج مثال ۱۹: از نظر هنس بلومفلد در شناخت شهرهای بزرگ کدام‌یک از معیارهای زیر نقش بارزی دارد؟

(۲) اندازه جمعیت

(۱) شعاع ناحیه‌ای که شهر در آن قرار دارد.

(۴) وجود کمربندهای زیاد در شهرهای بزرگ

(۳) متوسط مصرف هزینه برای رسیدن به محل کار

پاسخ: گزینه «۱» طبق نظر هنس بلومفلد در شناخت شهرهای بزرگ دو معیار مشخص وجود دارد:

الف) شعاع ناحیه‌ای را که شهر در آن قرار دارد می‌توان با وسایلی مانند قطار شهری یا اتومبیل به‌طور متوسط در مدت ۴۰ دقیقه طی کرد.

ب) متوسط مصرف وقت برای رسیدن به محل کار می‌تواند در تعیین مرزهای متروپلیس عامل مؤثر به‌شمار آید.

کج مثال ۲۰: «تعریف این نوع شهرها به‌صورت زنجیری به وسیله اتومبیل‌ها و سایر وسایل نقلیه به هم متصل شده است.» شامل کدام‌یک از موارد زیر می‌شود؟

(۴) شهرهای ناحیه‌ای

(۳) مادرشهر

(۲) منطقه شهری

(۱) مگالا پلیس

پاسخ: گزینه «۱» اصطلاح مگالا پلیس (کلان‌شهر) شامل ناحیه شهری است که از چند متروپل تشکیل شده است. بین شهرهای مگالا پلیس ارتباطات هوایی، زمینی و تلفنی بیش از هر گروه شهری دیگر دایر است. مادرشهرها صنایع سبک ناحیه‌ای را به موازات صنایع سنگین آن کاملاً جذب می‌کنند. مراکز متروپلیتن به شکل زنجیری به وسیله اتومبیل‌ها و سایر وسایل نقلیه به هم متصل شده است. مگالا پلیس به‌طور مداوم و مرتب در مسیر شاهراه‌ها، جاده‌های روستایی و زمین‌های بین شهرها پیش می‌رود.

نکته ۴: مگالا پلیس‌ها در امتداد شاهراه‌ها، جاده‌های روستایی و زمین‌های بین شهری پیش می‌روند.

تحولات شهرسازی

نخستین شهرساز یا نخستین کسی که به بیان اصولی در زمینه شهرسازی پرداخت، شخصی به نام «هیپوداموس» بود که در حدود سال ۴۸۰ قبل از میلاد می‌زیست. اصول پیشنهادی این شخص شهرسازی را بیشتر از لحاظ تأمین آسایش ساکنان آن و از نظر تهیه احتیاج‌های روزمره به‌نحوی ساده مورد توجه قرار داده است. او معتقد است که شهر باید از محله‌هایی تشکیل شود و ساکنان هر محله بتوانند مایحتاج خود را از بازارهای نزدیک خود فراهم سازند.

دامنه پیدایش تحولات امروزی دانش شهرسازی به قرن نوزدهم میلادی می‌رسد.

نکته ۵: دامنه پیدایش تحولات امروزی شهرسازی به قرن ۱۹ می‌رسد.

نکته ۶: نخستین شهرسازی که به بیان اصولی آن پرداخت، هیپوداموس بود.

مهم‌ترین و معروف‌ترین تئوری‌های طرح و برنامه‌ریزی شهری

۱- رفرم شهرها از کامیلو زیته

- هرچند در اواخر قرن نوزدهم، شهرسازی طرح‌های مختلفی برای شهرهای بزرگ داده بود و از آن جمله «اوژن هوسمان فرانسوی» طرحی برای دگرگونی نقشه پاریس داد که چهره شهر را دگرگون ساخت.

- در سال ۱۸۸۹ کامیلو زیته، شهرساز اتریشی، در کتاب خود با نام «شهرسازی» چاره کار را در بازگشت به شیوه‌های هنری قرون وسطی دانست. کامیلو زیته مطالعه دقیقی از شهرهای شمالی و جنوبی اروپا در دوره‌های تجلی روم، رنسانس و باروک به‌عمل آورد. برای زیته قوانین شهرسازی در یک جمله خلاصه می‌شود و آن اینکه شهر باید حافظ منافع و ضامن خوشبختی ساکنان خود باشد. شهرسازان با زیته هم عقیده‌اند که مسائل هنری به همان اندازه مهم است که مسائل آن.

- کامیلو زیته می‌خواست زشتی معمولی شهر اواخر قرن نوزدهم را از میان بردارد و شهر را به وسیله هنر، زندگی و تحرک آراسته سازد.

نکته ۷: رفرم شهری از کامیلو زینه است.

نکته ۸: ایجاد فضاهای باز از واگنر بوده است.

۲- ایجاد فضاهای باز در محله‌ها از اتوواگنر

- اتوواگنر (۱۹۱۸-۱۸۴۱) به نسلی تعلق داشته که سخت به صنعت خوشبین بود.

- واگنر نقشه کاملی برای محله‌ای مسکونی در وین به منظور پیش‌گیری از رشد آشفته این محله‌ها مطرح کرد. در این طرح واگنر فضایی باز و نسبتاً وسیع را در مرکز محله پیش‌بینی نمود که خود آن را مرکز تنفس محله می‌نامید.

- واگنر از جمله اولین کسانی بود که دریافت شهر مدرن باید براساس احتیاج‌های ساکنان آن طرح شود.

احتیاج‌هایی که به موجب انواع مردم تفاوت دارد. توجه اصلی واگنر معطوف به ایجاد محیطی سالم برای طبقات متوسط مردم بود. واگنر خواستار آن شد که نواحی شهر مالکیت عمومی یابند.

نکته ۹: واگنر مرکز حمله را مرکز تنفس محله نامید.

مثال ۲۱: کدام‌یک از دانشمندان و شهرسازان برای اولین بار تطابق شهر مدرن را با احتیاج‌های ساکنان آن ضروری می‌دانست؟

۱) کامیلو زینه ۲) اتوواگنر ۳) ابنزر هاوارد ۴) کلرنس اشتاین

پاسخ: گزینه «۲» اتوواگنر، معمار و طراح اتریشی، از پیشگامان معماری و شهرسازی نوگرای سده بیستم به‌شمار می‌آید و بنیان‌گذار اصلی «مکتب وین» است. آثار معماری او چنان وی را بلندآوازه کرد که در سال ۱۸۹۰ وظیفه طراحی مجدد «طرح و گسترش شهر وین» به عهده وی گذاشته شد. واگنر از اولین کسانی است که دریافت شهر مدرن باید براساس احتیاج‌های ساکنان آن طراحی شود. وی خواستار آن شد که نواحی شهر مالکیت عمومی یابند.

نکته ۱۰: نظریه باغ‌شهر از ابنزر هاوارد است.

۳- شهرهای باغ‌مانند از ابنزر هاوارد

در اواخر قرن نوزدهم، ایجاد شهرهای باغ‌مانند پیشنهاد شد که اساس این فکر آن بود که مالکیت زمین‌های دست‌نخورده به شهر تعلق گیرد و عواید حاصل از افزایش قیمت زمین از آن شهر باشد تا گسترش شهر دستخوش سودجویی زمین‌خواران نشود.

فکر ایجاد شهرهای باغ‌مانند را هاوارد در کتاب «فردا راهی مسالمت‌آمیز برای رفرمی حقیقی» در سال ۱۸۹۸ انتشار داد. در این کتاب هاوارد پیشنهاد کرد کارخانه‌ها به نواحی دست‌نخورده روستایی منتقل شوند و مردم برای کار و زندگی به این نقاط مهاجرت کنند. این موضوع در کتاب فرانک لوید رایت هم مطرح شده است.

هاوارد در طرح شهرهای باغ‌مانند خود شهر را به‌صورت چند دایره متحدالمرکز تصویر کرد. بناهای عمومی شهر در مرکز این دایره در دور میدانی قرار می‌گرفتند. شهر پیشنهادی هاوارد دارای وسعتی حدود ۲۴۰۰ هکتار است که ۱/۶ آن به مسکن اختصاص می‌یابد و بقیه آن جهت فضاهای سبز، جنگل، کشاورزی و استفاده از موارد دیگر کنار گذاشته شده است.

پس از گذشت نیم قرن، آنچه به نام شهرهای باغ‌مانند ساخته می‌شد، محلات کوچکی بود در اطراف شهر که براساس سازمان‌های تعاونی پایه‌گذاری شده بود.

طرح هاوارد به قول خود او در حقیقت پیوندی بین شهر و روستا بود.

نکته ۱۱: طرح او تأکیدی بر فضاهای روستایی است.

۴- وحدت شهر و محیط طبیعی آن نظریه پاتریک گدس

پاتریک گدس اجتماعات انسانی را از منظر زیست‌شناسی دید که به مطالعه تمام پدیده‌های زندگی توجه دارد. این محقق در سال ۱۹۱۵ میلادی برای اولین بار شهرهای بزرگ دنیا را مورد مطالعه قرار داد و در کتاب تحقیقی خود به نام «تکامل تدریجی شهر» از مسائل، مشکلات و آینده آن‌ها سخن گفت.

پاتریک گدس یکی از پیشروان ناحیه‌بندی‌های علمی و برنامه‌ریزی‌های ناحیه‌ای است که عنوان شبکه بزرگ شهری را به‌کار گرفت.

به نظر گدس شهر از محیط طبیعی که در آن به‌وجود آمده جدایی‌ناپذیر است و تنها وقتی می‌توان به ساختمان آن پی برد که وضعیت طبیعی و آب‌وهوایی آن مورد مطالعه قرار گیرد، پایه‌های اقتصادی آن شناخته شود و ریشه‌های تاریخی آن معلوم گردد. به نظر گدس، نقشه شهرها نوعی خط هیروگلیف است و درحقیقت نموداری از خطی است که بشر با آن تاریخ تمدن را نوشته است. لوئیس مامفورد، کارشناس شهرهای متروپلیتن که خود را شاگرد مکتب گدس می‌داند، در کتاب خود بسیاری از افکار گدس را نقل کرده است.

مثال ۲۲: کدام‌یک از دانشمندان زیر از پیشروان ناحیه‌بندی‌های علمی و برنامه‌ریزی‌های ناحیه‌ای است؟

۱) تونی گارنیه ۲) کلرنس پری ۳) پاتریک گدس ۴) اتوواگنر

پاسخ: گزینه «۳» پاتریک گدس از پیشروان ناحیه‌بندی‌های علمی و برنامه‌ریزی‌های ناحیه‌ای است که عنوان شبکه بزرگ شهری را به‌کار گرفت.

 نکته ۱۲: وحدت شهر و محیط آن از پاتریک گدس است و شبکه شهری را از او می‌دانند.

۵- شهرهای نوارمانند، نظریه سریایای ماتا

 نکته ۱۳: شهرهای نواری از سریایای ماتاست.

سریایای ماتا که بسته به تخصص خود بیشتر با عمل تا با تئوری سروکار داشت، در سال ۱۸۸۲ طرح خود را برای شهرهای نوارمانند عرضه داشت. با توجه به آنکه در همان دوران تراموهای برقی تازه به کار افتاده بود، همین امر توجه سریایای ماتا را به اهمیت فراوان وسایل نقلیه در شهرسازی جلب کرد. در طرح سریایای ماتا شهر در امتداد خطوط تراموا به صورت نوارمانند ادامه می‌یابد و نواحی مسکونی و صنعتی در دو جانب این خطوط قرار می‌گیرند. لوکوربوزیه در طرح خود برای شهر سن‌دیه از همین فکر الهام گرفت.

توسعه و رشد شهرها در امتداد جاده‌های اصلی در سال‌های دهه ششم قرن حاضر کاملاً هویدا شد. شهرهایی که به دنبال هم تا واشنگتن در کنار یکدیگر قرار گرفته‌اند، از آن جمله‌اند.

 نکته ۱۴: نظریه رشد صنعتی از گارنیه است.

۶- شهر صنعتی نظریه تونی گارنیه

تونی گارنیه فرانسوی در زمانی که هاوارد طرح باغ شهر خود را ترویج می‌کرد و فرانک لوید رایت خانه‌های خود را در اطراف شیکاگو می‌ساخت، به ابتکار شخصی خود طرح یک شهر کامل را برای سکونت ۳۵۰۰۰ نفر ارائه داد و آن را شهر صنعتی نامید. در کوی صنعتی پیشنهادی وی عوامل مختلط شهری، محل کار، محل سکونت و غیره کاملاً از یکدیگر جدا هستند و کمربند سبزی قسمت صنعتی شهر را از قسمت اصلی آن جدا می‌کند.

در طرح گارنیه خطوط راه‌آهن داخل شهر در زیرزمین کشیده می‌شدند تا به ایستگاه مرکزی شهر برسند. زمین‌ها نیز در ابعاد ۳۰×۱۵۰ متر تقسیم شده بود تا خانه‌ها از نظر دریافت نور در جهت مناسب قرار گیرند.

۷- طرح واحدهای خودیار نظریه کلارنس پری

 نکته ۱۵: طرح واحدهای خودیار از کلارنس پری است.

در مطالعه مقدماتی که در سال ۱۹۲۶ و در یک گزارش منتشر شده به وسیله کمیته طرح منطقه‌ای نیویورک و محیط‌های اطراف آن در سال ۱۹۲۹ انجام گرفت، کلارنس پری تئوری واحد خودیار خود را مطرح ساخت که شش ویژگی به شرح زیر دارد:

- ۱- شبکه‌های اصلی و شبکه راه‌های پر رفت‌وآمد نباید از میان بافت‌های مسکونی بگذرند.
- ۲- شبکه راه‌های داخلی بهتر است که به صورت کوچه‌های بن‌بست با وظایف سبکی که به‌طور عمومی آرامش محله را برهم نریزد، طراحی و زیر ساختمان قرار گیرند.
- ۳- جمعیت محله‌های مسکونی بهتر است که بر مبنای ضروریات و محدوده عملکرد یک مدرسه ابتدایی شکل گیرد؛ جمعیت مبنای این تئوری در حدود ۵۰۰۰ نفر است.
- ۴- این واحدهای خودیار بهتر است به مرکزیت یک مدرسه ابتدایی که در میان فضای سبز قرار گرفته و حدود خدمات آن را در محدوده و مرزهای واحد خودیار تشکیل می‌دهد، به‌وجود آید.
- ۵- حدود اشغال فیزیکی یک واحد خودیار تقریباً ۱۶۰ ایکر بوده و حد تراکم جمعیت نیز ده‌خانوار در هر ایکر تعیین می‌شود. (هر ایکر برابر ۴۰۰۰ متر مربع است).
- ۶- این واحد به وسیله تأسیسات خرید، مراکز مذهبی و مرکز اجتماعی (محله‌ای) که بهتر است در نزدیک‌ترین فاصله به دبستان قرار گیرد، سرویس‌دهی شود.
- ۷- در طرح کلارنس پری، شناخت و تأکید بر عوامل وسعت، مرزها، فضای باز، محل ساختمان‌های عمومی و راه‌های داخلی اساس کار به‌شمار می‌رود.

 مثال ۲۳: در طرح واحدهای خودیار کلارنس پری مساحت یک واحد خودیار چند ایکر است؟

- (۱) ۱۳۰ ایکر (۲) ۱۴۰ ایکر (۳) ۱۵۰ ایکر (۴) ۱۶۰ ایکر

پاسخ: گزینه «۴» حدود اشغال فیزیکی یک واحد خودیار تقریباً ۱۶۰ ایکر است و حد تراکم جمعیت نیز ده‌خانوار در هر ایکر تعیین می‌شود. شکل واحد همسایگی بهتر است به‌نحوی باشد که یک کودک بیش از یک‌دوم مایل (حدود ۸۰۰ متر) فاصله از واحد مسکونی خود تا مدرسه را به‌صورت پیاده نییماید. (هر مایل برابر ۱۶۰۹ متر)

 نکته ۱۶: تراکم جمعیت در طرح کلارنس پری باید براساس عملکرد مدرسه ابتدایی باشد.

 مثال ۲۴: کدام‌یک از دانشمندان زیر مبنای شناخت شهرهای بزرگ را براساس دو معیار شعاع ناحیه‌ای و متوسط صرف وقت برای رسیدن به محل کار، پیاده کرده است؟

- (۱) هنس بلو منفرد (۲) ارنست برگس (۳) ابنزر هاوارد (۴) پاتریک گدس

پاسخ: گزینه «۱» هنس برای اولین بار در سال ۱۹۱۵ میلادی شهرهای بزرگ دنیا را بررسی کرد. وی مبنای شناخت خود را براساس شعاع ناحیه‌ای و متوسط صرف وقت برای رسیدن به محل کار قرار داد.

کحل مثال ۲۵: اساس نظریه هنری راییت و کلارنس اشتاین در طرح رادبرن چه بود؟

- (۱) جدایی ترافیک سواره و پیاده (۲) بلوک‌های بزرگ مسکونی (۳) حمل‌ونقل آسان و سریع (۴) ایجاد یک جامعه شهری سالم

پاسخ: گزینه «۲» هنری راییت و کلارنس اشتاین در طرحشان برای یکی از نواحی حومه‌ای رادبرن در نیوجرسی پیشنهاد یک نظام برنامه‌ریزی برای نواحی مسکونی را عنوان کردند. اساس نظریه آن‌ها ایده‌ی بلوک‌های بزرگ مسکونی است که بر مبنای جدایی ترافیک پیاده و سواره قرار دارد. در آن خانه‌ها به صورت گروهی ایجاد می‌شوند. اطراف آن‌ها انواع مختلف کوچه‌های بن‌بستی که به مسیرهای عبور پیاده و پارک‌ها مرتبط می‌شوند، قرار گرفته است.

کحل مثال ۲۶: در طرح رادبرن کدام یک از مراکز زیر به‌عنوان برترین نقطه محله در نظر گرفته شده بود؟

- (۱) دبستان (۲) پارک (۳) فضای سبز (۴) بلوک‌های بزرگ مسکونی

پاسخ: گزینه «۲» در طرح رادبرن پارک در مرکز بلوک‌های بزرگ به‌عنوان برترین نقطه محله در نظر گرفته شده است.

کحل مثال ۲۷: در طرح کدام یک از افراد زیر بخش مرکزی شهر پاسخگوی مناسبی برای تراکم ترافیک شهر به‌شمار می‌رود؟

- (۱) طرح فرانک لوید راییت (۲) طرح هنری راییت (۳) کلارنس اشتاین (۴) طرح لوکوربوزیه

پاسخ: گزینه «۴» در طرح لوکوربوزیه بخش مرکزی شهر پاسخگوی مناسبی جهت تراکم ترافیک شهر به‌شمار می‌رود و جابه‌جایی مردم را میسر می‌سازد. طرح وی برای یک شهر پرجمعیت ارائه شده است.

کحل مثال ۲۸: کدام یک از افراد زیر این مسئله را که تمام فعالیت‌ها در همه نقاط شهر به‌طور یکنواخت پراکنده شوند، پیشنهاد داد؟

- (۱) هنری راییت (۲) لوکوربوزیه (۳) کلارنس پری (۴) فرانک لوید راییت

پاسخ: گزینه «۴» فرانک لوید راییت همچنین پیشنهاد می‌کند که تمام فعالیت‌ها به‌طور یکنواخت در همه نقاط شهر پراکنده شوند ولی این طرح در صورتی قابل اجرا است که زمان و هزینه سفر به حداقل کاهش یابد.

کحل مثال ۲۹: دگرگونی‌هایی که در نتیجه عملکرد امکانات حمل‌ونقل و شبکه راه‌ها در سطوح شهری ایجاد می‌شود، به چه شکلی درمی‌آید؟

- (۱) ساخت دواير متحدالمرکز (۲) ساخت قطاعی (۳) ساخت ستاره‌شکل (۴) ساخت چندهسته‌ای

پاسخ: گزینه «۳» در جریان دگرگونی‌هایی که در نتیجه عملکرد امکانات حمل‌ونقل و شبکه راه‌ها در سطوح شهری مشاهده می‌شود، شکل دایره‌ای مناطق متحدالمرکز تعدیل یافته و به شکل شعاعی یا ستاره‌ای تبدیل می‌شود و به توسعه شهر ساخت ستاره‌ای می‌بخشد.

کحل مثال ۳۰: ساخت چندهسته‌ای شهر را کدام یک از افراد زیر مطرح کرده‌اند؟

- (۱) فرانک لوید راییت (۲) هومر هویت (۳) ارنست برگس (۴) ادوارد اولمن و چانسی هاریس

پاسخ: گزینه «۴» ادوارد اولمن و چانسی هاریس این نظریه را بیان کرده‌اند. اساس این تئوری بر این اصل قرار دارد که شهرهای کوچک تنها دارای یک مرکز یا هسته واحد هستند اما شهرهای بزرگ امروزی همگی دارای هسته‌های متعددی هستند که در داخل شهرها ارتباط مسیرهای حمل‌ونقل تشکیل این هسته‌ها را امکان‌پذیر می‌سازد.

کحل مثال ۳۱: در ساخت عمومی شهرها کدام منطقه با مشخصه مسکونی متراکم و صنایع سبک کوچک شناخته می‌شود؟

- (۱) منطقه مرکزی (۲) منطقه میانی (۳) منطقه بیرونی (۴) حاشیه شهر یا مرزهای ده شهر

پاسخ: گزینه «۲» در مدل ساخت عمومی شهرها، منطقه میانی که یک منطقه مسکونی متراکم بود، صنایع سبک را در خود جای نمی‌دهد. این منطقه کاملاً مسکونی است و باید به دور از صنایع باشد.

کحل مثال ۳۲: کدام نوع از شهرها معمولاً در مسیر راه‌های آبی یا رودخانه‌ها یا در مسیر شبکه‌های اصلی ارتباطی شکل می‌گیرند؟

- (۱) ساخت ستاره‌ای (۲) ساخت قطاعی (۳) ساخت خطی یا کریدوری (۴) ساخت چندهسته‌ای

پاسخ: گزینه «۳» ساخت شهر خطی یا کریدوری به تبعیت از راه‌آهن، شاهراه‌ها، شبکه‌های عمده ارتباطی، رودها و کانال‌های آبی به صورت خطی و در نواحی اطراف این مسیرها می‌کشاند. از جمله مزایای طرح خطی آن است که در هیچ جای شهر مرکز عمده‌ای که تراکم‌زا باشد، وجود ندارد. فرم قدیم مدل خطی را می‌توان در روستاهای کنار جاده‌ها، در میان دره‌ها، سواحل دریاها و رودخانه‌ها و کانال‌های آب جستجو کرد. این طرح برای اولین بار در سال ۱۸۸۲ برای شهر مادرید پیشنهاد شد.

مدرسان شریف

فصل دوم

«پیدایش و سیر تحول شهرهای جدید»

شهرهای جدید و تاریخچه آن

شهرهای جدید معمولاً برای تمرکززدایی کالبدی، اقتصادی و اجتماعی در ناحیه شهری شهرهای بزرگ طراحی می‌شوند، تا با وجود جاذبه نزدیکی به شهرهای بزرگ، جمعیت آن‌ها به خروج از مادرشهر تشویق شوند و اسکان به همراه اجرای برنامه‌های توسعه اقتصادی - اجتماعی فراهم آید. مفهوم شهر جدید، مفهوم اجزای یک شهر در ارتباط ارگانیک با یکدیگر است. معمولاً برنامه‌ریزی شهر جدید مبتنی بر پیش‌بینی جمعیت است، تا این جمعیت تخمینی پایه‌ای برای پیش‌بینی نیازهای کالبدی، اقتصادی و اجتماعی آینده باشد.

احداث شهرهای جدید بابل و آشوری در بین‌النهرین؛ موهنجودارو در ایندوس؛ کاهن در مصر؛ میلوس و پرنس در یونان و تعدادی مراکز شهرهای جدید در آفریقا با هدف تحقق بخشی از سیاست حکومت‌ها بوده است. در قرون وسطی گروه‌های مذهبی و پادشاهان و در عصر رنسانس نیز معماران و برنامه‌ریزان شهرهای جدید بسیاری ساخته‌اند. در دولت شهرهای یونان هدف اصلی از طراحی شهر ایجاد سکونتگاهی با اندازه جمعیتی مشخص و ایجاد نظامی دربرگیرنده تمامی فعالیت‌های مذهبی، سیاسی و اقتصادی شهروندان بود.

نکته ۱: تا اواسط قرن حاضر، معیار اصلی طراحی شهرهای جدید، اندازه معین تمام عناصر شهری آن بوده است.

شهر و مکاتب شهری

مکاتب آرمان‌گرایی و اصلاح‌گرایی در پیش از قرن بیستم و مکاتب فرهنگ‌گرایی، شیکاگو، طبیعت‌گرایی، فن‌گرایی و فلسفه‌گرایی در قرن بیستم به‌وجود آمده‌اند. در زیر به معرفی مکتب‌ها پرداخته می‌شود و آن‌ها را برمی‌شماریم:

۱- **مکتب آرمان‌گرایی:** مکتب آرمان‌گرایی، بر بهره‌گیری از روش‌شناسی کل‌نگر و اندیشه سیاسی - ایدئولوژیک برای نقد جوامع صنعتی تأکید کرده و نیز ایجاد نوعی اجتماع‌های جدید را همانند فالانستر و دهکده‌های تعاونی پیشنهاد می‌کند.

نکته ۲: مکتب آرمان‌گرایی شهرهای آرمانی را انتخاب انسان در برابر جوامع صنعتی می‌داند.

مبانی نظری مکتب آرمان‌گرایی یافتن راه‌حل مشکل‌های شهرهای بزرگ در خارج از این شهرهاست. این مکتب انسان را به صورت یک عنصر بیولوژیک مطرح می‌کند.

مثال ۱: کدام یک از مکاتب زیر ایجاد نوعی اجتماع‌های جدید همانند فالانستر و دهکده‌های تعاونی را پیشنهاد می‌کند؟

- ۱) مکتب اصلاح‌گرایی ۲) مکتب آرمان‌گرایی ۳) مکتب شیکاگو ۴) مکتب فن‌گرایی

پاسخ: گزینه «۲» مکتب آرمان‌گرایی بر بهره‌گیری از روش‌شناسی کل‌نگر و اندیشه سیاسی - ایدئولوژیک برای نقد جوامع صنعتی تأکید می‌کند و نیز ایجاد نوعی اجتماع جدید همانند فالانستر و دهکده‌های تعاونی را پیشنهاد می‌کند.

مثال ۲: در کدام یک از مکاتب زیر تفکر ناحیه‌بندی وجود ندارد؟

- ۱) شیکاگو ۲) مدرنیسم ۳) فرامدرنیسم ۴) مکتب فرهنگ‌گرایی

پاسخ: گزینه «۴» در مکتب فرهنگ‌گرایی کل شهر (مجموعه شهر) بر اجزای شهر برتری دارد و ناحیه‌بندی کمتر مورد توجه است.

مثال ۳: کدام یک از جغرافی‌دانان زیر معتقد است که هر شهر رشد طبیعی دارد و نیز از محیط طبیعی که در آن به‌وجود آمده، جدایی‌ناپذیر است؟

- ۱) پاتریک گدس ۲) لوئیس مامفورد ۳) لوید رایت ۴) ابنزرهاوارد

پاسخ: گزینه «۱» پاتریک گدس معتقد است شهر رشد طبیعی داشته و از مجموعه خود جدا نیست. در مطالعه شهر باید کل شهر را مورد توجه قرار داد.

۲- مکتب اصلاح‌گرایی: مکتب اصلاح‌گرایی با تأکید بر جنبه‌های فن‌شناختی معتقد به یافتن راه‌حلهایی برای رفع مشکلات شهری در چهارچوب جوامع صنعتی است. در این مکتب عقیده بر آن است که بهسازی و ساماندهی محیط شهری باید از درون همین جوامع صورت پذیرد. اصلاح‌گرایان زمین را ثروت شهر و حومه می‌دانند.

۳- مکتب شیکاگو: پیروان مکتب شیکاگو بی‌نظمی جامعه صنعتی در اروپا را ناشی از کم‌بودن زمین در شهر می‌دانند.

کج مثال ۴: مکتب شیکاگو برای حل مشکلات شهری چه الگویی را ارائه می‌دهد؟

(۱) روستا - شهری (۲) متمرکز (۳) یکپارچه (۴) شهرگرایی

پاسخ: گزینه «۱» مکتب شیکاگو الگوی روستا - شهری را برای حل مشکلات شهری ارائه می‌دهد.

در این مکتب توجه به اکولوژی یا محیط طبیعی اهمیت ویژه‌ای دارد. این مکتب از داروین‌سبم اجتماعی در زمینه عامل رقابت در شهر بهره می‌برد و در علوم معماری و جامعه‌شناسی شهری مطرح است.

نکته ۳: ویلیام لوبارن جنی از بنیانگذاران مکتب معماری شیکاگو و نیز ارنست برگس و رابرت ازرا پارک از بنیانگذاران مکتب جامعه‌شناسی شهری شیکاگو هستند.

۴- مکتب مدرنیسم: مکتب مدرنیسم بر به‌کارگیری هنرهای تجسمی و معماری یا هنر و فن استوار است. مکتب مدرنیسم به شهر حول محور مدرنیسم و قطع ارتباط با گذشته، تاریخ و زمان نگاه می‌کند و فقط و فقط به مسائل معماری می‌پردازد. پیروان مکتب مدرنیسم الگوهای «شهر - پارک»، «شهر - شیئی»، «شهر - عمودی»، «عملکردگرایی» و «تولید انبوه» را در شهر ابراز می‌دارند.

نکته ۴: مکتب مدرنیسم به شهر حول محور مدرنیسم و قطع ارتباط با گذشته، تاریخ و زمان نگاه می‌کند و در پست‌مدرن عکس این مسئله وجود دارد. مکتب فرامدرنیسم: برنامه‌ریزان شهری نخستین کسانی بودند که مکتب مدرنیسم را مورد انتقاد قرار دادند. برنامه‌ریزان شهری مطالعات شهری را مطرح و شهرها را در قالب مفاهیمی چون خوشه‌های شهری، جابه‌جایی جمعیت و مسکن بررسی کردند.

نکته ۵: بزرگ‌ترین نقاد مکتب مدرنیسم چارلز جنکس است که مدرنیسم را به دلیل تک‌طرفیتی و تهی‌بودن از سطوح معنایی مورد انتقاد قرار داد. مکتب فرهنگ‌گرایی: مکتب فرهنگ‌گرایی در نگاه به شهر محورهای معنوی را بر مادی مقدم می‌دارد. مکتب فرهنگ‌گرایی به غلبه کل بر جزء معتقد است؛ یعنی مجموعه شهر بر افراد غلبه دارد و مفهوم فرهنگی شهر بر مفهوم مادی آن مقدم است.

نکته ۶: در مکتب فرهنگ‌گرایی تفکر ناحیه‌بندی در شهر وجود ندارد.

۷- مکتب طبیعت‌گرایی: مکتب طبیعت‌گرایی را گروهی همانند گدس، مامفورد و لوید رایت بنیان گذاشتند که برنامه‌ریزان شهری نامیده می‌شوند. گدس معتقد است هر شهر رشد طبیعی دارد و نیز از محیط طبیعی که در آن به‌وجود آمده، جدایی‌ناپذیر است. مامفورد، شاگرد گدس، رشد شهرها را براساس جامعه‌شناسی زاینده از زیست‌شناسی می‌داند. رایت الگوی شهر جدید گسترده و شهر ناپیدا را مطرح می‌کند.

۸- مکتب فلسفه‌گرایی: مکتب فلسفه‌گرایی زیبایی‌شناسی و آزادی انسان را مطرح می‌کند و به تأثیرات صنعت و صنعتی‌شدن می‌پردازد و معتقد است زندگی اجتماعی فدای صنعت شده و صنعت پریشانی مردم شهرها را نیز موجب شده است.

۹- مکتب فن‌گرایی: از ۱۹۶۰ به بعد، الگوی مدرنیست‌ها در کشورهای صنعتی به صورت فن‌گرایی، مکتب آینده‌گرایی جدید و تکنوتوپیا یا سرزمین فن مطرح می‌شود. فن‌گرایان شهرهای آسمان‌خراش را مطرح می‌کنند؛ چون معتقدند زمین باید برای استفاده عموم آزاد شود.

۱۰- مکتب آمایش انسانی: پیروان مکتب آمایش انسانی نظریه شهر انسانی را مطرح و به معماران که شهر را در تیول خود دارند، حمله می‌کنند.

نکته ۷: این مکتب به نقش مطلق انسان در طبیعت اهمیت می‌دهد و معتقد است که در تفکر معماران انسان در نظر گرفته نمی‌شود.

مکتب آمایش انسانی شهر را مکان فرهنگی می‌داند و معتقد است که ناحیه شهری وجود دارد. روش مطالعات شهری که پس از نظریه باغ‌شهرها به وجود آمد، براساس نظریه‌های مکتب آمایش انسانی است.

۱۱- نظریه توسعه پایدار شهری: واژه توسعه پایدار را اولین بار به‌طور رسمی برانث‌لند، در گزارش «آینده مشترک ما» مطرح کرد.

نظریه توسعه پایدار شهری حاصل بحث‌های طرفداران محیط‌زیست درباره مسائل زیست‌محیطی به‌خصوص محیط‌زیست شهری است؛ در این نظریه موضوع نگهداری منابع برای حال و آینده از طریق استفاده بهینه از زمین و وارد کردن کمترین ضایعات به منابع تجدیدناپذیر مطرح است.

این نظریه پایداری شکل شهر، الگوی پایدار سکونتگاه‌ها، الگوی مؤثر حمل‌ونقل در زمینه مصرف سوخت و نیز شهر را در سلسله‌مراتب ناحیه شهری بررسی می‌کند.

کج مثال ۵: کدام یک از نظریه‌های شهری شهر را در سلسله‌مراتب ناحیه شهری مورد بررسی قرار می‌دهد؟

(۱) نظریه باغ‌شهر (۲) نظریه واحدهای همسایگی (۳) نظریه شهرک‌های اقماری (۴) نظریه توسعه پایدار شهری

پاسخ: گزینه «۴» نظریه توسعه پایدار شهری، پایداری شکل شهر؛ الگوی پایدار سکونتگاه‌ها، الگوی مؤثر حمل‌ونقل در زمینه مصرف سوخت و نیز شهر را در سلسله‌مراتب ناحیه شهری بررسی می‌کند.

نظریه باغ‌شهر

هاوارد نظریه باغ‌شهر را در سال ۱۸۹۸ مطرح کرد.

نکته ۸: ایده وی در زمینه طراحی شهر مبتنی بر جنبه‌های اقتصادی، بهداشتی، بصری و معماری بود.

او دیدگاه تخیل‌گرایان را در تدوین چهارچوب کلی نظریه‌اش آورد و از دیدگاه اصلاح‌گرایان درباره زمین استفاده کرد.

همچنین در نظریه خود سه مغناطیس شهر، روستا و روستا - شهر را ارائه می‌دهد. وی مغناطیس شهر - روستا را ضامن زندگی مرفه انسان می‌داند.

هاوارد برای ساخت شهر زمینی به مساحت ۶ هزار ایکر در نظر می‌گیرد که در هزار ایکر آن تأسیسات شهری احداث می‌شود.

هاوارد حد متوسط جمعیت باغ‌شهر و اطراف (روستاها) آن را ۳۲ هزار نفر بیان می‌کند که ۳۰ هزار نفر در خود شهر و ۲ هزار نفر در نواحی روستایی اطراف شهر ساکن می‌شوند.

کلمه مثال ۶: اندازه جمعیتی باغ‌شهر هاوارد چند نفر بود؟

(۱) ۳۰ هزارنفر (۲) ۳۲ هزارنفر (۳) ۱۰ هزارنفر (۴) ۴۰ هزارنفر

پاسخ: گزینه «۲» باغ‌شهر هاوارد ۳۲ هزارنفر ظرفیت داشت که ۳۰ هزارنفر در شهر و ۲ هزارنفر آن در نواحی روستایی ساکن شدند.

نظریه شهرک‌های اقماری

نظریه شهرک‌های اقماری برای کنترل رشد جمعیتی و کالبدی شهرهای بزرگ به کار گرفته می‌شود.

نکته ۹: این نظریه یک مرحله حد واسط میان باغ‌شهرها و شهرهای جدید است.

ایده شهرک‌های اقماری بر راهبرد گسترش سطوح ناحیه شهری تأکید می‌کند که درحقیقت دیدگاه دیگری از برنامه‌ریزی ناحیه‌ای است.

نظریه واحدهای همسایگی

از جمله نظریه‌های برنامه‌ریزی شهری جهان و اروپا نظریه کلارنس پری در سال ۱۹۲۳ با عنوان «واحد همسایگی» است.

پری معتقد بود خدمات عمده و اساسی باید در نزدیکی خانه مسکونی مستقر شود و مسیرهای دسترسی به خدمات نباید خیابان‌های اصلی را قطع کند.

وی معیار ۱۰ هزار نفر جمعیت را برای یک واحد همسایگی پرتراکم بیان می‌کند.

نکته ۱۰: در این نظریه اتومبیل عامل قدرت‌بخشیدن به نظریه واحدهای همسایگی و نیز محرک تفکیک شهرها به تعدادی از واحدهای ساختاری

بود که یک نظام سلسله‌مراتبی شهری را به‌وجود می‌آورد.

کلمه مثال ۷: کدام یک از عوامل زیر عامل قدرت‌بخشیدن به نظریه واحدهای همسایگی بود؟

(۱) کمبود امکانات شهر (۲) اتومبیل (۳) حمل‌ونقل ریلی (۴) عامل راه

پاسخ: گزینه «۲» اتومبیل عامل قدرت‌بخشیدن به نظریه واحدهای همسایگی و نیز محرک تفکیک شهرها به تعدادی از واحدهای ساختاری بود که یک نظام سلسله‌مراتبی شهری را به‌وجود می‌آورد.

نظریه‌هایی درباره شهرهای جدید

سیلک باکینگهام در رساله‌ای با عنوان شهرهای جدید، جمعیت بهینه شهرهای جدید را معادل ۱۰ هزار نفر بیان می‌کند.

بنجامین و ریچاردسون حد متناسب جمعیت را ۱۰۰ هزار نفر برای شهر سالم بیان می‌کنند.

اسپنیارد آرتور سوریا مانا نظریه شهر خطی را در اطراف شهر مادرید به‌اجرا درآورد.

شهر صنعتی جدید تونی گارنیه، جمعیت بهینه ۳۵ هزار نفر را دربر می‌گرفت.

پل ولف نظریه ایجاد سه یا چهار باغ‌شهر را در گروه‌های ۱۰۰ هزار نفری ارائه کرد.

لوکوربوزیه به دیدگاه مدرنیسم گرایش داشت و جمله معروف «خانه ماشینی است برای زندگی در آن» را بیان کرد و نظریه «شهر معاصر»، «طرح همجواری» و «شهر درخشان» را ارائه داد. وی همچنین شاندیگار پایتخت جدید ایالت پنجاب هند را طراحی کرد. این شهر همانند شهرهای آمریکایی و اروپایی برای حرکت ماشین کاملاً مناسب طراحی شده بود.

در سال ۱۹۳۳ اریک گلودن نظریه مجتمع‌های شهری را برای تمرکززدایی از شهرها به پیروی از نمونه‌های روستایی ارائه می‌دهد.

نکته ۱۱: مجتمع‌های شهری وی از سلول‌های مشابهی تشکیل می‌شوند که با فاصله‌های مختلف از یکدیگر واقع شده‌اند.

فرانک لوید رایت نظریه «شهر پهن‌دستی» یا «شهر فردا» را برای تمرکززدایی از شهرهای بزرگ ارائه کرد.

لوید رایت فاصله مناسب بین شهرهای جدید و مادرشهر را در ناحیه لندن کمتر از چهل کیلومتر و در سایر نواحی ۲۰ کیلومتر بیان می‌کند.

در دهه ۱۹۶۰، برای احداث شهرهای جدید به خوداتکایی و اشتغال‌زایی بیشتر توجه می‌شد.

چهارچوب نظری رایت را موضوع‌های نزدیکی محل کار به محل سکونت، خوداتکایی، ساختمان‌سازی روی زمین‌های بکر، توجه به طبیعت و نزدیکی فضاهای صنعتی به فضاهای مسکونی تشکیل می‌دهد.

کج مثال ۸: کدام یک از افراد زیر جمله معروف «خانه ماشینی است برای زندگی در آن» را بیان کرد؟

- (۱) سیلک باکینگهام (۲) لوکوروبوزیه (۳) تونی گارنیه (۴) اریک گلودن

پاسخ: گزینه «۲» او دیدگاه مدرنیسم داشت و جمله «خانه ماشینی است برای زندگی» که نشان‌دهنده همین دیدگاه اوست، از بوزیه است.

کج مثال ۹: الگوی اولیه شهرهای جدید امروزی بر پایه کدام نظریه استوار است؟

- (۱) شهر خطی (۲) شهر صنعتی (۳) باغ‌شهر (۴) شهرک‌های اقماری

پاسخ: گزینه «۳» شهرهای جدید امروزی برگرفته از اندیشه باغ‌شهر هاوارد است.

کج مثال ۱۰: فرانک لوید رایت کدام نظریه را برای تمرکززدایی از شهرهای بزرگ ارائه کرد؟

- (۱) شهر پهن‌دستی - شهر فردا (۲) شهر معاصر (۳) آرمان‌شهری (۴) شهرهای جدید

پاسخ: گزینه «۱» فرانک لوید رایت نظریه پهن‌دستی یا شهر فردا را جهت کاهش تراکم در شهرهای بزرگ ارائه نمود.

روند شهرهای جدید

دوره اول: باغ‌شهرها به‌عنوان الگوی اولیه شهرهای جدید (۱۹۳۸ - ۱۸۹۸)

نکته ۱۲: در این دوره باغ‌شهرها، شهرک‌های اقماری و سپس شهر جدید به‌عنوان گزینه‌ای در برابر رشد نابسامان و فزاینده برخی از شهرک‌های انگلستان به‌ویژه شهرهای صنعتی مطرح می‌شوند.

در این دوره به نقش هرچه بیشتر دولت در توسعه شهرها، حد متناسب جمعیت باغ‌شهرها و انتقال جمعیت اضافی به باغ‌شهرها تأکید می‌شود.

دوره دوم: سیاست رویارویی با رشد مناطق شهری (۱۹۶۰ - ۱۹۳۸)

نکته ۱۳: در این دوره نقش بیشتر سکونتگاه‌ها جلوگیری از ازدیاد جمعیت شهرهای بزرگ (به‌ویژه پایتخت‌ها) با توزیع جمعیت پیرامون این نقاط است. به سیاست برنامه‌ریزی تمرکززدایی توجه کافی نشد و طرح‌های توسعه شهرهای جدید به‌طورمستقل در روند برنامه‌ریزی توسعه اقتصادی و اجتماعی به اجرا درآمدند.

دوره سوم: تحول در اهداف شهرهای جدید (۱۹۷۰ - ۱۹۶۰)

نکته ۱۴: در این دوره شهرهای جدید به‌عنوان ابزار سامان‌دهی فضای ملی، برنامه‌ریزی ناحیه‌ای و سیاست تمرکززدایی جمعیتی و اقتصادی مطرح می‌شود. در این دهه با پیدایش مسائل جدیدی چون قطبی‌شدن الگوی مراکز سکونتی، برهم‌خوردن تعادل ناحیه‌ای و ایجاد شکاف میان نواحی رفع این مشکلات و توجه به تمرکززدایی از جمله اهداف نوین ایجاد شهرهای جدید است.

الگوی اولیه شهرهای جدید امروزی بیشتر بر پایه نظریه باغ‌شهر استوار است. ایجاد شهر جدید برای تمرکززدایی کالبدی، اقتصادی و اجتماعی ناحیه شهری در اطراف شهرهای بزرگ معمول شد تا با تشویق جمعیت به خروج از مادرشهر، ساماندهی فضایی آن انجام شده و اجتماعی سالم و متعادل ایجاد شود.

گونه‌شناسی و طبقه‌بندی شهرهای جدید

شهرهای جدید براساس وسعت، فاصله، جمعیت، نوع و سطح فعالیت اقتصادی در چندین الگو طبقه‌بندی می‌شوند:

- ۱- شهرهای جدید مستقل؛ ۲- شهرهای جدید اقماری؛ ۳- شهرهای جدید پیوسته.

کج مثال ۱۱: تا اواسط قرن حاضر، معیار اصلی طراحی شهرهای جدید کدام یک از موارد زیر بوده است؟

- (۱) اندازه جمعیت مشخص (۲) اندازه معین تمام عناصر شهر (۳) تحقق بخشی سیاست حکومت‌ها (۴) موقعیت جغرافیایی

پاسخ: گزینه «۱» ایجاد شهرهای جدید به منظور خروج جمعیت از مادرشهرها و کاهش فشارها بر منابع شهری، ساماندهی فضایی شهر و ایجاد تعادل در سلامت و رفاه عموم است. معیار اصلی ایجاد این شهرها در اواسط قرن حاضر اندازه جمعیت مشخص بوده است.

۱- شهرهای جدید مستقل

نکته ۱۵: هدف از ایجاد شهرهای جدید مستقل در اصل «سیاست تمرکززدایی» ملی، ناحیه‌ای و تعادل بخشی به نواحی مختلف کشور است.

چگونگی مکان‌یابی یک شهر جدید مستقل بیشتر گزینشی است و این انتخاب به عملکردهای مشخص اقتصادی آن منطقه بستگی دارد.

موردی از شهرهای جدید مستقل پایتخت‌های جدیدی است که بنا شده‌اند تا نقشی در مقیاس محلی و ناحیه‌ای ایفا کنند. هر کدام از این‌ها به دور از فضاهای شهری به‌دلایلی از جمله تسریع در پیشرفت اقتصادی ناحیه‌ای که در آن قرار دارند، رقابت سیاسی بین شهرهای بزرگ برای پایتخت‌شدن مانند کانبرا و واشنگتن گاهی بنا به هر دو دلیل قبلی مانند برازیلیا و سرانجام به دنبال اصلاحات و تعدیل‌هایی که از نظر ارضی حاصل شده است، به‌وجود آمده‌اند.

۲- شهرهای جدید اقماری

شهرهای جدید اقماری اجتماع‌های برنامه‌ریزی‌شده‌ای در درون حوزه کلان‌شهرها هستند که با شهر مرکزی پیوندهای عملکردی مستحکمی را حفظ می‌کنند. وسعت این شهرها بین ۴۰۰ تا ۶ هزار هکتار و بیشتر است.

شهرهای جدید اقماری از نظر شکل، تراکم و شیوه زندگی اصولاً تداوم الگوی سکونتی حومه‌نشینی به‌شمار می‌روند.

نکته ۱۶: اصول حاکم بر شهرهای جدید اقماری تراکم‌زدایی است.

شهرهای جدید اقماری را شهرهای خوابگاهی نیز می‌نامند. نظریه رسمی ایجاد شهرهای جدید اقماری را اولین بار لئوناردو داوینچی برای جلوگیری از ازدیاد جمعیت شهر میلان مطرح کرد اما نظریه ایجاد چنین شهرهایی را در سال ۱۸۹۸ هاوارد با عنوان باغ‌شهرها ارائه داده بود.

نکته ۱۷: فاصله شهرهای جدید اقماری با مادرشهر به سطوح تکنولوژی و حمل‌ونقل کشور بستگی دارد.

۳- شهرهای جدید پیوسته

این اصطلاح را هاروی پارلوف برای توصیف شهرهایی به‌کار برد که در محدوده شهرهای موجود احداث می‌شوند. هدف از ایجاد شهرهای جدید پیوسته ساماندهی فضایی و تراکم‌زدایی از مادرشهر است. کشورهای اسکانديناوی از نظریه شهرهای جدید پیوسته در توسعه پایتخت و شهرهای بزرگ استفاده کردند.

نکته ۱۸: بیشتر شهرهای جدید ایران از نوع پیوسته هستند. شهر جدید پیوسته نتیجه مکتب شهرسازی استکهلم است.

الف - شهرهای موازی

شهر موازی ریودوژانیرو به دلیل محدودیت‌های جغرافیایی پیرامون مادرشهر به‌وجود آمد. شهرهای موازی مکزیکوسیتی و کلکته به علت مسئله تأمین آب به‌وجود آمده‌اند. از نمونه‌های شهرهای قدیمی و جدید مجاور هم می‌توان از اسلام‌آباد راولپندی در پاکستان نام برد.

ب - واحد توسعه

واحد توسعه شهری را می‌توان بخشی از ساختار شهرهای جدید یا الگوی توسعه حومه‌نشینی به‌حساب آورد.

نکته ۱۹: واحد توسعه شهری را نمی‌توان شهر جدید دانست اما این نوع سکونتگاه‌ها یکی از اجزای مهم و کلیدی سکونتگاه‌های شهری جدید به‌شمار می‌آید.

پ - شهرهای جدید مهاجرنشین

هدف از ایجاد شهرهای جدید مهاجرنشین تخلیه شهرها به وسیله مهاجرت، حفظ تعادل میان جمعیت و محیط در کلان‌شهرها و بهره‌مندی از نیروی انسانی و منابع طبیعی یک ناحیه است. شهرهای جدید مهاجرنشین را می‌توان براساس منشأ عملکرد آن‌ها به پنج طبقه شهرهای کشاورزی - نظامی، تجاری، مراکز ناحیه‌ای، معدنی و بازیابی زمین از دریا تقسیم‌بندی کرد.

ت - شهرهای جدید سرریزپذیر

نکته ۲۰: این شهرها برای خنثی کردن و کنترل رشد شتابان شهرهای بزرگ و نیز جذب و انتقال بخشی از جمعیت آن‌ها احداث می‌شود.

ث - پایتخت‌های جدید

پایتخت‌های جدید به‌طور کلی برای تشکیل دولتی جدید یا انتقال حکومت از مکانی به مکان دیگر احداث می‌شدند.

برای مثال واشنگتن دی.سی برای ایجاد تعادل میان ایالت‌های متحد شمالی و جنوبی؛ کانبرا به علت رقابت ملبورن و سیدنی؛ سن پترزبورگ برای دورشدن پایتخت از مرزهای مورد تهدید؛ اسلام‌آباد به دلیل نزدیکی به نواحی ویژه؛ برازیلیا به علت سیاست ملی اجرای توسعه ناحیه‌ای که سبب توزیع دوباره جمعیت شود و سرانجام در کنار شهر موجود که در این حالت نقش شهر موازی را ایفا می‌کند، مانند راولپندی و اسلام‌آباد.

در دوره مادها شهر اکباتان؛ در دوره هخامنشیان پاسارگاد؛ در دوره پارتیان و ساسانیان شهر تیسفون پایتخت ایران بودند؛ در دوره هخامنشیان تخت جمشید پایتخت ملی و شوش پایتخت سیاسی - اداری بود.

والتر بورلی طرح کانبرا را در سال ۱۹۱۲ ارائه کرد. آلبرت مهیر طرح شاندرگارا برای ۵۰۰ هزار نفر پیشنهاد کرد و بعداً لوکوربوزیه آن را طراحی کرد.

تفکر ایجاد اسلام‌آباد به علت تراکم زیاد لاهور و در پی سیاست ایجاد قطب رشد، توسط شرکت دوکسیادس طراحی شد.

ج - شهرهای جدید صنعتی

این شهرها معمولاً در نزدیکی منابع مواد خام احداث می‌شوند. فاصله مطلوب بین ناحیه صنعتی و محل شهر جدید صنعتی حدود ۱۰ تا ۱۵ کیلومتر است و بین ناحیه مسکونی و ناحیه صنعتی کمربند سبز ایجاد می‌شود.

نکته ۲۱: تونی گارنیه نظریه‌پرداز اصلی شهر جدید صنعتی است.

تجارب جهانی شهرهای جدید

کشورهای اروپایی

📖 نکته ۲۲: نظریه شهرهای جدید که براساس نظریه باغ‌شهر به وجود آمده، از کشور انگلستان شروع شده است.

گروهی به نام پدرگرایان در فرانسه نظریه باغ‌مسکن را مطرح کردند. والتر کریستالر نظریه مکان مرکزی را براساس استقرار نظم فضایی در مفاهیم جدیدی مانند توزیع کالا، وجود مراکز اداری و شبکه راه‌ها و ارتباطات ارائه داد. کریستالر بر دهکده به‌عنوان سکونتگاه پایه تأکید داشت. شهرهای جدید دانمارک با طرح دست‌گشوده پیرامون کپنهاگ برای تمرکززدایی یکپارچه و توسعه ناحیه‌ای مادرشهر به کار گرفته شد.

📖 مثال ۱۲: کریستالر بر کدام مورد به‌عنوان سکونتگاه پایه تأکید داشت؟

- (۱) دهکده (۲) روستا (۳) روستا - شهر (۴) شهر کوچک

✅ پاسخ: گزینه «۱» کریستالر نظریه مکان مرکزی را براساس استقرار نظم فضایی در مفاهیم جدیدی چون توزیع کالا - وجود مراکز اداری و شبکه راه‌ها می‌دانست. او بر دهکده به‌عنوان سکونتگاه پایه تأکید داشت.

کشورهای آمریکایی

برنامه‌ریزی احداث شهرهای جدید در ایالات متحده به‌عنوان روندی ملی در احداث نواحی شهری و حومه‌ای به کار گرفته شد.

📖 نکته ۲۳: اولین تجربه شهر جدید در ایالات متحده به شهر جدید رادبرن و نیوجرسی برمی‌گردد.

در آمریکای لاتین شهرهای جدید، بیشتر به صورت قطب‌های رشد برای توسعه ناحیه‌ای احداث شده‌اند. شهر جدید برازیلیا جزیره‌ای است که به‌طور روزافزون از هر سو به وسیله زاغه‌نشین‌ها احاطه شده است.

📖 مثال ۱۳: شهر موازی مکزیکوسیتی به چه دلیل به وجود آمد؟

- (۱) مسئله تأمین آب (۲) مسئله محدودیت‌های جغرافیایی (۳) به دلیل نیاز به شهر مجاور (۴) تراکم‌زدایی از شهر مجاور

✅ پاسخ: گزینه «۱» آب نقش مؤثری را در پیدایش سکونتگاه دارد. شهر موازی مکزیکوسیتی به دلیل محدودیت منابع آب شکل گرفت.

📖 مثال ۱۴: پایتخت جدید برزیل به چه علت احداث شد؟

- (۱) برای دورشدن از مرزهای مورد تهدید (۲) برای سیاست ملی به منظور ایجاد توسعه ناحیه‌ای
(۳) به دلیل نزدیکی به نواحی ویژه (۴) برای ایجاد تعادل میان ایالات مختلف

✅ پاسخ: گزینه «۲» هدف از ایجاد شهرهای جدید بسیار متنوع بود که شهر جدید برازیلیا به منظور سیاست ملی جهت ایجاد توسعه ناحیه‌ای شکل گرفته است.

کشورهای سوسیالیستی سابق

در کشور شوروی سابق اهداف اسکان در سطح ملی بر سیستم یکپارچه و متمرکز با برنامه‌ریزی بلندمدت و جامع اقتصادی - اجتماعی و کالبدی استوار بود. جمعیت را در شهرهای شوروی سابق با سیستم پروپیسکا کنترل می‌کردند. پروپیسکا شامل مجوز کار و مسکن می‌شد. از نظر ایدئولوژیکی بخش میکرو رایون واحد اصلی توسعه مسکونی بود که زوج‌های جوان را در خود جای می‌داد. در شوروی سابق طراحی شهرهای جدید با توجه به نوع صنعتی که پایه جمعیت شهر را تعیین می‌کند، به وجود می‌آید. در لهستان شهرهای جدید براساس طرح‌ریزی کشوری و توسعه اقتصادی متعادل بین نواحی آن با توجه به تخریب ناشی از جنگ و با الهام از طرح لندن بزرگ در سال ۱۹۴۴ ایجاد شده‌اند.

شهرهای جدید در لهستان سه نوع است:

۱- شهرهایی که برای عدم تمرکز ناحیه صنعتی طبق طرح ناحیه‌ای ایجاد می‌شوند.

۲- شهرهایی که در قطب صنعتی ایجاد می‌شوند.

۳- شهرهایی که برای توسعه مجموعه‌های جدید صنعتی به دلایل سیاسی، اقتصادی و اجتماعی ایجاد می‌شوند.

سیاست شهری لهستان در حال حاضر، گسترش شهرهای کوچک و متوسط موجود است. در مجارستان شهرهای جدید ماهیتی اقتصادی و شهرسازانه دارد و معمولاً پس از جنگ برای احداث صنایع به وجود آمده است. اهداف شهرهای جدید در مجارستان، ایجاد مراکز متعادل و اسکان شاغلان بخش صنعت است و براساس طرح‌ریزی سرزمین و جلوگیری از رشد بوداپست است. طراحان این کشور به سوی سیاست احداث شهرهای کوچک و روستا روی آورده‌اند.

کلمه مثال ۱۵: در حال حاضر، سیاست شهری کشور لهستان گسترش کدام گروه از شهرهاست؟

- (۱) شهرهای بزرگ و کلان‌شهر (۲) شهرهای کوچک و متوسط (۳) شهرهای کوچک و روستا (۴) مادرشهرها و متروپلیتین‌ها
- پاسخ: گزینه «۲» سیاست شهرسازی در لهستان را باید در ایجاد شهرهای کوچک و متوسط دانست.

کشورهای آسیایی

در ژاپن باغ‌شهر را دین این تاشی می‌نامند. هدف از ایجاد شهرهای جدید ژاپن تمرکززدایی اداری، جذب سرریزهای جمعیتی و هویت علمی شهرهاست. آسمان‌شهر شناور و شهرک شناور مخابراتی از طرح‌های توسعه شهری ژاپن است. همچنین در اندونزی شهرهای جدید در چهارالگوی، شهرهای جدید بزرگ، معدنی و صنعتی، مرزی و پایتختی احداث شده است.

نکته ۲۴: فقدان برنامه‌ریزی ناحیه‌ای و قومی به سبب مسائل اقتصادی، اجتماعی و نظام سیاسی مشکلات شهرنشینی را در کشورهای عربی تشدید کرده است.

کلمه مثال ۱۶: آسمان‌شهر شناور و شهرک‌های شناور مخابراتی از طرح‌های توسعه شهری کدام کشور است؟

- (۱) انگلیس (۲) فرانسه (۳) ژاپن (۴) آمریکا
- پاسخ: گزینه «۳» آسمان‌شهر شناور و شهرک‌های شناور مخابراتی از طرح‌های جدید در ژاپن است.

کلمه مثال ۱۷: فقدان برنامه‌ریزی ناحیه‌ای و قومی مشکلات شهرنشینی کدام دسته از کشورها را تشدید کرده است؟

- (۱) کشورهای عربی (۲) کشورهای سوسیالیستی (۳) کشورهای آفریقایی (۴) کشورهای شرق آسیا
- پاسخ: گزینه «۱» در کشورهای عربی به سبب مسائل اقتصادی، اجتماعی و نظام سیاسی فقدان برنامه‌ریزی ناحیه‌ای و قومی وجود دارد.

کشورهای آفریقایی

شهرهای جدید آفریقایی را می‌توان به الگوهایی تقسیم کرد:

- ۱- شهرک‌های اقماری: در آفریقا شهرک‌های اقماری برای تراکم‌زدایی از نواحی شهر مرکزی یا جذب مهاجران شهرهای فقیر و کوچک که به شهرهای کوچک وارد می‌شوند، طراحی و احداث شده‌اند.
- ۲- پایتخت‌های جدید: پایتخت‌های جدید در آفریقا برای ایجاد نقش تمرکز اداری در یک مکان جدید ملی احداث شده‌اند. در تانزانیا دارالسلام را سوسیالیست‌ها براساس طرح خودکفایی و توزیع سلسله‌مراتبی واحدهای اجتماعی و نیز جدا از عقاید معمول ارائه داده‌اند.
- ۳- شهرهای جدید به منظور بهره‌برداری از منابع: شهرهای جدید معدنی و نفتی در برخی کشورها نمونه‌ای از این شهرهاست.
- ۴- شهرهای جدید به‌مثابه قطب سرویس‌دهی به نواحی روستایی: در این الگو شهرهای جدید همانند دهکده‌های سوسیالیستی طراحی شده است. این الگو در الجزایر به نام «دهکده‌های مرکزی» نامیده می‌شود.
- ۵- تجدید ساخت شهرهای تخریب‌شده: این شهرها برای تجدید ساخت مسکنی که بر اثر بلایای طبیعی و انسانی همانند سیل، زلزله و جنگ تخریب شده‌اند، احداث می‌شوند.

کلمه مثال ۱۸: کدام یک از الگوهای شهری جدید در آفریقا همانند دهکده‌های سوسیالیستی طراحی شده است؟

- (۱) شهرک‌های اقماری (۲) شهرهای جدید به‌مثابه قطب سرویس‌دهی به نواحی روستایی (۳) تجدید ساخت شهرهای تخریب‌شده (۴) شهرهای جدید به منظور بهره‌برداری از منابع
- پاسخ: گزینه «۲» در این الگو شهرهای جدید همانند دهکده‌های سوسیالیستی طراحی شده است. این نوع شهرهای جدید در آفریقا را قطب‌های سرویس‌دهی نواحی روستایی می‌نامند.

تحولات شهر و شهرنشینی در ایران

کشور ایران پیش از ۱۳۰۰ هـ. ش از نظام شهری و شهرنشینی مطلوبی برخوردار بوده است. نظام شهری کشور در طول سال‌های ۱۲۴۷ تا ۱۳۳۵ از همگونی نسبی برخوردار بوده است و تعادل در شبکه و نظام شهری وجود داشته و هیچ شهری بر دیگری برتری نداشته است. در این دوره (۱۲۴۷ تا ۱۳۳۵) شبکه شهری کهکشانی است؛ یعنی هر شهر مسئول خدمات‌رسانی و برقراری ارتباط با روستاهای تحت نفوذ خویش بوده و توسعه درون‌زا و پایدار شهری نیز وجود داشته است. برابر سرشماری سال ۱۳۳۵، ضریب شهرنشینی کشور ۳۱/۴ درصد و تعداد شهرها به ۱۹۹ می‌رسد.

ویژگی‌های نظام شهری در سال ۱۳۴۵ عبارتند از:

۱- فقط یک شهر میلیونی وجود داشته است (تهران)؛ ۲- تعدادی از شهرهای کشور برتر از شهرهای دیگر بوده‌اند؛ ۳- جز تهران شهر دیگری با بیش از ۵۰۰ هزار نفر جمعیت وجود نداشته است.

در سرشماری سال ۱۳۴۵، ضریب شهرنشینی کشور ۳۸/۷ درصد و تعداد شهرها به ۲۷۱ شهر می‌رسد.

مهم‌ترین ویژگی‌های نظام شهری ایران در سال ۱۳۵۵ عبارتند از:

۱- افزایش سهم جمعیت شهر تهران نسبت به کل جمعیت شهری کشور؛ ۲- افزایش تعداد و اندازه شهرهای بزرگ و متوسط نسبت به دهه پیش؛ ۳- افزایش تعداد شهرهای کوچک و کاهش مجموع جمعیت آن‌ها نسبت به جمعیت شهری دهه پیش؛ ۴- وجود تنها یک شهر میلیونی در نظام شهری کشور (تهران).

در سرشماری سال ۱۳۵۵، ضریب شهرنشینی کشور ۴۷ درصد و تعداد شهرها به ۳۷۳ می‌رسد.

مهم‌ترین ویژگی‌های نظام شهری ایران در سال ۱۳۶۵ عبارتند از:

۱- ظهور سه شهر با جمعیتی بیش از ۵۰۰ هزار نفر جز تهران؛ ۲- افزایش سهم جمعیت شهر تهران نسبت به کل جمعیت شهری کشور؛ ۳- کاهش تعداد شهرهای میانی (شهرهای بین ۲۵۰ تا ۵۰۰ هزار نفر) نسبت به دهه پیش؛ ۴- افزایش تعداد شهرهای کوچک.

- در سرشماری سال ۱۳۶۵، ضریب شهرنشینی کشور به ۵۴/۳ درصد و تعداد شهرها به ۴۹۶ می‌رسد.

- ویژگی‌های نظام شهری کشور طی سال‌های ۱۳۳۵ - ۱۳۶۵ عبارتند از:

۱- افزایش تعداد جمعیت، اندازه و کالبد شهرهای بزرگ به علت پدیده مهاجرت؛ ۲- افزایش تعداد شهرها به دلیل تورم جمعیت روستا - شهرهای عمده؛ ۳- فقدان شهرهای میانی در طبقه جمعیتی ۲۵۰ تا ۵۰۰ هزار نفر.

در سرشماری سال ۱۳۷۰، ضریب شهرنشینی کشور به ۵۷ درصد و تعداد شهرها به ۵۱۴ می‌رسد.

در سرشماری سال ۱۳۷۵، ضریب شهرنشینی کشور به ۶۱/۳ درصد و تعداد شهرها به ۶۱۴ می‌رسد.

کدام مثال ۱۹: در کدام دوره سرشماری فقدان شهرهای میانی (شهرهای بین ۲۵۰ تا ۵۰۰ هزار نفر) وجود داشته است؟

(۱) سال ۱۳۳۵ (۲) سال ۱۳۴۵ (۳) سال ۱۳۵۵ (۴) سال ۱۳۶۵

پاسخ: گزینه «۴» از مهم‌ترین ویژگی‌های نظام شهری در ایران در سال ۱۳۶۵ فقدان شهرهای ۲۵۰ تا ۵۰۰ هزار نفری است.

کدام مثال ۲۰: جایگاه کدام یک از شهرهای زیر طی سرشماری‌های ۱۳۳۵ - ۱۳۷۰ در نظام شهری ثابت مانده است؟

(۱) تهران و تبریز (۲) تهران و شیراز (۳) اصفهان و یزد (۴) مشهد و شیراز

پاسخ: گزینه «۲» از میان چهار شهر نخست ایران، تهران و شیراز جایگاه ثابتی داشته‌اند.

کدام مثال ۲۱: تفاوت مهم شهرهای جدید پیشنهادی امروز با شهرهای جدید سه دور پیش در چیست؟

(۱) فاصله آن‌ها (۲) اندازه جمعیت (۳) عملکرد آن‌ها (۴) موقعیت مکانی

پاسخ: گزینه «۳» اختلاف شهرهای قدیم با شهرهای جدید امروزی را باید در نوع عملکرد آن‌ها دانست. شهرهای جدید در قدیم معمولاً تک عملکردی بود و از بافت شهرهای اصلی دور بودند.

کدام مثال ۲۲: کمترین و بیشترین فاصله شهرهای جدید با مادرشهر مربوط به کدام موارد زیر است؟

(۱) مجلسی و سهند (۲) بهارستان و مجلسی (۳) پرند و مجلسی (۴) پردیس و صدرا

پاسخ: گزینه «۲» کمترین فاصله مربوط به شهر جدید بهارستان با ۱۵ کیلومتر و بیشترین فاصله مربوط به شهر مجلسی با ۷۰ کیلومتر است.

کدام مثال ۲۳: قانون تعریض و توسعه معابر در چه سالی تدوین شد؟

(۱) ۱۳۰۹ هـ. ش (۲) ۱۳۱۲ هـ. ش (۳) ۱۳۱۴ هـ. ش (۴) ۱۳۲۲ هـ. ش

پاسخ: گزینه «۲» قانون تعریض و توسعه معابر در سال ۱۳۱۲ تدوین شده است.

انباشتگی جمعیت در شهرهای بزرگ

سهم شهر تهران در سه دهه گذشته از کل جمعیت و جمعیت شهری کشور روندی کاهشی دارد.

از میان چهار شهر نخست کشور فقط جایگاه تهران و شیراز از ۱۳۳۵ تا ۱۳۷۰ در نظام شهری کشور ثابت مانده است.

با افزایش جمعیت ناحیه شهری شهرهای بزرگ و نیز بالابودن تعداد جمعیت آن‌ها در مقایسه با کل جمعیت استان خود نظام شهری با پیدایش تقدم و تسلط تک‌شهری مواجه شده است؛ به نحوی که نبود تعادل در نظام شهری کشور به کل مشهود است.

مدرسان شریف

فصل سوم

«برنامه‌ریزی کاربری اراضی شهری»

تعاریف و مفاهیم، نظریه‌ها و کلیات برنامه‌ریزی کاربری اراضی شهری

برنامه‌ریزی کاربری زمین به چگونگی استفاده، توزیع و حفاظت اراضی اطلاق می‌گردد. برنامه‌ریزی کاربری زمین شهری، ساماندهی مکانی و فضایی کالبدها، فعالیت‌ها و عملکردهای شهری براساس خواسته‌ها و نیازهای جامعه شهری و هسته اصلی برنامه‌ریزی شهری است و انواع استفاده از زمین را طبقه‌بندی و مکان‌یابی می‌کند. چابین از پیشکشوتان و صاحب‌نظران کاربری اراضی شهری، برنامه‌ریزی کاربری اراضی را نحوه تقسیم زمین و مکان بهینه برای مصارف و کاربردهای متنوع زندگی تعریف می‌کند.

به بیان دیگر، منظور از نظام کاربری اراضی شهری، مشخص کردن نوع مصرف زمین در شهر، هدایت ساماندهی فضایی شهر، تعیین ساخت‌ها و چگونگی انطباق آن‌ها با یکدیگر و با سیستم‌های شهری است. به‌طور کلی می‌توان گفت که شکل‌گیری نظام کاربری زمین در هر جامعه شهری و نحوه تقسیم اراضی و استفاده از آن در فعالیت‌ها و خدمات مختلف، بازتاب و برآیند عملکرد متقابل مجموعه‌ای از عوامل و نیروهای مختلف محیطی، اقتصادی، اجتماعی، سیاسی و حقوقی است. از جمله با رشد مناسبات سرمایه‌داری در شهرها، اقتصاد زمین و اضافه ارزشی ناشی از آن (رانت) به دلیل محدودیت عرضه زمین و تقاضای روزافزون آن به یکی از عرصه‌های مهم ثروت‌اندوزی و تشدید نابرابری اجتماعی در شهرها بدل شده که به نوبه‌ی خود به مشکلات برنامه‌ریزی و طراحی شهری افزوده است.

نکته ۱: بنابراین، می‌توان نتیجه گرفت که نقش برنامه‌ریزی شهری و سرنوشت نهایی طرح‌های شهری تا حدود زیادی به میزان امکان مداخله و نظارت بر نحوه استفاده از زمین شهری وابسته است.

از این دیدگاه، یکی از مهم‌ترین اهرم‌های مؤثر برای تکامل برنامه‌ریزی شهری و غنای طرح‌های شهری، ایجاد پیش‌شرط‌های لازم برای «برنامه‌ریزی کاربری زمین» است.

کج مثال ۱: هسته اصلی برنامه‌ریزی شهری کدام است؟

- (۱) خواسته‌ها و نیازهای شهری (۲) کاربری زمین شهری (۳) اهداف کالبدی و فضایی (۴) تراکم جمعیت

پاسخ: گزینه «۲» برنامه‌ریزی کاربری زمین به چگونگی استفاده، توزیع و حفاظت اراضی اطلاق می‌شود. برنامه‌ریزی کاربری زمین شهری، ساماندهی مکانی و فضایی کالبدها، فعالیت‌ها و عملکردهای شهری براساس خواسته‌ها و نیازهای جامعه شهری و هسته اصلی برنامه‌ریزی شهری است.

هر نوع برنامه‌ریزی کاربری زمین شهری به‌مثابه الگوی آتی بهره‌برداری از زمین در یک شهر است. در برنامه‌ریزی کاربری زمین، بهره‌برداری مسکونی، آموزشی، خدماتی و صنعتی تعیین می‌شود.

نکته ۲: در مجموع برنامه‌ریزی کاربری اراضی شهری عبارت است از: «ساماندهی مکانی و فضایی فعالیت‌ها و عملکردهای شهری براساس نیازها و خواسته‌های مردم شهر».

ویژگی‌ها و ماهیت زمین و کاربری

مهم‌ترین ویژگی‌های زمین را به شرح زیر می‌توان برشمرد:

- (الف) زمین به‌عنوان کالای محدود و تجدیدنپذیر؛
 (ب) زمین به‌عنوان نیاز میرم و حیاتی بشر؛
 (ج) زمین به‌عنوان بستر فضای زندگی؛
 (د) زمین به‌عنوان ارتباط تنگاتنگ با مسائل زیست‌محیطی؛
 (ه) زمین به‌عنوان محیطی امن، زیبا و آسایش بشری.

اهداف کاربری زمین

اهداف کاربری زمین را به شرح زیر می‌توان ارائه داد:

۱- **اهداف محیطی:** در راستای جلوگیری از تخریب زمین، برقراری ارتباط و پیوند میان شهر و طبیعت، حفظ منابع پایدار و تجدیدنپذیر، حفظ موارث تاریخی و فرهنگی، توسعه فضاهای سبز و درختی و مکان‌یابی بهینه خدمات می‌توان اهداف محیطی را مطرح کرد.

- ۲- **اهداف اجتماعی:** اهداف اجتماعی کاربری زمین در راستای افزایش تسهیلات و خدمات عمومی، کاهش نابرابری در بهره‌برداری زمین، بهسازی بافت‌های تاریخی و قدیمی، تقویت هویت محله‌ای، ارتقای کیفیت کاربری‌های مسکونی و اوقات فراغت، زیباسازی محیط محلی و ناحیه شهری و لبه شهری مطرح می‌شود.
- ۳- **اهداف اقتصادی:** اهداف اقتصادی کاربری زمین را در راستای جلوگیری از سوداگری زمین، بهره‌برداری بهینه اقتصادی از ایمنی، تعدیل حقوق مالکیت و بهره‌گیری از اضافه ارزش زمین در جهت منافع عمومی می‌توان برشمرد.
- ۴- **اهداف کالبدی:** اهداف کالبدی زمین عبارت است از جلوگیری از تداخل کاربری‌های ناسازگار، حفظ تناسب میان توسعه عمودی و افقی، تشویق به تنوع کاربری‌ها، تدوین معیار و ضوابط و استانداردهای کاربری.

کج مثال ۲: بهسازی بافت‌های تاریخی و قدیمی جزء کدامیک از اهداف کاربری زمین است؟

- (۱) اهداف اجتماعی (۲) اهداف اقتصادی (۳) اهداف محیطی (۴) اهداف کالبدی

پاسخ: گزینه «۱» اهداف اجتماعی کاربری زمین در راستای افزایش تسهیلات و خدمات عمومی، کاهش نابرابری در بهره‌برداری زمین، بهسازی بافت‌های تاریخی و قدیمی، تقویت هویت محله‌ای، ارتقای کیفیت کاربری‌های مسکونی و اوقات فراغت، زیباسازی محیط محلی، ناحیه شهری و لبه شهری مطرح می‌شود.

نظریه‌های کاربری اراضی شهری

نظریه نقش اجتماعی زمین

زمین از نظر ارزش و نقش اجتماعی در آسایش، امنیت، زیبایی، رفاه و کیفیت زندگی بشری تأثیری اساسی دارد. مسئله زمین و چگونگی آن در عرصه اجتماعی، همواره منشأ منازعات و مشکلات اجتماعی، حقوقی و تعارضات میان منافع عمومی و خصوصی و نحوه بهره‌برداری در آن بوده است. هنری جورج معتقد است که محدود کردن مالکیت خصوصی و بهره‌برداری از اراضی در راستای منافع عمومی مردم در شهرهاست. اسکات اعتقاد دارد که سیستم برنامه‌ریزی شهرها، شهرک‌ها و کاربری زمین باید مبتنی بر حفظ اراضی کشاورزی اطراف شهرها و حومه‌های شهری باشد و باید مصلحت عموم در کاربری‌ها در نظر گرفته شود.

نظریه اتوواگنر، شهرساز اتریشی، مبتنی بر نظارت بر توسعه گسترش شهرها است. از نظر وی اراضی اطراف شهرها باید به مالکیت عمومی درآید تا قیمت اراضی شهری کنترل شده و به سودجویی مالکان نینجامد.

درواقع در طول دهه‌های اخیر، نظریات متعددی در خصوص تغییر مفهوم حقوقی زمین و اطلاق زمین به مثابه کالای عمومی و ثروت همگانی در عرصه جهانی ابراز شده است.

نکته ۳: بنابراین باید مالکیت عمومی در اراضی شهری به همراه حق نظارت عمومی بر عملکرد زمین‌های شهری برقرار شود.

نظریه نقش اقتصادی زمین

بسیاری از نظریه‌پردازان معتقدند که زمین به‌عنوان ثروت ملی محسوب می‌شود. بنابراین، بازار زمین و مسکن یک بازار عادی نیست؛ چون نباید با تقاضا تطبیق داده شود. از آنجا که ارزش افزوده زمین بسیار بالاتر و سریع‌تر از سایر کالاهاست؛ بنابراین، ارزش اضافی زمین عامل اساسی تغییر فضاهای شهری است. دیوید هاروی از جغرافی‌دانان رادیکال معتقد است، چون زمین کارکردهای مختلف مصرفی، مبادلاتی، اقتصادی و فناپذیر دارد؛ بنابراین از مطلوبیت ویژه‌ای برخوردار است. وی نظریه نحوه استفاده از اراضی شهری و نظریه خرد اقتصادی اراضی شهری را ابراز می‌دارد.

جک هاروی معتقد است، چون زمین و مسکن از منابع نادری هستند، ضروری است در بهره‌برداری از آن‌ها حداکثر کارایی در نظر گرفته شود. بنابراین ضوابط و مقررات خاصی باید در نحوه استفاده مطلوب از زمین تدوین شود. به بیان دیگر، دخالت در بازار زمین به منظور تأمین منافع همگانی و راهبردهای مناسب کاربری زمین، متناسب با راهبردهای محیطی و اجتماعی در طرح‌های شهری ضروری است.

کج مثال ۳: عامل اساسی تغییر فضاهای شهری چیست؟

- (۱) بازار زمین و مسکن (۲) استفاده مطلوب از زمین (۳) ارزش اضافی زمین (۴) راهبرد مناسب کاربری زمین

پاسخ: گزینه «۳» بسیاری از نظریه‌پردازان معتقدند که زمین به‌عنوان ثروت ملی محسوب می‌شود. بنابراین، بازار زمین و مسکن یک بازار هادی نیست؛ چون نباید با تقاضا تطبیق داده شود. از آنجا که ارزش افزوده زمین بسیار بالاتر و سریع‌تر از سایر کالاهاست؛ بنابراین ارزش اضافی زمین عامل اساسی تغییر فضاهای شهری است.

نظریه نقش طبیعی شهر

به دلیل نقش زمین در تأمین رفاه و آسایش عمومی و به‌عنوان یک ثروت عمومی و از طرف دیگر افزایش جمعیت لازم است ضوابط و مقررات و معیارهایی از آن در راستای منافع عمومی و حفاظت بهینه و در خور پایدار آن در نظر گرفته شود. در دنیای امروز زمین از مواهب کمیاب به‌شمار می‌رود؛ به همین دلیل بر سر استفاده از آن میان فعالیت‌های گوناگون انسان مانند زراعت و باغداری، مرتع و جنگل و صنعت و معدن رقابت وجود دارد. پس تخصیص عاقلانه زمین به این فعالیت‌ها از جمله مباحث برنامه‌ریزی (برنامه‌ریزی کاربری) است.

نکته ۴: در بسیاری از کشورها استفاده از انواع کاربری‌های طبیعی، جزء اصول و برنامه‌های ملی، منطقه‌ای و محلی است.

نظریه نقش کالبدی

استوارت چاپین، یکی از نظریه‌پردازان جدید برنامه‌ریزی کاربری زمین، میان کاربری زمین در مقیاس کلان و کاربری زمین در مقیاس شهری تفکیک قائل شده است. طبق نظریه وی، استفاده از زمین در مقیاس کلان به فعالیت‌هایی چون کشاورزی، معدن، مرتع و جنگل تقسیم می‌شود لیکن در مقیاس شهری استفاده از زمین با تمام فعالیت‌های موردنیاز جامعه همانند مسکن، کار، تولید، توزیع، حمل‌ونقل، گذران اوقات فراغت و خدمات آموزشی، اجتماعی و بهداشتی ارتباط پیدا می‌کند.

چاپین بیان می‌دارد که کاربری زمین در مقیاس شهر به عواملی همچون محدودیت زمین، شکل و موقعیت زمین، انواع فعالیت، تراکم، تمرکز، نحوه توزیع اراضی میان کاربری‌ها و مقایسه کاربری‌ها وابسته است.

نکته ۵: امروزه کاربری زمین شهری به سازماندهی فضا و ساماندهی زیرزمین مربوط می‌شود.

در نظریه برنامه‌ریزی فضایی کاربری زمین شهری به ادراک زیبایی، هویت فضایی و احساس تعلق به محیط پاسخ می‌دهد. نقش کالبدی زمین، نحوه مدیریت خردمندانه فضا است. بسیاری از نظریه‌پردازان، نقش کالبدی زمین را نظارت بر عمران فضا و دگرگونی بهینه آن بر اثر کاربری مناسب می‌دانند. در سوئد نقش کالبدی زمین عبارت است از مجموعه ضوابط و مقررات کاربرد زمین به منظور رعایت حقوق و مصالح عمومی.

کدام یک از نقش‌های زمین مدیریت خردمندانه به فضاست؟

- (۱) نقش اجتماعی زمین (۲) نقش طبیعی زمین (۳) نقش اقتصادی زمین (۴) نقش کالبدی زمین

پاسخ: گزینه «۴» نقش کالبدی زمین، نحوه مدیریت خردمندانه به فضا است. بسیاری از نظریه‌پردازان، نقش کالبدی زمین را نظارت بر عمران فضا و دگرگونی بهینه آن بر اثر کاربری مناسب می‌دانند.

نظریه توسعه پایدار کاربری زمین

نظریه توسعه پایدار شهری در راستای حمایت از منابع محیطی ارائه شده است. مبانی نظری این رویکرد بر نگهداری منابع برای حال و آینده از طریق استفاده بهینه از زمین و واردکردن کمترین ضایعات به منابع تجدیدنپذیر مطرح شده است. نظریه توسعه پایدار شهری موضوع‌های جلوگیری از آلودگی محیط شهری و ناحیه‌ای، کاهش ظرفیت‌های تولید محیط محلی، ناحیه‌ای و ملی عدم حمایت از توسعه‌های زیان‌آور و حمایت از بازیافت‌ها را مطرح می‌کند.

این نظریه به‌مثابه دیدگاهی راهبردی به نقش دولت در این برنامه‌ریزی اهمیت بسیار می‌دهد و معتقد است دولت‌ها باید از محیط‌زیست شهری حمایت همه‌جانبه‌ای کنند؛ بنابراین با اتخاذ سیاست کاربری صحیح و محافظت از زمین توسعه پایدار حاصل می‌آید. مبانی شهرسازی کارکردی و از جمله رویکرد توسعه پایدار به کاربری اراضی شهری از دیدگاه زیست‌محیطی، اقتصادی، سیاسی و فرهنگی به‌خصوص ایجاد تعادل و توازن میان ابعاد اقتصادی و ابعاد بوم‌شناختی و قبول مسئولیت در قبال سرنوشت انسانی نسل‌های آینده قابل تبیین است. در واقع توسعه و عمران زمین وقتی می‌تواند پایدار باشد که بتواند هم به نیازهای اقتصادی و مادی و هم به نیازهای اجتماعی، فرهنگی و روانی مردم در حال و آینده پاسخ گوید. از این نظر زمین دارای خواص و ویژگی‌های کالایی، فضای کارکردی، زیباشناختی و فعالیتی است که باید در برنامه‌ریزی و مدیریت زمین مورد توجه اساسی قرار گیرد.

نکته ۶: توسعه پایدار توجه به نیازهای مردم در زمان حال بدون خدشه واردکردن در نحوه دسترسی به نیازآیندگان است.

فرایند برنامه‌ریزی کاربری اراضی شهری

کاربری زمین عمدتاً در قالب طرح جامع شهری صورت می‌گیرد. چگونگی برنامه‌ریزی کاربری زمین در اندازه، نوع، نقش و کارکرد شهر متفاوت است. فرایند برنامه‌ریزی کاربری زمین شهری را به شرح زیر در چند مرحله می‌توان برشمرد:

۱- وضع موجود: بررسی وضع موجود از انواع فعالیت‌ها اولین گام در بررسی‌های کاربری اراضی شهری است. برداشت وضع موجود انواع کاربری‌های زمین شهری به دو روش دستی و سنجش از دور انجام می‌پذیرد.

۲- جمع‌آوری اطلاعات: پس از برداشت از نوع فعالیت‌های موجود در شهر این اطلاعات در سطح مختلف شهری اعم از محله، ناحیه و منطقه جمع‌بندی شده و به صورت جداول مختلف تنظیم می‌شود و نقشه کاربری اراضی وضع موجود ترسیم می‌شود.

۳- تدوین سیاست‌ها و اهداف: در این مرحله مطابق اهداف، سیاست‌های منطبق بر شرایط اقلیمی و منطقه‌ای، استانداردها، معیارها، سرانه‌ها و تراکم‌ها مشخص می‌شود.

۴- تعیین کمبودها؛

۵- پیش‌بینی کاربری‌های آینده؛

۶- تدوین جداول آتی کاربری زمین شهری؛

۷- تهیه نقشه کاربری اراضی شهری در دوره آتی طرح؛

۸- تصویب طرح کاربری زمین شهری؛

۹- تدوین ضوابط و مقررات اجرای طرح کاربری زمین شهری: مهم‌ترین ضوابط و مقررات در زمینه منطقه‌بندی، توسعه افقی و عمودی، تفکیک اراضی، احداث تسهیلات و مراکز خدماتی موردنیاز، مراکز تفریحی و روش استانداردها، ضوابط مکان‌یابی و سرمایه‌گذاری‌ها است.

انواع کاربری اراضی شهری و رنگ آن‌ها

کاربری زمین شهری عموماً به انواع مختلفی تقسیم می‌شود. کاربری‌های اصلی به انواع فرعی‌تری تقسیم می‌گردد. از تقسیم‌بندی‌های اصلی این کاربری‌ها می‌توان به انواع زیر اشاره کرد:

۱- کاربری مسکونی؛	۲- کاربری آموزشی (مهدکودک، دبستان، راهنمایی، دبیرستان، فنی و حرفه‌ای و آموزش عالی)؛
۳- تجاری و خدماتی؛	۴- کاربری فرهنگی؛
۵- کاربری مذهبی؛	۶- کاربری بهداشتی؛
۷- کاربری درمانی؛	۸- کاربری اداری؛
۹- کاربری اداری و انتظامی؛	۱۰- کاربری پارک و فضای سبز؛
۱۱- کاربری ورزشی؛	۱۲- کاربری جهانگردی و پذیرایی؛
۱۳- کاربری صنعتی و کارگاهی؛	۱۴- تأسیسات و تجهیزات شهری و گورستان؛
۱۵- حمل‌ونقل (حمل‌ونقل و انبار، پارکینگ و شبکه معابر)؛	۱۶- اراضی دایره؛
۱۷- فضاهای باز؛	۱۸- اراضی بایر.

نکته ۷: از عوامل اجتماعی، اقتصادی و کالبدی به‌عنوان عوامل تأثیرگذار در تعیین هر نوع کاربری زمین شهری باید نام برد. در واقع نیاز ساکنان یک شهر، منطقه، ناحیه و محله شهری از مؤلفه‌های مکانی کاربری زمین شهری محسوب می‌شود.

مبنای فعالیت ساکنان یک شهر اعم از مسکونی، بهداشتی، درمانی، آموزشی، فرهنگی، صنعتی، اوقات فراغت و ... تعیین‌کننده شکل شهر و تقسیمات کالبدی آن است. بدیهی است در تعیین مکان بهره‌برداری بهینه از زمین شهری در یک شهر، مؤلفه‌های رفاه اقتصادی و رفاه اجتماعی مهم‌ترین عامل تأثیرگذار محسوب می‌شوند.

در ارتباط با رنگ کاربری‌ها ضروری است تراکم کم با رنگ زرد روشن، تراکم متوسط با رنگ زرد تیره، تراکم زیاد با رنگ قهوه‌ای روشن و تراکم ویژه با رنگ قهوه‌ای تیره مشخص شده و کاربری تجاری با رنگ قرمز مشخص شود.

نکته ۸: مبنای فعالیت ساکنان یک شهر تعیین‌کننده شکل شهر و تقسیمات کالبدی آن است.

مثال ۵: مهم‌ترین عامل تأثیرگذار در تعیین مکان بهره‌برداری بهینه از زمین شهری کدام است؟

- (۱) عامل اجتماعی - کالبدی (۲) عامل سیاسی (۳) عامل اقتصادی - اجتماعی (۴) عامل جمعیت

پاسخ: گزینه «۳» در تعیین مکان بهره‌برداری بهینه از زمین شهری در یک شهر، مؤلفه‌های رفاه اقتصادی و رفاه اجتماعی مهم‌ترین عامل تأثیرگذار محسوب می‌شوند.

معیارهای بهینه در مکان‌یابی کارکردهای شهری

مهم‌ترین معیارهای بهینه در تعیین مکان‌های مناسب فعالیت و کاربردهای شهری را به شرح زیر می‌توان برشمرد:

- ۱- سازگاری؛ ۲- آسایش؛ ۳- کارایی؛ ۴- مطلوبیت؛ ۵- سلامتی؛ ۶- ایمنی.

۱- سازگاری: منظور از مؤلفه‌ی سازگاری، قرارگیری کاربری‌های سازگار در کنار یکدیگر و برعکس جداسازی کاربری‌های ناسازگار از یکدیگر است. کاربری‌های ناسازگار مانند کاربری‌های دود، بو، صدا، شلوغی، آلودگی صوتی و کشتارگاه که باید از کاربری‌های مسکونی، آموزشی، بهداشتی، مذهبی و فرهنگی فاصله داشته باشند.

نکته ۹: هدف از سازگاری، مکان‌یابی یا انتقال کاربری‌های ناسازگار از سازگار است. جداسازی کاربری‌های صافکاری از مسکونی یا چوب‌بری از مسکونی ضروری است.

۲- آسایش: دو مؤلفه فاصله و زمان مهم‌ترین مؤلفه در مکان‌یابی کاربری‌ها هستند. نوع دسترسی‌ها با فاصله و زمان سنجیده می‌شود. این دو عامل واحد اندازه‌گیری آسایش محسوب می‌شوند. چگونگی دسترسی به خدمات شهری مورد نیاز ساکنان و دوری از کاربری‌های مزاحم و ناسازگار از مؤلفه‌های مهم آسایش تلقی می‌شود.

۳- کارایی: مسئله سودمندی - هزینه در مکان‌یابی و کارایی کاربری‌ها نقش مهم و اساسی دارد. میزان قیمت زمین، صرفه اقتصادی سرمایه‌گذاری و بهره‌برداری از دیگر عوامل مهم کارایی اراضی شهری محسوب می‌شوند.

مثال ۶: مهم‌ترین مؤلفه در مکان‌یابی کاربری‌ها کدام است؟

- (۱) فاصله و زمان (۲) نوع دسترسی و قیمت (۳) تراکم و جمعیت (۴) کاربری و زمین شهری

پاسخ: گزینه «۱» دو مؤلفه‌ی فاصله و زمان، مهم‌ترین مؤلفه در مکان‌یابی کاربری‌ها هستند. نوع دسترسی‌ها با فاصله و زمان سنجیده می‌شود. این دو عامل واحد اندازه‌گیری آسایش محسوب می‌شوند.

۴- مطلوبیت: منظور از مطلوبیت حفظ عوامل طبیعی، چشم‌اندازها، فضاهای باز، فضاهای سبز، شبکه معابر، راه‌ها و فضاهای مسکونی است. در مطلوبیت شبکه راه‌ها، جهت‌ها باید به‌گونه‌ای مکان‌یابی شود که عابران پیاده و سواره بیشترین لذت و دلپذیری را از مناظر شهری، حومه شهری و پیرامون شهری داشته باشند.

۵- سلامتی: منظور از شهر سالم رعایت همه کاربری‌ها با توجه به تراکم و سرانه مطلوب و رعایت استانداردها و معیارهای سرانه است. رعایت مسائل زیست‌محیطی، فونداسیون، حفظ میراث‌های فرهنگی، حراست از آسایش و غیره ضروری است. امروزه، با قراردادن لایه‌های دوجداره واحدهای مسکونی از خطرهای آلودگی هوا در امان می‌مانند.

نکته ۱۰: حفظ سلامتی و وجود شهر اجتماعی سالم در تبیین کاربردهای شهری نهفته است.

۶- ایمنی: عوامل امنیتی به‌عنوان یکی از مؤلفه‌های مهم در تعیین مکان کاربری‌های شهری است. مسئله حفاظت از پدیده‌ها، تأسیسات، تجهیزات شهری و دفاع از شهروندان در مقابل حمله در زمان جنگ در شهرهاست. معمولاً در دنیای امروز، عملیات نظامی در بخش‌های ساختمانی، دنباله‌ی عملیات رزمی است؛ بنابراین احداث پناهگاه یکی از موارد پدافند در شهر محسوب می‌شود که باید در برنامه‌ریزی و طرح‌های جامع و تفصیلی شهرهای جدید و همچنین شهرهای موجود رعایت شود. برای نیل به برنامه‌ریزی و طراحی پناهگاه یا فضاهای امن در شهرها باید مفاهیم دفاع، تهدید و شناخت امکانات دشمن روشن شود.

استانداردهای برنامه‌ریزی کاربری اراضی شهری

تقسیمات کالبدی شهر

در طرح‌های جامع شهر، یک شهر به چند ناحیه و هر ناحیه به چند برزن و هر برزن یا ناحیه به چند محله و هر محله به چند واحد همسایگی و هر واحد همسایگی به چند واحد مسکونی تقسیم می‌شود. بدین‌سان برای توزیع مناسب خدمات در سطح شهر و دسترسی بهینه شهروندان لازم است تقسیمات کالبدی شهر به صورت شهر، منطقه، ناحیه، برزن، محله، واحد همسایگی و واحد مسکونی صورت پذیرد.

در گذشته در تعیین حدود هرکدام از اجزای کالبدی شهر عواملی همانند وضع موجود شهر، عملکرد، جمعیت، مساحت، تاریخی، سیاسی، فرهنگی، اجتماعی و اقتصادی دخالت داشتند. حدود محله‌های سنتی شهرها براساس روابط قوی قبیله‌ای، اجتماعی و اقتصادی تعیین می‌شد و شهرهای سنتی همواره از سلسله‌مراتب سنتی، واحد مسکونی، کوچه، گذر، بازارچه، محله و شهر برخوردار بودند.

نکته ۱۱: امروزه معیار تقسیم‌بندی‌های اجزای کالبدی شهر در طرح‌های جامع مبتنی بر دسترسی‌ها و اندازه جمعیت، عناصر شاخص و عناصر مرکزی است.

نکته ۱۲: الگوی طراحی شهری باید به‌گونه‌ای انجام شود که مقیاس انسانی به‌عنوان مهم‌ترین واحد اندازه‌گیری مورد توجه باشد و سطوح، فاصله و مقررات منطبق با مقیاس انسانی مدنظر باشد.

نقشه‌های کاربری زمین

برداشت‌های میدانی، اطلاعات، داده‌ها و شاخص‌های انواع کاربری‌های شهری باید به نقشه تبدیل شود. اهم نقشه‌های مورد نیاز در کاربری اراضی شهری به شرح زیر است:

۱- نقشه تأسیسات و تجهیزات شهری شامل شبکه آب، برق، تلفن، فاضلاب و گاز؛ ۲- نقشه شبکه معابر (راه‌های ارتباطی، خیابان‌ها، شاهراه‌ها و ...); ۳- نقشه خدمات عمومی شهری شامل پارک‌ها، فضای سبز، مراکز ورزشی، مدارس و مراکز آموزشی؛ ۴- نقشه‌های ساختمان‌ها، تپ معماری ساختمان‌ها و بافت شهری از لحاظ طبقه‌ها، قدمت، سبک بنا و تراکم خیابان‌ها؛ ۵- نقشه‌های قیمت زمین؛ ۶- نقشه‌های کارگاه‌ها و موقعیت صنایع؛ ۷- نقشه بازار و اماکن تجاری؛ ۸- نقشه تقسیمات کالبدی شهر از نظر ناحیه، محله، خرده‌محله، واحدهای مسکونی و تراکم و پراکندگی جمعیت آن‌ها؛ ۹- نقشه عوارض طبیعی شهر از نظر شیب، گسل و توپوگرافی؛ ۱۰- نقشه رشد و توسعه شهر در دوره‌های تاریخی.

مقیاس نقشه‌ها در طرح‌های مختلف شهری (هادی، جامع، ساماندهی، بهسازی، تفصیلی و ...) متفاوت است. معمولاً برای شهرهای کوچک کمتر از ۲۵۰۰۰ نفر، مقیاس نقشه حدود $\frac{1}{۲۵۰۰۰}$ و برای شهرهای بزرگ‌تر، مقیاس نقشه $\frac{1}{۱۰۰۰۰}$ ، $\frac{1}{۲۵۰۰۰}$ ، $\frac{1}{۲۵۰۰}$ پیشنهاد می‌شود.

کج مثال ۷: نقشه فضای سبز و مدارس جزء کدام نوع از نقشه‌ها در کاربری اراضی محسوب می‌شود؟

(۱) شبکه معابر (۲) نقشه تأسیسات (۳) نقشه توسعه شهری (۴) نقشه خدمات عمومی

پاسخ: گزینه «۴» نقشه خدمات عمومی شهری شامل پارک‌ها، فضای سبز، مراکز ورزشی، مدارس و مراکز آموزشی است.

سرانه‌های زمین شهری

سرانه عبارت است از مساحت و تقسیم بر جمعیت؛ درواقع سرانه مقدار زمینی است که به‌طورمتوسط از هرکدام از کاربری‌های شهری به هر نفر جمعیت شهر می‌رسد. در تعیین سرانه عواملی از قبیل قیمت زمین، نوع درآمد مردم، امکانات گسترش شهر، موقعیت اقلیمی و طبیعی شهر، مسائل اجتماعی، آداب و رسوم و غیره مؤثر است.

مدرسان شریف

فصل چهارم

«شهر و شهرنشینی در ایران»

شهرنشینی در دوره باستان

شاید آنچه بتوان به‌عنوان شهرنشینی در دوره باستان مطرح کرد، با آغاز اولین حکومت‌ها مانند پادشاهی مادها و پس از آن هخامنشیان آغاز شده است و به‌تدریج تکامل یافت. احمد اشرف معتقد است که شهرنشینی در دوره باستان از سه مرحله پیوسته گذر کرده است:

- ۱- دوره پیدایش شهرها و رشد آرام شهرنشینی در زمان امپراتوری ماد و هخامنشی؛
- ۲- دوره تجربه بزرگ تاریخی و بنیانگذاری شهرهای خودفرمان به سبک شهرهای یونانی به دست فرمانروایان سلوکی و رشد شتابان شهرنشینی در عهد سلوکیان و پارتیان؛
- ۳- دوره به زیر فرمان درآوردن شهرهای یونانی‌وار توسط دولت مرکزی در دوره ساسانی.

کج مثال ۱: بیشتر شهرهای دوره باستان در زمان کدام حکومت به‌وجود آمده بودند؟

- (۱) هخامنشیان (۲) سلوکیان (۳) ساسانیان (۴) پارتیان

پاسخ: گزینه «۴» بیشتر شهرهای باستانی در دوره پارتیان به‌وجود آمده‌اند.

۱- شهرنشینی در زمان حکومت مادها و هخامنشیان

زمان حکومت مادها را می‌توان زمان تکامل نظام اجتماعی قبایل و طوایف آزاد دامدار و کشاورز دانست. هگمتانه در این زمان پایه‌گذاری شد. شهر هگمتانه نخستین شهر مادها و به‌عنوان محل تجمع و مظهر یگانگی آن‌ها بود. ده - دژها به‌عنوان نقاط تمرکز ثروت، مراکز سیاسی و اجتماعی مادها هسته‌هایی برای ایجاد شهرهایی چون هگمتانه شدند.

کج مثال ۲: ده - دژها در زمان کدام حکومت به‌عنوان هسته ایجاد شهرها بودند؟

- (۱) هخامنشیان (۲) ساسانیان (۳) مادها (۴) سلوکیان

پاسخ: گزینه «۳» زمان حکومت مادها را می‌توان زمان تکامل نظام اجتماعی قبایل و طوایف آزاد دامدار و کشاورز دانست. هگمتانه در این زمان پایه‌گذاری شد. شهر مذکور نخستین شهر مادها و به‌عنوان محل تجمع و مظهر یگانگی آن‌ها بود. ده - دژها به‌عنوان نقاط تمرکز ثروت، مراکز سیاسی و اجتماعی مادها هسته‌هایی برای ایجاد شهرهایی چون هگمتانه شدند. شهرهای دیگری مانند ری نیز در دوره مادها احداث شدند.

نکته ۱: شهرهایی که در این دوره (ماد) احداث شدند، بیشتر جنبه اداری - سیاسی داشتند.

کج مثال ۳: شهرهای دوره مادها بیشتر چه جنبه‌ای داشتند؟

- (۱) مذهبی (۲) نظامی (۳) اداری - سیاسی (۴) کشاورزی

پاسخ: گزینه «۳» شهرهای دوره مادها بیشتر جنبه اداری - سیاسی داشتند.

پیدایش امپراتوری هخامنشی و ایجاد نظام شهری متمرکز دو سازمان شهری ناهمسان را در قلمروی واحد گرد آورد: یکی، سازمان شهری کم‌رشد سرزمین‌های ایرانی و دیگر سازمان شهری رشدیافته در سرزمین‌های فتح‌شده بود. سربازان قشر وسیعی از جامعه شهری هخامنشی را تشکیل می‌دادند.

۲- شهرنشینی در زمان فرمانروایی سلوکیان و اشکانیان (پارت‌ها)

سلوکی‌ها سرزمین‌های حاصلخیز در عین حال دارای اهمیت نظامی را برای ایجاد شهرهای جدید انتخاب کردند. جمعیت بسیاری از شهرهای ایجادشده به صورت مختلط از ملل مهاجر اروپای جنوب شرقی تأمین می‌شد.

📖 نکته ۲: احمد اشرف زمان حکومت سلوکی را زمان تجربه بزرگ تاریخی و بنیان‌گذاری شهرهای خودفرمان به سبک شهرهای یونانی و رشد شتابان شهرنشینی در ایران می‌داند.

📖 مثال ۴: رشد شتابان شهرنشینی در زمان کدام‌یک از حکومت‌های باستانی اتفاق افتاد؟

- (۱) هخامنشیان (۲) مادها (۳) سلوکیان (۴) ساسانیان

✅ پاسخ: گزینه «۳» رشد شتابان شهرنشینی ایران در دوره باستان در دوره حکومت سلوکی بوده است.

📖 مثال ۵: شهرهای خودفرمان به سبک شهرهای یونانی در زمان کدام‌یک از حکومت‌های باستانی شکل گرفت؟

- (۱) سلوکیان (۲) مادها (۳) هخامنشیان (۴) ساسانیان

✅ پاسخ: گزینه «۱» شهرهای خودفرمان در دوره حکومت سلوکیان شکل گرفته است.

سکونتگاه‌های شهری در زمان سلوکیان به چهار گروه تقسیم می‌شوند:

بنابراین، شهرسازی و شهرنشینی در زمان سلوکیان تحت تأثیر دو عامل عمده از توسعه و رشد بسیاری برخوردار شد: عامل اول، ضرورت حفظ سرزمین‌های پهناور تحت سلطه و نحوه انتظام و اداره امور کشوری و لشکری بود؛ عامل دوم نیز توسعه بازرگانی و صنعت را تشکیل می‌داد. به‌طورکلی شهرهای پارتی نیز همانند شهرهای سلوکی از استقلال نسبی در امور داخلی برخوردار و برخی از تأسیسات اجتماعی مرتبط را داشتند. نحوه اداره شهرها خودفرمانی شهرها به‌عنوان میراثی از گذشته و یکی از وجوه تشابه در حکومت پارتی و سلوکی است.

📖 مثال ۶: کلنی‌های نظامی با عنوان پرس پولیس در زمان کدام سلسله شکل گرفته‌اند؟

- (۱) مادها (۲) پارت‌ها (۳) هخامنشیان (۴) سلوکیان

✅ پاسخ: گزینه «۴» کلنی‌های نظامی که با ترقی عنوان پرس پولیس می‌گرفتند، در زمان سلوکیان شکل گرفته‌اند.

📖 مثال ۷: عامل عمده توسعه و رشد زیاد شهرسازی و شهرنشینی در زمان سلوکیان چه بود؟

- (۱) ضرورت حفظ سرزمین‌های پهناور تحت سلطه و نحوه انتظام و اداره امور کشوری و توسعه بازرگانی و صنعت
(۲) ایجاد شهرهای خودفرمان به سبک یونانی‌ها
(۳) توسعه بازرگانی و صنعت
(۴) مقابله با دشمنان داخلی

✅ پاسخ: گزینه «۱» شهرسازی و شهرنشینی در دوره سلوکیان تحت تأثیر دو عامل عمده از توسعه و رشد بسیاری برخوردار شد: عامل اول، ضرورت حفظ سرزمین‌های پهناور تحت سلطه و نحوه انتظام و اداره امور کشوری و لشکری بود؛ عامل دوم نیز توسعه بازرگانی و صنعت را تشکیل می‌داد.

۳- شهرنشینی در زمان حکومت ساسانیان

همراه با گسترش و توسعه شهرها در زمان ساسانیان، طبقه جدیدی به نام دبیران شکل گرفت که در شهرها قرار داشتند.

در زمان ساسانیان از نظر ساخت اجتماعی چهار طبقه در شهرها وجود داشت که عبارتند از:

۱- روحانیان؛ ۲- نظامیان؛ ۳- دبیران؛ ۴- توده ملت.

از نظر اقتصادی اغلب شهرهای زمان ساسانیان به منطقه اطراف خود وابسته بودند.

از ویژگی‌های مهم این عصر، وجود بازارهای مجهز در این شهرهاست.

تأثیر ویژگی‌های شهرنشینی در زمان ساسانیان بر شهرنشینی دوره پس از اسلام و شکل و بنیان‌های شهری آن قابل توجه است.

📖 مثال ۸: وجود بازارهای مجهز در شهر از ویژگی‌های مهم کدام‌یک از حکومت‌های باستانی زیر است؟

- (۱) ساسانیان (۲) هخامنشیان (۳) پارتیان (۴) سلوکیان

✅ پاسخ: گزینه «۱» از ویژگی‌های مهم عصر ساسانی، وجود بازارهای مجهز در شهرهاست.

شهرنشینی در دوره پس از ورود اسلام به ایران

با ورود اسلام به ایران شهرنشینی وارد مرحله جدیدی شد. در این دوره، قوانین اسلامی وارد زندگی شهرنشینان شد. **نکته ۳:** مفهوم منطقه شهری در این دوره متجلی شد که از روابط متقابل بین شهر و روستا بود.

۱- شهرنشینی از ابتدای ورود اسلام به ایران تا حکومت صفویه

اولین مراکز تجمعی که با ورود اعراب شکل گرفت، ایجاد اردوگاه‌هایی برای اسکان سپاهیان و مهاجران عرب بیرون از شهرها یا در نقاط خالی از سکنه بود. شهرنشینی در ایران از قرن سوم تا ششم هجری قمری در اثر گسترش و رونق بازارهای داخلی و رابطه آن‌ها با بازارهای خارجی از توسعه سریعی برخوردار شد. در قرن چهارم (هق)، بزرگ‌ترین شهرهای ایران که از شهرهای اروپا در قرون وسطا مهم‌تر و پرجمعیت‌تر بودند، در مسیر راه‌های کاروان‌رو و طرق تجاری قرار داشتند. از شهرهای پراهمیت از نظر جمعیت و اقتصاد در این زمان می‌توان اصفهان، شیراز، ری و نیشابور را نام برد.

نکته ۴: از عوامل مهم مؤثر در رکود شهرها و آهستگی رشد آن‌ها پس از یورش مفعول در قرن هفتم هجری، یکی زوال کشاورزی و دیگری مالیات‌های سنگین بر کسبه و پیشه‌وران شهری و بیگاری کشیدن از آنان بود.

کلمه مثال ۹: مفهوم منطقه شهری در کدام عصر متجلی شد؟

- ۱) ساسانیان ۲) پس از ورود اسلام ۳) صفویه ۴) قاجار

پاسخ: گزینه «۲» مفهوم منطقه شهری پس از ورود اسلام متجلی شد.

۲- شهرنشینی از آغاز حکومت صفویه تا اواخر حکومت قاجار

در زمان حکومت صفویه و به‌ویژه در زمان شاه عباس اول، شهرنشینی رشد و گسترش سریعی پیدا کرد. عامل اصلی رشد شهرنشینی، رونق اقتصادی کشور و افزایش تولیدات کشاورزی، صنعتی و مبادلات داخلی و خارجی بود.

نکته ۵: سیاست شهری شاه عباس مبتنی بر گسترش و رونق شهرهای نواحی مرکزی کشور بود. در این زمان شهرهای اصفهان، تبریز و کاشان از نظر توسعه مقام اول را داشتند و کاشان به‌عنوان انبار کالای همه شهرهای ایران توصیف می‌شد. اصفهان هم پایتخت بود و هم به‌عنوان بزرگ‌ترین شهر صنعتی کشور شناخته می‌شد. شروع حکومت قاجاریه سرآغاز وابستگی اقتصادی ایران به کشورهای بیگانه بود. در زمان سلطنت آغا محمدخان، تهران به‌عنوان پایتخت و دارالخلافه انتخاب شد. به‌طورکلی در زمان ناصرالدین شاه تا حدی شهرنشینی رونق گرفت.

کلمه مثال ۱۰: کدام عامل در روند رشد شهرنشینی سریع نقش نداشته است؟

- ۱) رونق اقتصادی کشور ۲) افزایش تولیدات صنعتی ۳) مبادلات داخلی ۴) قدرت نظامی

پاسخ: گزینه «۴» عوامل اصلی رشد شهرنشینی در دوره صفویه، رونق اقتصادی، افزایش تولیدات و مبادلات خارجی و داخلی بود.

کلمه مثال ۱۱: سیاست شهری شاه عباس مبتنی بر گسترش و رونق شهرهای کدام نواحی ایران بود؟

- ۱) نواحی داخلی ۲) نواحی مرکزی ۳) نواحی مرزی ۴) نواحی جنوبی کشور

پاسخ: گزینه «۲» سیاست شهری شاه عباس مبتنی بر گسترش و رونق شهرهای نواحی مرکزی بود.

۳- نحوه اداره امور شهر

پس از ورود اسلام به ایران، سازمان حکومتی شهرها، به موقعیت آن‌ها در سازمان اداری و تقسیمات کشور بستگی زیادی داشت. امور مسائل شهری و تشکیلاتی به چهار گروه طبقه‌بندی می‌شد: نخست امور اداری، سیاسی، امنیتی شهر و منطقه تحت نفوذ آن که بر عهده حاکم یا امیر شهر بود؛ دوم، امور اجتماعی، اقتصادی و امور شهرداری که توسط رئیس شهر و کلانتر رسیدگی می‌شد؛ سوم، امور انتظامی که با داروغه بود؛ چهارم، امور قضایی که توسط قاضیان مورد بررسی می‌شد.

کلمه مثال ۱۲: در کدام دوره سازمان حکومتی شهرها به موقعیت آن‌ها در سازمان اداری و تقسیماتی کشور بستگی زیادی داشت؟

- ۱) ساسانیان ۲) پس از ورود اسلام به ایران ۳) ایلخانان ۴) قاجار

پاسخ: گزینه «۲» پس از ورود اسلام به ایران، سازمان حکومتی شهرها بستگی زیادی به موقعیت آن‌ها در سازمان اداری و تقسیماتی کشور داشت. امور مسائل شهری و تشکیلاتی به چهار گروه طبقه‌بندی می‌شد: نخست، امور اداری، سیاسی، امنیتی شهر و منطقه تحت نفوذ آن که بر عهده حاکم یا امیر شهر بود؛ دوم، امور اجتماعی، اقتصادی و امور شهرداری که توسط رئیس شهر و کلانتر رسیدگی می‌شد؛ سوم، امور انتظامی که با داروغه بود؛ چهارم، امور قضایی که توسط قاضیان بررسی می‌شد.

۴- سازمان های مذهبی و آموزشی شهر

در قرون اولیه اسلامی، مسجد جامع به عنوان یکی از نشانه های تمایز شهر از روستا محسوب می شد. در این دوره مکان هایی که دارای مسجد جامع و منبر بودند، به عنوان شهر شناخته می شدند.

۵- انجمن های صنفی شهر

نطفه اتحادیه های اصناف که در شهرهای اسلامی وجود داشت، در عهد ساسانیان پدید آمده بود. اصناف اسلامی یکی از ویژگی های اساسی شهرهای اسلامی تا قرن حاضر بودند.

۶- رابطه شهر و روستا

در شهرنشینی پس از ورود اسلام به ایران بین شهر و روستا آنچنان پیوند و همبستگی ایجاد شد که به عنوان یکی از وجوه تمایز شهرنشینی در این دوره با شهرنشینی در اروپا به شمار می رود. در دوره جدید شهرنشینی، نه تنها شهرنشینی شکل دیگری یافت بلکه بنیان های زندگی شهری نیز تغییر کرده و با شدت و ضعف دگرگونی هایی پذیرفت.

کج مثال ۱۳: یکی از وجوه تمایزهای شهرنشینی در دوره ورود اسلام به ایران با شهرنشینی اروپا کدام یک از موارد زیر بود؟

- (۱) پیوند و همبستگی بین شهر و روستا
(۲) به وجود آمدن اصناف اسلامی
(۳) مسجد و منبر
(۴) خودفرمانی شهرها

پاسخ: گزینه «۱» در شهرنشینی پس از ورود اسلام، که پیوستگی بین شهر و روستا یکی از وجوه تمایز شهرنشینی در ایران با اروپا به شمار می رود.

شهرنشینی در ایران

بر اساس شواهد به دست آمده از تاریخچه شهرنشینی در دنیا ایران قدمتی طولانی در تاریخ شهرنشینی دارد. با وجود آنکه با تشکیل حکومت مادها شهرنشینی در ایران آغاز شده و در دوره سلوکیان شهرهای خودفرمان و مستقلی ظاهر شدند، بیشتر شهرهای دوره باستان که ما تاکنون مکان و موقعیت آن ها را می شناسیم، در زمان ساسانیان به وجود آمده اند؛ مانند قزوین، نیشابور، اردبیل و تبریز یا در این دوره گسترش و رونق یافتند؛ مانند شیراز، کرمانشاه، یزد و کرمان. با فتح ایران به دست اعراب و وسعت نفوذ اسلام در مناطق مختلف و گسترش مبادلات تجاری، شهرنشینی رونق گرفت اما با تهاجم مغولان شهرنشینی در ایران رو به زوال رفت و تنها در دوران غازان خان رونق نسبی به شهرها بازگشت.

کج مثال ۱۴: با شکل گیری کدام سلسله تاریخی در ایران آرامش نسبی در کشور برقرار شده و مبادلات تجاری افزایش یافت؟

- (۱) مادها (۲) قاجار (۳) صفویه (۴) پهلوی

پاسخ: گزینه «۳» با شکل گیری اولین حکومت ملی ایران پس از اسلام، یعنی صفویه، آرامش نسبی در کشور برقرار شد و سطح مبادلات تجاری ایران با کشورهای دیگر افزایش یافت و ایران به یکی از سه قدرت اقتصادی جهان تبدیل شد؛ از این رو در این دوره شهرها رونق یافتند و رشد کردند.

نکته ۶: در زمان غازان خان از حاکمان مغولی، شهرنشینی رونق یافت.

هر چند با روی کار آمدن حکومت صفویه نقش ایران در اقتصاد جهانی برجسته شد و شهرها رونق یافتند، عواملی چند سبب اضمحلال این شکوفایی و رونق شدند. یکی از این عوامل، انقلاب اروپایی ها در صنعت کشتیرانی پس از قرن پانزدهم میلادی و قبل از روی کار آمدن حکومت صفویه بود که در سال های بعد نیز توسعه یافت. این انقلاب تراز تجاری برابر بین ایران و اروپا را به تدریج به نفع اروپاییان سنگین تر کرد و بدین ترتیب آن ها توانستند سودهای بیشتری از تجارت جهانی را نصیب خود کنند.

عامل دیگر، عدم تغییر و حتی تضعیف شیوه های تولید شبانکارگی، چادرنشینی، سهم بری دهقانی و خرده کالایی است که از قرن شانزدهم تا هجدهم میلادی در ایران وجود داشته است. این شیوه در هریک از آن ها از جمله در کشاورزی به عنوان مالک املاک سلطنتی، اخذ انواع مالیات و واگذاری تیول، مالکیت کارگاه های سلطنتی، گردآوری مالیات های صنفی و عوارض گمرکی، انحصار تجارت پرسود ابریشم خام و کالاهای دیگر سبب شد تا هیچ گروهی نتواند به اندازه ی شاه سهمی از کل مازاد تولید داشته باشد.

نکته ۷: عواملی که باعث اضمحلال شکوفایی و رونق شهرها در دوره صفویه شدند عبارتند از:

- (۱) انقلاب اروپایی ها در صنعت کشتیرانی در قرن پانزدهم که سبب برتری تراز تجاری اروپا نسبت به ایران شد.
(۲) عدم تغییر و تضعیف شیوه های تولید شبانکارگی، چادرنشینی، سهم بری دهقانی و خرده کالایی است که از قرن شانزدهم تا هجدهم در ایران وجود داشته است که باعث شد هیچ گروهی نتواند به اندازه شاه سهمی از کل مازاد تولید داشته باشد.
رشد شهری در ایران با اقدامات رضاشاه آغاز و در نتیجه سیاست های محمدرضاشاه پهلوی تشدید شد. این رشد در جمهوری اسلامی نیز روند رو به افزایشی دارد. علل پیدایش و تکوین شهر و شهرنشینی یا رکود جامعه شهری در هر دوره ای از تاریخ اجتماعی، اقتصادی، سیاسی و فرهنگی تحت تأثیر یکی از عوامل زیر یا مجموعه آن هاست:

الف - عوامل جغرافیایی طبیعی با توان های محیطی؛ برای مثال شهر تاریخی سیراف که روزگاری از رونق اقتصادی و تجاری بسیاری برخوردار بود، به دنبال وقوع زلزله و از بین رفتن منابع آبی تأمین کننده شهر، دچار رکود و ویرانی شد و دیگر نتوانست آن شکوفایی گذشته خود را به دست آورد.

ب - عوامل انسان ساخت یا عوامل مرتبط با اراده انسان؛ برای مثال ری یا رگا که روزگاری پررونق‌ترین شهر ایالت جبال بود و به روایتی بیش از هفتصد هزار نفر جمعیت داشت، پس از ویرانی به دست مغول‌ها تا قرن‌ها نتوانست حیات دوباره خود را بازیابد.

کج مثال ۱۵: در شکل‌گیری کدام یک از شهرهای زیر نقش عامل طبیعی به صورت بالقوه تأثیرگذار بوده است؟

- (۱) رشت، گرگان و فومن (۲) اهواز، آمل و قشم (۳) نوشهر، امیدیه و رامسر (۴) آبادان، اردبیل و قم

پاسخ: گزینه «۳» باید توجه کرد که عوامل طبیعی به خودی خود نمی‌توانند موجب شهرنشینی، توسعه و تکوین شهر بشوند بلکه هنگامی این عوامل نقش آن‌ها مطرح می‌شود که انسان توان بالقوه‌ای از نهاده‌های محیطی را کشف و به دنبال بهره‌برداری از آن باشد. شهرهای نفتی در جنوب ایران مانند مسجدسلیمان، امیدیه و گچساران یا شهرهای گردشگری در شمال مانند کلاردشت، محمودآباد، نوشهر و رامسر و همچنین شهرهای لواسان، دماوند، رودهن و فشم در اطراف تهران از این قبیل هستند. همچنین ساخت شهرهای جدید به‌عنوان نمونه‌ای از دخالت مستقیم دولت در شهرسازی و شهرنشینی را هم می‌توان از مصادیق بارز عوامل انسان‌ساز در شهرنشینی به‌شمار آورد.

عوامل جغرافیای طبیعی یا توان‌های محیطی

عرض جغرافیایی

عرض جغرافیایی، یعنی فاصله از خط استوا و قرارگیری در قلمرو آب‌وهوایی خاص. عرض جغرافیایی حداقل در ایران نقش تعیین‌کننده‌ای در توزیع شهرها و در نتیجه جغرافیای شهری ایران دارد. البته به دور از هرگونه جبرگرایی باید توجه کرد که وجود بعضی عوامل مثبت طبیعی و محیطی می‌تواند نقش بازدارنده عامل دیگر را تعدیل کند؛ برای مثال هرچند خوزستان در عرض‌های جغرافیایی پایین کشور قرار دارد، وجود جریان رودخانه‌های بزرگ زاگرس در بخش جلگه‌ای آن و نیز وجود خاک‌های آبرفتی حاصلخیز و پیدایش و بهره‌برداری از منابع نفت و گاز توانسته تا حدود بسیار زیادی نقش عامل عرض جغرافیایی را در کاهش تراکم و تمرکز کانون‌های شهری تعدیل کند. اما در استان‌های دیگر مانند بوشهر، هرمزگان یا سیستان و بلوچستان به دلیل نبود همین عوامل مساعد، عرض جغرافیایی و محدودیت‌های محیطی ناشی از آن کماکان قدرت اثرگذاری خود را حفظ کرده است.

نکته ۸: عرض جغرافیایی به کمک شرایط اقلیمی در تعدیل شرایط محیط مؤثر است.

کج مثال ۱۶: در کدام منطقه از ایران عوامل مثبت طبیعی و محیطی نقش بازدارندگی و منفی عرض جغرافیایی را تعدیل کرده است؟

- (۱) خوزستان (۲) سیستان و بلوچستان (۳) منطقه کوهستانی غرب (۴) منطقه میانی کشور

پاسخ: گزینه «۱» عرض جغرافیایی حداقل در ایران نقش تعیین‌کننده‌ای در توزیع شهرها دارد و وجود بعضی عوامل مثبت طبیعی و محیطی می‌تواند نقش بازدارندگی این عامل را تعدیل کند؛ برای مثال هرچند خوزستان در عرض‌های جغرافیایی پایین کشور قرار دارد، وجود جریان رودخانه‌های بزرگ زاگرس در بخش جلگه‌ای آن و نیز وجود خاک‌های آبرفتی حاصلخیز و پیدایش و بهره‌برداری از منابع نفت و گاز توانسته تا حدود بسیاری نقش عامل عرض جغرافیایی را در کاهش تراکم و تمرکز کانون‌های شهری تعدیل کند.

نکته ۹: بدین ترتیب می‌توان گفت که نقش عامل عرض جغرافیایی به‌عنوان عامل مساعد یا محدودکننده توسعه شهری نسبی بوده است و متناسب با شدت و ضعف سایر شرایط محیطی و انسانی تغییر می‌کند.

از این رو نقش عامل عرض جغرافیایی را در پیدایش و تکوین کانون‌های شهری باید در مقایسه با دو عامل زیر بررسی و داوری کرد:

- ۱- توان سایر عوامل محیطی و طبیعی در مهار یا تقویت نقش عرض جغرافیایی.
 - ۲- منافع اقتصادی و توان‌های معیشتی و امکانات ابزاری که انسان برای تقویت یا مهار نقش عرض جغرافیایی در زمان و مکان معینی در اختیار می‌گیرد.
- از این رو است که بیشتر شهرهای ایران و جمعیت شهری در عرض‌های ۳۰ تا ۴۰ درجه متمرکز شده‌اند و نسبت کمتری، یعنی ۱۶/۲ درصد از شهرها و ۱۰/۷ درصد از جمعیت شهری در عرض‌های ۲۵ تا ۳۰ درجه قرار دارند. نکته حائز اهمیت اینکه بسیاری از مادرشهرهای مهم کشور که حوزه نفوذ و کشش وسیعی دارند و از پس کرانه سرزمینی کشاورزی و خدماتی گسترده‌ای برخوردارند، عموماً در عرض‌های جغرافیایی متوسط تا بالای کشور واقع شده‌اند.

ناهمواری

دومین عامل جغرافیایی اثرگذار در پیدایش کانون‌های شهری و به پیرو آن جغرافیای شهری ایران، ناهمواری کوه‌های البرز و زاگرس که در شمال، غرب و جنوب کشور کشیده شده‌اند و نیز کوه‌های مرکزی، تأثیر به‌سزایی در چگونگی پیدایش کانون‌های شهری دارد.

این عامل را پنج واحد عمده جغرافیایی به‌وجود آورده است؛ یعنی سواحل پست دریای خزر، کوه‌های البرز، فلات مرکزی ایران، کوه‌های زاگرس و جلگه‌های ساحلی خلیج فارس و دریای عمان که هر یک ویژگی‌های بوم‌شناسی (اکولوژیکی) و شرایط زیستی خاصی برای اسکان دارند.

اما کانون‌های اولیه شهری و به دنبال آن حوزه‌های تمدنی ابتدا در مناطقی شکل گرفته‌اند که وضعیت فیزیکی زمین از ارتفاع و شیب ملایمی برخوردار بوده است. کانون‌های اولیه شهری چون به پس کرانه کشاورزی فعال خود متکی بودند، در مکانی شکل می‌گرفتند و توسعه می‌یافتند که انجام فعالیت کشاورزی برای آن‌ها امکان‌پذیر بود.

جاده‌های ارتباطی در شکل‌دادن به شهرهای ساحلی و اصولاً شهرهای منطقه ساحلی نقش مهمی دارند، چنانچه منظومه شهری را به صورت خطی درآورده‌اند. برخلاف سایر نواحی کشور که اشرف نواحی کوهستانی و مناطق پایکوهی به نواحی پست جلگه‌ای موجب ایجاد شهرهایی در دامنه کوهستانی یا در دل آن شده است، در اینجا وجود جنگل و شرایط توپوگرافی و اختلاف ارتفاع شدید کوهستان و جلگه امکانی برای ایجاد شهرها باقی نگذاشته است. به‌رغم آنکه براساس اسناد تاریخی، معاش و زندگی انسان در شمال ایران در گذشته‌های دور در وابستگی به نواحی کوهستانی و جنگلی شکل گرفته است.

کتابخانه مثال ۱۷: منظومه شهری کدام‌یک از مناطق ایران به سبب جاده‌های ارتباطی به صورت خطی درآمده‌اند؟

- (۱) منطقه ساحلی (۲) منطقه داخلی کشور (۳) منطقه کوهستانی (۴) منطقه جنوب کشور

پاسخ: گزینه «۱» جاده‌های ارتباطی در شکل‌دادن به شهرهای ساحلی نقش مهمی دارند و آن را به‌صورت خطی درآورده‌اند. علت پیدایش منظومه‌های شهری خطی ایران در نواحی ساحلی ناشی از این عامل است.

کتابخانه مثال ۱۸: جاده‌های ارتباطی در شکل‌دادن به چه نوع شهرهایی نقش مهمی دارند؟

- (۱) شهرهای کوهستانی (۲) شهرهای کویری (۳) شهرهای خطی (۴) شهرهای بندری

پاسخ: گزینه «۳» جاده‌های ارتباطی در شکل‌دادن به شهرهای ساحلی و اصولاً شهرهای منطقه ساحلی نقش مهمی دارند، چنانچه منظومه شهری را به صورت خطی درآورده‌اند. برخلاف سایر نواحی کشور که اشرف نواحی کوهستانی و مناطق پایکوهی به نواحی پست جلگه‌ای موجب ایجاد شهرهایی در دامنه کوهستانی یا در دل آن شده است، در اینجا وجود جنگل و شرایط توپوگرافی و اختلاف ارتفاع شدید کوهستان و جلگه امکانی برای ایجاد شهرها باقی نگذاشته است. به‌طور کلی بارندگی بسیار و خاک مناسب شرایط مساعدی را برای استقرار انسان‌ها در این منطقه فراهم آورده است.

نکته ۱۰: به عبارت دیگر، شیوه زندگی، مسکن، تولید و اقتصاد، شبکه ارتباطی و مهم‌تر از همه توزیع جغرافیایی جمعیت تحت تأثیر خصوصیات طبیعی و جغرافیایی آن قرار دارد.

در نتیجه توزیع فضایی جمعیت در این استان‌ها، یعنی گیلان، مازندران و گلستان از بقیه نواحی کشور متعادل‌تر است. همچنین شهرها از یکدیگر فاصله کمی داشته و با پس‌کرانه دوردست کوهستانی خود پیوند دارند.

نکته ۱۱: شهرهای این ناحیه از آستارا تا بندر انزلی به صورت خطی و از بندر انزلی تا رامسر یا تنکابن به صورت منظومه‌ای شعاعی و قطاعی و دوباره از تنکابن تا نور و محمودآباد به صورت خطی و از آمل به تبعیت از شرایط توپوگرافیکی به‌صورت منظومه‌ای است.

در استان گلستان به دلیل شرایط آب و هوایی، قدمت شهرنشینی و همجواری با قبایل کوچ‌نشین، چگونگی مکان‌یابی شهرها همانند شهرهای نواحی خشک و پایکوهی به صورت واحه‌ای است.

در سواحل جنوبی ایران، وجود آب‌وهوای گرم و خشک، کمبود بارندگی، نبود رودخانه‌های دائمی و شیرین و کمبود اراضی زراعی سبب شده تا اقتصاد این منطقه برپایه بخش کشاورزی استوار نباشد اما محیط طبیعی در این سواحل امکان دیگری را برای زیست در اختیار انسان‌ها قرار داده است. وجود منابع غنی نفت و گاز و نیز دسترسی به آب‌های آزاد، اقتصاد این منطقه را بر پایه استخراج نفت و گاز، صنایع سنگین وابسته به نفت و گاز و صادرات و واردات کالا استوار کرده است. اما از آنجا که این منابع و امکانات در طول سواحل خلیج فارس و دریای عمان به‌طوریکسان توزیع نشده‌اند، شهرها نه در تمامی نقاط بلکه در نقاطی که استعداد استخراج نفت و گاز یا استقرار صنایع سنگین و بندرگاهی را دارند، تشکیل شده و توسعه یافته‌اند؛ از این‌رو نظام شهرنشینی در هر قسمتی با قسمت دیگر متفاوت است و برعکس سواحل شمالی کشور از نظم موزونی برخوردار نیست. به‌طورکلی در این منطقه دو نوع نظام شهرنشینی متأثر از شرایط محیطی وجود دارد:

(۱) نظام شهرنشینی موزون که عمدتاً شامل جلگه خوزستان می‌شود. جلگه خوزستان با اراضی مناسب، منابع آب کافی، وجود منابع نفتی و امکانات بندرگاهی هم امکان فعالیت کشاورزی و هم امکان فعالیت‌های بندری را دارد؛ بنابراین در این جلگه نظام شهرنشینی موزونی حاکم است.

(۲) نظام شهرنشینی ناموزون و ضعیف که بخش‌های شرقی و سواحل جنوب را دربرمی‌گیرد. در این بخش از یک‌سو غلبه آب و هوای گرم و خشک، محدود بودن منابع آب شیرین و خاک، داشتن موقعیت ارتباطی ضعیف تا متوسط با شبکه ارتباطی و شهرهای ایران و از سوی دیگر به علت نداشتن منابع زیرزمینی چون نفت و گاز، نظام شهرنشینی ناموزون و ضعیفی به‌وجود آمده است.

نکته ۱۲: به‌طورکلی شرایط محیطی و جغرافیایی در ایجاد دو نوع نظام شهرنشینی در سواحل ایران مؤثر بوده است. در سواحل شمالی کشور وجود آب و هوای مناسب، بارندگی زیاد، خاک مرغوب، منابع آب دائمی و شیرین و چشم‌اندازهای طبیعی و زیبا در شکل‌گیری شهرهای کشاورزی و گردشگری به‌صورت موزون مؤثر بوده است و در سواحل جنوبی وجود منابع سرشار نفت و گاز، بنادر مناسب برای صدور و ورود کالا، موقعیت‌های استراتژیکی و نظامی در شکل‌گیری و توسعه شهرهای نفتی، بندری و نظامی به‌صورت ناموزون مؤثر بوده است.

نکته ۱۳: در فلات داخلی ایران نیز همانند بخشی از ناهمواری‌ها و دره‌های مشرف به سواحل جنوبی ایران به علت حاکمیت شرایط بیابانی و کویری منظومه‌ای از شهرهای کم‌جمعیت قرار دارد.

کلمه مثال ۱۹: شکل شهرها در کدام نواحی جغرافیایی ایران به صورت نقاطی با جمعیتی کم و در ارتفاع استقرار یافته‌اند؟

- (۱) نوار شمالی (۲) نوار جنوبی (۳) نوار غربی (۴) فلات مرکزی

پاسخ: گزینه «۴» به‌طور کلی فلات مرکزی ایران با داشتن شرایط نامساعد جغرافیایی و طبیعی چون آب و هوای گرم و خشک و کمبود منابع آبی محیط مطلوبی برای زیست انسان و تکوین شهرنشینی نیست و کمترین تعداد شهر و جمعیت شهری را دارد، شهرهای مهم آن به صورت واحه‌ای است که عمدتاً در نقاط مرتفع استقرار یافته‌اند.

کلمه مثال ۲۰: کدام یک از مناطق ایران کمترین تعداد شهر و جمعیت شهری را دارد؟

- (۱) فلات مرکزی (۲) بخش داخلی (۳) بخش شرقی (۴) بخش جنوبی

پاسخ: گزینه «۱» فلات مرکزی با داشتن شرایط نامساعد طبیعی کمترین تعداد شهر و جمعیت را دارد.

به‌طور کلی در ایران مناطق با ارتفاع ۵۰۰ تا ۲۰۰۰ متر، مناسب‌ترین مکان برای استقرار شهرها به‌شمار می‌آیند و بیشترین تعداد جمعیت را در خود جای داده‌اند. داخل دره‌های کوهستانی و پایکوهی مشرف به دشت‌ها و جلگه‌ها به‌خصوص در فلات مرکزی ایران هم امکانات لازم برای دسترسی به اراضی جهت مکان‌گزینی شهر و هم به منابع آب زیرزمینی و سطحی فراهم است.

در مجموع عامل ناهم‌واری در پیدایش و تکوین کانون‌های شهری ایران نقش تعیین‌کننده و شایان توجهی دارد. اهمیت این نکته و ضرورت توجه به آن بیشتر از آنجا ناشی می‌شود که امروزه بسیاری از شهرهای ایران روی بهترین زمین‌های کشاورزی شکل گرفته و توسعه یافته‌اند. توسعه شهری به معنای تغییر کاربری اراضی از کشاورزی به شهری است و چون زمین کشاورزی برای تأمین غذای مردم اهمیت حیاتی دارد، ازدست‌دادن آن به معنای از دست‌دادن منبع غذایی است، آن هم در شرایطی که جهان با کمبود و گرانی مواد غذایی مواجه است.

کلمه مثال ۲۱: مناسب‌ترین مکان برای استقرار شهرها در ایران کدام یک از مناطق زیر است؟

- (۱) مناطق با ارتفاع صفر تا ۵۰۰ متر (۲) مناطق با ارتفاع ۵۰۰ تا ۲۰۰۰ متر
(۳) مناطق کوهستانی (۴) مناطق غربی کشور

پاسخ: گزینه «۲» به‌طور کلی در ایران مناطق با ارتفاع ۵۰۰ تا ۲۰۰۰ متر مناسب‌ترین مکان برای استقرار شهرهاست.

کلمه مثال ۲۲: به چه دلیل در استان گلستان نوع مکان‌یابی شهرها همانند شهرهای نواحی خشک و پایکوهی به صورت واحه‌ای است؟

- (۱) شرایط آب‌وهوایی (۲) قدمت شهرنشینی
(۳) همجواری با قبایل کوچ‌نشین (۴) همجواری با نواحی مرزی

پاسخ: گزینه «۳» استان گلستان به دلیل داشتن آب‌وهوای مطلوب و قبایل کوچ‌نشین و قدمت شهرنشینی شهرهایی به صورت واحه دارد.

کلمه مثال ۲۳: کدام منطقه از جنوب ایران دارای نظام شهرنشینی موزونی است؟

- (۱) سواحل جنوبی خلیج فارس (۲) سواحل دریای عمان
(۳) جلگه خوزستان (۴) بخش‌های شرقی سواحل جنوبی

پاسخ: گزینه «۳» جلگه خوزستان به دلیل داشتن منابع آبی و مناطق مستعد کشاورزی دارای نظام شهری موزون است.

منابع آب

از آنجا که ایران در کمربند خشک و نیمه‌خشک جهان واقع شده است، در همه قسمت‌های آن آب دائمی و کافی وجود ندارد؛ از این رو در مکان‌گزینی و توسعه شهرها وجود منابع آبی نقش مهمی دارد. به عبارت دیگر مراکز سکونت‌ی چه به صورت شهر یا به صورت روستا در مکان‌هایی شکل می‌گیرند و توسعه می‌یابند که به آب رودخانه‌ها یا آب‌های زیرزمینی یا آب‌های ذخیره‌شده پشت سدها و آب‌انبارها دسترسی داشته باشند.

نکته ۱۴: به تعبیر دیگر، شهرها عمدتاً در دشت‌های پایکوهی که رودخانه‌های دائمی در آن جاری است و به منابع آبی زیرزمینی دسترسی دارد، به‌وجود آمده‌اند و شهرهایی به پیروی از قنات‌ها اغلب به شکل واحه‌ای و به تعداد کم در نواحی مرکزی شمال شرقی و جنوب شرقی وجود دارند. این شهرها اغلب در محل تلاقی فلات مرکزی و رشته‌کوه‌های مشرف به آن‌ها واقع شده‌اند و به علت آنکه در این مناطق استخراج آب هزینه بسیاری دارد، در گذشته بیشتر اعیان و اشراف به این کار مبادرت می‌ورزیدند.

در مجموع می‌توان گفت آب‌های رودخانه‌های مهم در تکوین و توسعه‌ی شهرهای بزرگ و پرجمعیت نقش اساسی داشته و دارند و بیشتر شهرهای ایران در کنار رودخانه‌ها و دریاها ساخته شده‌اند. در گذشته این وابستگی به منابع آبی نه تنها به علت نیاز شهرنشینان به آب آشامیدنی بلکه بیشتر به دلیل انجام فعالیت کشاورزی ایرانیان بوده است. در مجموع به‌نظر می‌رسد در گذشته نظام شهرنشینی در ایران تابعی از ارتفاع (۸۰۰ تا ۲۰۰۰ متر)، آب و هوای مساعد،

خاک مناسب و منابع آبی دائمی، خاک نامناسب یا آب و هوای خشک دفاع اسکان جمعیت و مانع شکل‌گیری و رشد شهرها محسوب می‌شدند؛ زیرا کشاورزی یکی از مهم‌ترین فعالیت‌های اقتصادی شهرهای ایران بوده است.

در مجموع شهرها در سطح کشور به پیروی از میزان بارندگی و سایر شرایط مساعد طبیعی مکان‌یابی شده‌اند؛ یعنی شهرها عمدتاً در شمال و غرب کشور و به میزان کمتر در جنوب و شرق قرار دارند. به عبارت دیگر هرچه از شمال به طرف جنوب و از طرف غرب به طرف شرق نزدیک‌تر می‌شویم، همان‌طور که از میزان بارندگی کاسته می‌شود، تعداد شهرها نیز کاهش می‌یابد؛ این روند از گذشته تاکنون وجود داشته است.

نکته ۱۵: آب علاوه بر شکل و چگونگی قرارگیری شهرها در ساختار داخلی آن‌ها نیز مؤثر بوده است؛ مانند اصفهان در زمان حکومت صفویه که محله‌های جدید از جمله خواجه، صالح آب و چرخ‌آب در دو طرف زاینده‌رود به شکل طولی گسترده شد و پیرامون زاینده‌رود ساخته شدند. نکته دیگری که در خصوص شهرهای ایران باید به آن اشاره کرد، این است که شهرهای ایران در گذشته با طبیعت توازن و تعادل بیشتری داشتند.

کلمه مثال ۲۴: کدام یک از گزینه‌های زیر صحیح است؟

(۱) شهرها عمدتاً در جنوب و شرق کشور متراکم‌تراند.

(۲) هرچه از شمال به جنوب و از غرب به شرق نزدیک‌تر شویم، از تعداد شهرها کاسته می‌شود.

(۳) در حال حاضر شهرهایی بیش از ۲۵۰ هزار نفر، بیشتر در جنوب و شرق قرار دارند.

(۴) شهرهای ایران در گذشته با طبیعت توازن و تعادل نداشتند.

پاسخ: گزینه «۲» شهرهای شمالی و غربی به دلیل برخورداری از مواهب طبیعی متراکم‌تر از شرق و جنوب هستند.

تأثیر موقعیت جغرافیایی ایران بر شهرنشینی

ایران در نیمه جنوبی منطقه معتدل شمالی، بین ۲۵ درجه تا ۲۹ درجه و ۴۷ دقیقه عرض شمالی از خط استوا و ۴۴ درجه و ۱۲ دقیقه تا ۶۳ درجه و ۲۰ دقیقه طول شرقی از نصف‌النهار گرینویچ قرار دارد. این کشور که در جنوب غرب آسیا واقع است، با وسعتی معادل ۱۶۴۸۱۹۵ کیلومتر مربع، هفدهمین کشور جهان از نظر وسعت است.

حمله و تجاوز اقوام و ملل بیگانه از یک‌سو و حمله قبایل و کوچ‌نشینان داخلی به شهرها از سوی دیگر، ساخت استحکام‌های دفاعی برای مقابله و محافظت از شهرها را ضروری می‌ساخت.

گذشته از اینکه شهرهای مرزی و هم‌جوار با اقوام و مناطق ناآرام برای حفظ خود پیوسته دارای نیروی دفاعی لازم بودند، از امکانات طبیعی و امکانات انسانی نیز بهره می‌بردند. چاله‌ها و فرورفتگی‌های بسته و محصورمانند شیراز، دره‌های باریک با جدارهای پرشیب مانند کلات نادری، تپه‌ها و برجستگی‌های به نسبت مرتفع و نقاط کوهستانی و صعب‌العبور مانند قلعه الموت که دشمن نمی‌توانست به راحتی در آن نفوذ کند، برای استقرار شهرها انتخاب می‌شود. همچنین از امکانات انسانی مانند تجهیز شهرها به استحکام‌های پدافندی و دفاعی کافی استفاده می‌شد، تا بتوانند در همان مرزها از نفوذ بیگانگان جلوگیری به عمل آورند.

یکی از دلایل احداث کوه‌های تنگ و باریک یا بن‌بست‌ها در بدنه شهرهای ایران، به عملکرد دفاعی آن‌ها مربوط بوده است. علاوه بر ساخت استحکام‌های شهرهایی را که مرکز قدرت سیاسی محسوب می‌شدند، به شکل دایره‌ای می‌ساختند؛ زیرا امکان دفاع از شهر را موقع حمله نسبت به شهرهای مربع و مستطیل آسان‌تر فراهم می‌کرد. همچنین ارگ یا کهن دژ، یعنی مقر حکومت را درون حصارهای شهر با حصار دومی از سایر محله‌ها جدا می‌کردند، یا ارگ را در محلی مرتفع‌تر از سایر نواحی شهر می‌ساختند، یا آن را نزدیک و متصل به منطقه‌ای می‌ساختند که به راحتی به خارج از شهر دسترسی داشته باشد یا در مجاورت مهم‌ترین دروازه و مسجد شهر که موقع حمله امکان مقاومت برای مدتی طولانی فراهم باشد.

تغییر پایتخت‌ها از دوران باستان تا دوره‌های اخیر نیز تا حدودی به علت حساسیت‌های دفاعی انجام گرفته است، پیگیری این تغییر از دوره هخامنشیان تا ساسانیان و سپس در دوره صفویه، یعنی تغییرات پیوسته پایتخت از اردبیل به تبریز، از تبریز به قزوین و از قزوین به اصفهان در همین ارتباط بوده است. در دوره قاجار که آغامحمدخان تهران را به عنوان پایتخت برگزید، یکی از دلایل او در این انتخاب ملاحظات دفاعی و امنیتی بوده است. بر این اساس در کشوری که بیگانگان پیوسته به آن هجوم می‌آوردند، توجه به عامل پدافندی و دفاعی در شهرسازی از اصول اولیه و اساسی محسوب می‌شده است.

کلمه مثال ۲۵: کدام عامل انگیزه اصلی را برای تغییر مداوم پایتخت‌ها بیشتر نمایش می‌دهد؟

(۱) اقتصادی

(۲) سیاسی

(۳) اجتماعی

(۴) فراغت و خوش‌گذرانی

پاسخ: گزینه «۲» تغییر پایتخت‌ها به دلیل حساسیت‌های سیاسی و امنیتی بوده است.

ویژگی‌های شهرهای ایران

خصوصیت‌های موقعیتی

ایران در طول تاریخ پرفراز و نشیب خود برخلاف امپراتوری‌هایی چون یونان، روم و عثمانی پایتخت‌های متعدد محلی و ملی داشته است. بر این اساس انتقال پایتخت از شهری به شهر دیگر به علت گسترش ارضی و انتقال قدرت از یک قوم به قومی دیگر، امری عادی و متداول محسوب می‌شده است. دلایل این امر را می‌توان در موارد زیر دانست:

۱- برخورداری از پشتیبانی قوم خود در رویارویی با اقوام دیگر؛

مدرسان شریف

فصل پنجم

«شهر و برنامه‌ریزی شهری در ایران»

الف - شهر و برنامه‌ریزی شهری در ایران باستان

۱- پایه‌گذاری و ایجاد اولین هسته‌های شهری در زمان مادها و هخامنشیان

شهر هگمتانه در پاسخ به نیازهای دولت ماد، هم مرکز حکومت بود و هم امکان تجمع گروه وسیعی را فراهم آورد. در زمان هخامنشی، روستاها و دهکده‌ها زمینه‌های تکامل فنون و شهرسازی را بنیان نهادند و روند تکامل معماری شهرسازی را آغاز کردند. شهرهای مهم زمان حکومت پادشاهان هخامنشی جنبه اداری و سیاسی داشت. این شهرها بیشتر تحت تأثیر تمایلات و خواسته‌های پادشاهان شکل می‌گرفت. یونانیان پایتخت کوروش را به دلیل داشتن حالت نظامی، پاسارگاد (پارسه‌گرد) به معنی اردوگاه پارسیان می‌خوانده‌اند. مجموعه تخت جمشید روی تپه سنگی طبیعی واقع شده است. قبل از بنای عناصر شهر، اقداماتی جهت زیرسازی زمین و تجهیزات آن به تأسیسات زیربنایی صورت گرفته است.

۲- دوره تحولات جدید برنامه‌ریزی شهری در زمان سلوکیان و اشکانیان

- سلوکیان اولین بنیان شهرهای جدید در ایران بودند. شهرهای نوین سلوکی به سبک هیپودام ساخته می‌شدند. یکی از شهرهای آن‌ها آگورا است که مرکز مبادلات کالاها و اجتماعات سیاسی است.

کج مثال ۱: شهر اروپوس در زمان کدام سلسله تاریخی شکل گرفته و از کدام نوع شهرهای جدید بوده است؟

- (۱) هخامنشیان - نوع دوم (۲) سلوکیان - دوم شهر (۳) اشکانی - اول شهر (۴) مادها - سوم شهر

پاسخ: گزینه «۲» شهر مرو جزء اولین شهرهای ساخته‌شده توسط سلوکیان است، همچنین شهر اروپوس از نوع دوم شهرهایی بود که سلوکیان ایجاد می‌کردند. آن‌ها مهاجران و سربازان یونانی را در پادگان‌های نظامی اسکان می‌دادند. پس از توسعه و گسترش نیز به آن‌ها عنوان پولیس اعطا می‌کردند.

کج مثال ۲: اولین بنیان شهرهای جدید در ایران کدام یک از حکومت‌های زیر بودند؟

- (۱) اشکانیان (۲) سلوکیان (۳) هخامنشیان (۴) ساسانیان

پاسخ: گزینه «۲» سلوکیان اولین بنیان شهرهای جدید در ایران بودند.

نوع سوم، شهرها یا پولیس‌هایی بودند که یونانی‌ها با تغییر و تبدیل یک یا چند دهکده یا شهرک‌های کوچک به وسیله ساختن استحکام‌ها و تشکیل حصاری در آن‌ها ایجاد می‌کردند. نام دیگر تیسفون سلوکیه نام دارد که جزء شهرهای نوع سوم است. شهرهای دیگری که یونانی‌ها ایجاد کردند، آن‌هایی بودند که قبلاً صورت شهری داشته و محل سکونت آن‌ها قرار می‌گرفتند. این شهرهای قدیمی توسط یونانی‌ها توسعه و گسترش می‌یافتند؛ از این نمونه می‌توان در درجه اول شوش و بعد فسا، کنگاور و نهاوند را نام برد.

نقشه‌های شطرنجی موسوم به هیپودام در زمان اشکانیان نیز به کار برده شده است. از نظر شهرسازی در زمان اشکانیان منطقه گرگان رایج‌ترین شیوه شطرنجی یا شبکه‌بندی محوطه بوده است. اشکانیان سیاست شهرسازی مرو را متأثر از عوامل نظامی تغییر دادند. جالب توجه‌ترین شهر مدور دوره اشکانی شهر دارابگرد است که هشت دروازه مساوی دارد.

کج نکته ۱: طرح دایره‌ای شهرها عدم امنیت دائمی را که در ایران زمان اشکانیان حکم‌فرما بود و عدم ثبات سیاسی خارجی و اغتشاشات را آشکار می‌سازد.

این طرح دایره‌ای‌وار از اجتماع چادرهای قبایل اشکانی گرفته شده است. احداث تعدادی شهرهای اشکانی مانند فیروزآباد در آغاز به منظور مقاصد نظامی بوده است. از شهرهای ساخته‌شده در زمان اشکانیان می‌توان از دارابگرد، فسا، تیسفون، هترا و آشور نام برد.

کج مثال ۳: شهر تیسفون جزء کدام نوع از شهرهای زمان سلوکیان به‌شمار می‌آید؟

- (۱) نوع اول (۲) نوع دوم (۳) نوع سوم (۴) نوع چهارم

پاسخ: گزینه «۳» نوع سوم شهرها پولیس‌هایی بودند که با تغییر و تبدیل شهرک‌های کوچک ایجاد می‌شدند؛ مانند تیسفون که جزء نوع سوم بود.

کله مثال ۴: از نظر شهرسازی زمان اشکانیان، کدام منطقه رایج ترین شیوه شطرنجی یا شبکه بندی محوطه بوده است؟

- (۱) منطقه گرگان (۲) منطقه آذربایجان (۳) منطقه خراسان (۴) منطقه خوزستان

پاسخ: گزینه «۱» در زمان اشکانیان گرگان رایج ترین شیوه شطرنجی یا شبکه بندی محوطه بوده است.

کله مثال ۵: شهرهای دایره وار در زمان اشکانیان نشانگر چه مسائلی بوده است؟

- (۱) عدم امنیت دائمی (۲) موقعیت منطقه ای حکومت (۳) عدم ثبات اقتصادی (۴) تأمین آب شهرها

پاسخ: گزینه «۱» طرح دایره ای شهرها عدم امنیت دائمی و عدم ثبات سیاسی خارجی را آشکار می کند.

۳- ادامه و تکامل روند برنامه ریزی شهری در زمان ساسانیان

عوامل مؤثر در گسترش دامنه شهرسازی در دوره ساسانیان ناشی از سه عامل به کارگرفتن مردم در دستگاه دولت، شکوفایی بازرگانی و پیشه وری و ضرورت دفاع از مرزهاست.

علاوه بر نقش اقتصادی مهم شهرها در زمان ساسانی، شهرها از شالوده های اساسی سیاسی نیز به شمار می آمدند. ساکنان انطاکیه و دیگر شهرهای سوریه، نخستین بار توسط شاپور اول به ایران آورده شدند. شاپور اول اسیران رومی را در شهر جندی شاپور خوزستان اسکان داد. شهر اردشیرخوره یا فیروزآباد با محاسبات دقیق و شگفت آور ریاضی روی تمام نقشه شهر ساخته شده است. شهر بیشاپور در زمان ساسانیان با سیستم هیپودام (شطرنجی) ساخته شده بود.

نکته ۲: مسئله مهمی که باید در سیستم شهرسازی ساسانیان مورد توجه قرار گیرد، وجود کاربری ها یا عناصر سه گانه (کهن دژ، شهرستان و روض که در آن بازار نیز قرار داشته) و همچنین وجود جهات چهارگانه در هنگام ایجاد معابر و دروازه هاست.

اجزای سه گانه ساخت شهرها در زمان ساسانیان

در زمان ساسانیان شهر از سه بخش کهن دژ، شهرستان یا شارستان و روض یا حومه تشکیل می شد. اولین قسمت و مهم ترین بخش شهر ساسانی کهن دژ یا قلعه نام داشت و مظهر و مرکز قدرت و تصمیم گیری بود.

قسمت دوم شهر دوره ساسانی که پیرامون کهن دژ قرار داشته و درواقع شهر قلعه ای بوده، همان بخش اصلی شهر است؛ این بخش شهرستان یا شارستان بود که دروازه های شهر نیز به این قسمت باز می شد.

در بیرون از حصار که شهرستان را احاطه می کرد، روض یا حومه قرار گرفته بود. کشتزارها و مزارع در این قسمت قرار دارد. ساکنان حومه یا روض از بازرگانان، کسبه، پیشه ووران و روستاییان تشکیل می شده و طبقه خراج گزار نامیده می شدند.

نکته ۳: به دلیل توسعه و رونق تجارت در زمان ساسانیان، بازارها و مراکز تولید، قلب واقعی شهرها را تشکیل می داد. بازارها که در ابتدا در روض و در مدخل شهرها قرار داشتند، به تدریج با رونق گرفتنشان به سمت داخل شهر و به طرف مرکز شهر گسترش یافتند و به عنوان عنصری مهم خود را نمایانند.

- نظام طبقاتی موجود در شهرهای زمان ساسانیان

چهار طبقه روحانیان، ارتشیان، دبیران و توده ملت (روستاییان، صنعتگران و شهریان) نظام طبقات اجتماعی را تشکیل می دادند. طبقه اول در کهن دژ، طبقه دوم و سوم که جزء طبقات بالا و ممتاز بودند، در شهرستان و طبقه چهارم در حومه جای می گرفتند.

- جهت یابی چهارگانه در شهرهای زمان ساسانیان

از خصوصیت های قابل مشاهده در شهرهای زمان ساسانی، منتهی شدن معابر اصلی شهر به چهار دروازه اطراف شهر است. این مسئله به تبعیت از چهار جهت جغرافیایی و درحقیقت ناشی از جهان بینی و فرهنگ حاکم بر اعتقادات آنان است.

بعد از ورود اسلام به ایران، مسجد جامع به عنوان یک عنصر مهم در ارتباط فضایی با بازار شهر بنا می شد. عناصر سه گانه بازار، ارگ و مسجد جامع به همراه محله ها اطراف آن ها عناصر و فضاهای شهرهای اسلامی ایران را تشکیل می دادند.

کله مثال ۶: وجود عناصر یا کاربری های سه گانه (کهن دژ، شهرستان و روض) و همچنین وجود چهار جهت در هنگام ایجاد معابر و دروازه ها از ویژگی های شهرسازی کدام حکومت بود؟

- (۱) هخامنشیان (۲) سلوکیان (۳) ساسانیان (۴) پارتیان

پاسخ: گزینه «۳» وجود عنصری مانند کهن دژ، شارستان و روض از ویژگی های دوره ساسانی است.

کله مثال ۷: بازرگانان، پیشه ووران و روستاییان در کدام بخش از شهر دوره ساسانی ساکن بودند؟

- (۱) کهن دژ (۲) روض (۳) شارستان (۴) مدخل شهر

پاسخ: گزینه «۲» در دوره ساسانی بازرگانان، پیشه ووران و روستاییان در بخش روض ساکن بودند.

ب- شهر و برنامه‌ریزی شهری در دوره پس از ورود اسلام

پس از ورود اسلام، نظام طبقاتی ساسانیان به هم خورد. رض و حومه نیز اهمیت بیشتری نسبت به شارستان پیدا کردند. به دنبال آن مفهوم منطقه شهری شکل گرفت. از مهم‌ترین ویژگی شهری در دوره اسلامی می‌توان به گونه شدن و فشرده شدن عناصر تشکیل دهنده بافت شهرها اشاره کرد. نکته ۴: شهرهای تولیدی - بازرگانی نمونه‌های جامعی از برنامه‌ریزی‌ها و شهرسازی‌های به‌جامانده از دوران حاکمیت اسلام در ایران هستند.

 مثال ۸: مهم‌ترین ویژگی شهری در دوره اسلامی چه بود؟

(۱) گونه شدن و فشرده شدن عناصر تشکیل دهنده بافت شهرها

(۲) تشکیل منطقه شهری

(۳) برهم خوردن نظام طبقاتی ساسانیان

(۴) اهمیت یافتن رض یا حومه

پاسخ: گزینه «۱» پس از ورود اسلام به دلیل به هم خوردن نظام طبقاتی مهم‌ترین ویژگی شهرهای دوره اسلامی فشرده شدن بافت‌های شهری شد.

 مثال ۹: نمونه‌های جامع از برنامه‌ریزی‌ها و شهرسازی‌های دوره حاکمیت اسلام در ایران کدام نوع شهرها هستند؟

(۱) شهرهای نظامی

(۲) شهرهای تولیدی - بازرگانی

(۳) شهرهای مذهبی

(۴) شهرهای جدید

پاسخ: گزینه «۲» شهرهای تولیدی و بازرگانی نمونه‌های جامع از برنامه‌ریزی دوره حاکمیت اسلام در ایران هستند.

۱- سیر تحول تاریخی شهر و برنامه‌ریزی شهری در دوره پس از ورود اسلام به ایران

الف - قرون اولیه اسلامی

در قرون نخستین اسلامی شهرها تحت تأثیر ویژگی‌های معماری و شهرسازی دوره ساسانی احداث و بنیان‌گذاری می‌شوند. شهرهای قرون نخستین اسلامی به دو دسته شهرهای نوساز و شهرهای تغییر شکل یافته تقسیم می‌شوند. شهرهای نوساز را اغلب شهرهایی تشکیل می‌دادند که نشانه قدرت و وحدت سیاسی امپراتوری اسلامی بودند؛ مانند شهر اولیه بغداد.

 مثال ۱۰: در قرون نخستین اسلامی شهر شیراز جزء کدام نوع از شهرها بود؟

(۱) دسته اول

(۲) دسته دوم

(۳) دسته سوم

(۴) دسته چهارم

پاسخ: گزینه «۳» شهرهای نوساز، دسته دوم بر اثر گسترش قلعه‌های نظامی شکل می‌گرفتند و به تدریج به شهر تبدیل می‌شدند. نوع سوم عبارت بود از ایجاد شهر جدیدی در کنار شهر قبلی؛ مانند کوفه، تهران و شیراز که طرح نخستین شهر شیراز هم دایره شکل بود. نوع چهارم شهرهای جدیدی که پیرامون شهادتگاه یا مزار پیشوایان مذهبی بنا شدند و به تدریج توسعه یافته و حالت شهر بزرگ را گرفتند.

شهرهای تغییر شکل یافته نیز شهرهایی بودند که به وسیله ایجاد مساجد و بناهای جدید یا با انتخاب شدن به عنوان دارالاماره توسعه یافته یا دوباره‌سازی شدند؛ مانند اصفهان و ری. شهرسازی و شهرنشینی در امپراتوری اسلامی از قرن سوم هجری قمری گسترش یافته و در قرن ششم بر اثر گسترش سریع بازارهای داخلی و دادوستد خارجی رونق فراوانی یافت. با گسترش رض و برتری اهمیت آن بر شارستان و همچنین توسعه ارتباطات با روستاهای اطراف شهر فتوادی نیز در ایران شکل گرفته و به تکامل رسید.

 مثال ۱۱: شهرسازی و شهرنشینی در امپراتوری اسلامی در کدام قرن رونق فراوانی یافت؟

(۱) قرن سوم

(۲) قرن چهارم

(۳) قرن پنجم

(۴) قرن ششم

پاسخ: گزینه «۴» در قرن ششم بر اثر گسترش سریع بازارهای داخلی و دادوستد خارجی شهرنشینی رونق گرفت.

ب- قرون میانی اسلامی

در قرون میانی اسلامی، در کنار آرامش سیاسی و رونق اقتصادی، شاهد شکوفایی هنر ایرانی به شکل معماری ساختمان‌ها و بناها هستیم. در این دوره شهرهایی مانند اصفهان، ری و جرجان به آبادانی و عظمت رسیدند. احداث شهرهای جدید یا نوسازی آن‌ها در این دوره یکی از وظایف دولت شناخته می‌شد. در این زمان یورش مغول باعث ویرانی بسیاری از شهرها شد و فقط شهرهایی مانند کرمان و شیراز از این گزند مصون ماندند.

 مثال ۱۲: بر اثر یورش مغول در قرون میانی اسلامی کدام یک از شهرهای زیر از این گزند مصون ماندند؟

(۱) تبریز و تهران

(۲) ری و خراسان

(۳) کرمان و شیراز

(۴) اصفهان و یزد

پاسخ: گزینه «۳» شهرهای کرمان و شیراز به دلیل دوری از حمله‌های مغول از ویرانی مصون ماندند.

ج - قرون متأخر اسلامی

روند شهرسازی دوره پس از ورود اسلام به ایران از زمان شاه عباس اول تا شاه سلیمان به اوج و تکامل خود رسید. فعالیت اساسی معماری و شهرسازی از زمان شاه عباس شروع شد. در زمان شاه عباس اول، بازار با جذب امکانات اقتصادی محوری را تشکیل داد که مرکز تمامی فعالیت‌های اجتماعی شده و استخوان‌بندی محله‌ها و قشرهای اطراف به آن به‌عنوان ستون فقرات شهر تکیه می‌کرد. محور رودخانه خط تقسیم‌کننده اقلیت‌های مذهبی از بقیه شهر بود. محور چهار باغ نیز برای ارتباط بخش‌های جدید و مختلف شهر احداث شد. در زمان قاجاریه، گرچه شهرسازی فاقد خصوصیت تمام‌نگری شهرسازی صفویه است اما باز تغییراتی را در وجه پیوند بناها با یکدیگر و در نظام ارتباطی موجب شد. در این زمان تهران به پایتختی انتخاب شد.

کج مثال ۱۳: در زمان شاه عباس اول کدام بخش شهر ستون فقرات شهر را تشکیل می‌داد؟

(۱) بازار (۲) مسجد (۳) ارگ (۴) مراکز آموزشی

پاسخ: گزینه «۱» در زمان شاه عباس، بازار با جذب امکانات اقتصادی به‌عنوان ستون فقرات و محور مرکز فعالیت‌ها بود.

نکته ۵: نزول شهرسازی در دوره قاجاریه با درهم‌ریختن سیستم اداری شهرها همراه بود.

انقلاب مشروطیت درحقیقت نقطه پایانی است برآنچه از سیستم اداره شهرها، شهرسازی و سایر فعالیت‌ها برجای مانده بود. پس از مشروطیت، روند شهرسازی وارد مرحله جدیدی شد.

۲- ویژگی‌های ساخت کالبدی شهرهای ایرانی - اسلامی

در دوره اسلامی، توسعه شهرنشینی باعث گسترش حومه (ریض) شهرها شد. مساجد جامع در ارتباط فضایی با بازار و در نزدیکی ارگ یا در ریض ساخته شد. مساجد که مهم‌ترین ویژگی را نصیب شهرهای اسلامی کردند، به‌عنوان ملاک تمایز شهر از ده در شهر جای گرفتند و همراه با ارگ و بازار، عناصر سه‌گانه تمیز و شکل‌دهنده ساخت شهرهای اسلامی را تشکیل دادند. در قرون چهارم و پنجم هم‌زمان با پرجمعیت‌شدن شهرها، رونق بازرگانی و ایجاد مراکز پیشه و هنر اتفاق افتاد و شهر فئودالی در ایران شکل گرفت.

الف - ویژگی‌های سیمای کالبدی شهرهای ایرانی - اسلامی

سیمای شهر عبارت است از تصویر و ترکیبی از شهر که توسط عوامل متعددی شکل گرفته است. عوامل سازنده سیمای خارجی شهرهای ایرانی عبارتند از: ۱- فضاهای سبز: مزارع و باغ‌ها؛ ۲- خط آسمان، یعنی خط و تصویری که توسط حد نهایی فضاهای کالبدی پدید می‌آیند؛ ۳- عناصر مهم کالبدی شهر.

کج مثال ۱۴: کدام دوره را می‌توان نقطه عطفی در تاریخ شهرسازی و برنامه‌ریزی شهری در ایران دانست؟

(۱) کودتای ۱۳۳۲ (۲) انقلاب سال ۱۳۵۷ (۳) مشروطه (۴) تصویب قانون بلدیة

پاسخ: گزینه «۳» دوره مشروطه به‌عنوان نقطه عطفی در تاریخ شهرسازی و برنامه‌ریزی شهری به‌شمار می‌رود.

عوامل تشکیل‌دهنده سیمای بیرونی شهرها از نظر کوبین‌لینچ عبارتند از راه، لبه، نشانه، گره و محله. مناره‌ها در شهرهای اسلامی به‌عنوان نشانه‌های هدایت‌کننده مسافران بوده است. عوامل پنج‌گانه مؤثر در سیمای شهرها به‌خوبی قابل تشخیص است؛ در شهرهای کویری و ساحلی ایران آبنبارهای بزرگ بیرون شهرها و بادگیرها به‌عنوان هدایت‌کننده‌های شهری عمل می‌کنند.

محله‌ها، مرزهای اجتماعی و فضایی جداکننده و مستقل گرداننده آن‌ها در شهرهای ایرانی - اسلامی است. نشانه از عوامل مهم در سیمای درونی شهرهای ایران است. این عامل در شکل مناره‌ها و گنبد مساجد قابل دیدن است. گره‌ها محل تقاطع گذرها را نشان می‌دهند.

ب - ویژگی‌های بافت کالبدی شهرهای ایران

شهرهای ایران از لحاظ بافت، ویژگی‌های درونی مشترکی را با یکدیگر دارند. در شمال ایران در ساحل دریای خزر و همچنین در نواحی ساحلی خلیج فارس شاهد بافت‌های گسسته اما متفاوت از هم هستیم. در شهرهایی مثل بندرعباس خانه‌ها با فاصله از یکدیگر قرار دارند تا به ورود گردش باد و نسیم دریا به داخل خانه‌ها امکان بدهند.

بافت هر شهر، نخست، دانه‌بندی فضای کالبدی، یعنی فضاهای خالی و پر و مقدار آن‌ها را نسبت به یکدیگر و چگونگی رابطه و حد نزدیکی بین آن‌ها را مشخص می‌کند؛ دوم، شبکه ارتباطی و نحوه دسترسی‌ها و خصوصیت‌های کلی راه‌ها و کوچه‌ها را آشکار می‌کند؛ سوم، بافت هر شهر می‌تواند گویای چگونگی نحوه توزیع فضایی فعالیت‌ها باشد؛ چهارم، بافت هر شهر نحوه شکل‌گیری و مراحل رشد و توسعه شهر در طول تاریخ را منعکس می‌کند.

۳- فضاها و عناصر اصلی - کالبدی شهرهای ایرانی - اسلامی

عناصر و اجزایی که در شهرهای قدیمی ایران وجود داشته‌اند، در رابطه متقابل با هم دارای یک ارتباط فضایی یکپارچه و به‌هم‌پیوسته‌ای بوده‌اند. فرم معماری شهرها از جنبه فضاهای داخلی‌اش قابل لمس و تشخیص بوده است.

مفاهیم جاری مربوط به فرهنگ غربی از قبیل خیابان، میدان، بنا و غیره را نمی‌توان در مورد شهر اسلامی به کار برد. فقط خصلت‌های عمومی و خصوصی تفکیک‌کننده محیط‌های مختلف شهرهای ایرانی - اسلامی هستند؛ مانند مسجدجامع، مدرسه که بناهای عمومی بوده و امامزاده و مقبره که جنبه خصوصی‌تری دارند.

الف - ارگ و بارو

یکی از عناصر سه‌گانه‌ای که ساخت شهرهای اسلامی را تشکیل می‌داده، ارگ بوده است. ارگ مجموعه‌ای از ساختمان‌ها بود که تشکیلات و سازمان حکومتی شهر را در خود جای داده است.

در شهر فتوئالی، ارگ مقر عمده نظامیان را نیز شامل بوده است و شهرهای اولیه از توسعه مناطق اطراف کهن‌دژ به‌وجود می‌آمدند. در شهرهای اداری - نظامی اهمیت ارگ بیشتر می‌شد. در شهرهای ایران، ارگ در ارتباط فضایی با بازار و مسجدجامع قرار داشته است. ارگ در تهران به‌عنوان مرکز سیاست در مجاورت بازار آن قرار داشته است. دروازه‌های شهر از عوامل بسیار مهم و مؤثر در شکل‌گیری راسته‌ها و خیابان‌های شهری در داخل دیوار به‌شمار می‌آمده‌اند.

نکته ۶: حصار جدیدی که در زمان ناصرالدین شاه به دور شهر تهران کشیده شد، علاوه بر جنبه حفظ امنیت به دلیل افزایش جمعیت و توسعه و گسترش روزافزون شهر و کم‌بودن زمین در محدوده شهر بوده که به شکل هشت گوش از حصار قدیم پاریس اقتباس شده است.

مثال ۱۵: حصار جدید تهران که به شکل هشت‌گوش که از حصار قدیم پاریس اقتباس شده بود، در زمان کدام پادشاه کشیده شد؟

- (۱) مظفرالدین شاه (۲) ناصرالدین شاه (۳) آغامحمدخان قاجار (۴) رضاشاه

پاسخ: گزینه «۲» در زمان ناصرالدین شاه به دلیل افزایش جمعیت و توسعه شهری حصار جدید تهران شکل گرفت.

مثال ۱۶: کدام عامل در تمایز شهر از ده در زمان خلافت بنی‌امیه و بنی‌عباس نقش محوری داشته است؟

- (۱) ارگ (۲) دارالخلافة (۳) مقر حکومت (۴) مسجدجامع

پاسخ: گزینه «۴» مسجد در دوره‌های حکومت بنی‌امیه و عباسیان، مهم‌ترین وجه تمایز شهر از ده بود و مسجدجامع مشخص‌کننده موقعیت شهری در اجتماع‌های اسلامی بود.

مثال ۱۷: مساجد در کدام دوره تاریخی در کنار شهرها بنا می‌شدند؟

- (۱) سلجوقیان (۲) آل بویه (۳) اعراب (۴) طاهریان

پاسخ: گزینه «۳» مسجد در دوره‌های عباسی و اموی مهم‌ترین وجه تمایز شهر از روستا و ده بود. در زمان هجوم اعراب مساجد در کنار شهرها بنا می‌شدند.

مسجد در شهر به‌عنوان مهم‌ترین بنای عمومی تلقی شده و در تفکرات شهرسازی اسلامی، نقش عامل زیربنایی را ایفا می‌کند. در زمان هجوم اعراب، مساجد ابتدا در کنار شهرها بنا شدند. تا اینکه در طول زمان به‌گونه‌ای تازه، قلب شهرها پذیرای آن‌ها شد. مسجدجامع به‌عنوان مهم‌ترین نقطه عطف، در ارتباط فضایی متقابل با بازار قرار داشته است.

نکته ۷: در شهرهای ایران مسجدجامع از یک سو در ارتباط مستقیم با بافت مسکونی قرار داشته و از سوی دیگر، در ارتباط با بافت تجاری - بازرگانی و خدماتی بوده است.

گاه نیز در ارتباط یا در تقابل با مرکز حکومتی ایفای نقش می‌کرده است. پیش از اسلام، دو عامل مهم اداری و مذهبی موجب پیدایش فضاهای آموزشی شد. اغلب مدارس بزرگ در امتداد یا جوار بدنه بازار و راسته‌های اصلی شهر احداث می‌شدند.

ایجاد مدارس از قرن چهارم به بعد در شهرهای ایرانی اهمیت پیدا کرد. جنبه مذهبی این مدارس که خصوصیت مهم آن‌ها بود، باعث شد تا عاملی مهم برای تعیین موقعیت آن‌ها در شهر باشند.

ب - بازارها

بازارها از مهم‌ترین اجزای شهرهای تولیدی - بازرگانی بوده‌اند و نقش به‌سزایی در رشد و توسعه شهرها بر عهده داشتند. هسته اولیه اغلب بازارها در نزدیکی یکی از پررفت‌وآمدترین دروازه‌های شهر تشکیل می‌شد، این هسته ابتدا در ربض و پشت دروازه شهر شکل گرفته و به‌تدریج به داخل شهرستان کشیده می‌شد.

گسترش شهر از طریق مهم‌ترین راه‌های ارتباطی شهر انجام می‌گرفت. مرکز شهر را در زمان سلجوقی، بازار تشکیل می‌داده است. بازارها اغلب دارای رشد خطی بوده‌اند. بازار به‌عنوان مظهر کامل بنیاد مدنی محسوب می‌شود. ویژگی بازار در ایران، پیچیدگی نقش آن و ادغام وظایف گوناگون در یک فضای معماری واحد است. معماری بازار شهرهای مختلف ایران بر حسب پیروی از شرایط سرزمینی، اقلیمی و جغرافیایی متنوع بوده است. بازارچه‌های قدیمی مناطق ساحلی جنوب ایران به دلیل شرایط اقلیمی و بارندگی فاقد سقف آجری است. عمومی‌ترین محورهای ارتباطی در بافت سنتی راسته بازار بوده است. راسته‌های شهری که رابطه بین دروازه‌های شهر بودند، ترافیک عبوری شهر را به عهده داشتند. از این طریق ارتباط آسان با سایر شهرها ممکن می‌شد. علت عمده استقرار بازار در راسته شهری نیز قرارگیری در همین مسیر ارتباطی بود. راسته بازارها در محلی به هم می‌رسند که به چهارسوق معروف است.

کج مثال ۱۸: فضای باز با طاق‌های بلند و معماری پرشکوه و محل حجره تاجران بزرگ یا ضرابخانه کدام عنصر معماری را در عصر گذشته توصیف می‌کند؟

- (۱) میدان (۲) چهارراه (۳) دیوان (۴) چهارسوق

پاسخ: گزینه «۴» چهارسوق معمولاً فضایی باز با طاق‌های بلند و معماری پرشکوه و محل حجره تاجران بزرگ یا ضرابخانه است. قیصریه محل عرضه و فروش پارچه‌های گران‌قیمت و اجناس زینتی بوده و بهترین نقطه بازار را تشکیل می‌داد. در لار چهار دالان طولانی استخوان‌بندی اصلی بازار را می‌سازند. بازار قیصریه لار سرمشقی برای ساختن سایر بازارهای ایران بوده و از روی طرح این بازار، بازارچه بلند اصفهان سپس در دوره زندیه بازار وکیل بنا شد.

نکته ۸: بازار شیراز کامل‌ترین و مجهزترین و همچنین جالب‌ترین بازار ایران از نظر سبک معماری است و می‌توان اولین طرح جامع شهرسازی را در اصفهان مشاهده کرد.

کج مثال ۱۹: در زمان سلجوقی مرکز شهر را چه بخشی تشکیل می‌داد؟

- (۱) مسجد (۲) ارگ (۳) بازار (۴) مدارس

پاسخ: گزینه «۳» بازار در دوره سلجوقی مهم‌ترین بخش و عنصر شهر را تشکیل می‌داد.

کج مثال ۲۰: معماری بازار کدام شهر سرمشقی برای ساختن سایر بازارهای ایران بوده است؟

- (۱) شیراز (۲) لار (۳) تبریز (۴) اصفهان

پاسخ: گزینه «۲» بازار قیصریه لار سرمشقی برای ساختن سایر بازارهای ایرانی بوده است.

کاروانسراها

کاروانسراها را از نظر عملکرد و نحوه استفاده می‌توان به سه دسته تقسیم کرد: کاروانسراهای مابین شهرها، کاروانسراهای بیرون حصار شهر و کاروانسراهای شهری؛ دارای معماری، اجزا و فضاهای بهتری نسبت به بقیه بود. از زمان صفویه ایجاد کاروانسراها شدت یافت و رونق بیشتر و اهمیت ویژه‌ای نصیب آن‌ها شد. کاروانسراهای شهری به دو دسته تقسیم می‌شوند: کاروانسراهایی که در بازار قرار داشتند و به آن‌ها تیمچه نیز می‌گفتند که این تیمچه‌ها محل اقامت دائمی بازرگانان بودند؛ دسته دوم شامل کاروانسراهایی در خارج بازارها بود.

نکته ۹: تیمچه همراه تیم غالباً در قلب بازار واقع شده و مرکز فعالیت‌های تجاری و اقتصادی شهر را تشکیل می‌داده است.

محل‌های مسکونی

محل‌های مسکونی است از مسکن در رابطه با نیازهای گروهی متجانس از نظر صنفی و ضوابط اجتماعی. واحدهای مسکونی اغلب دارای مدخل ورودی L شکل بوده‌اند، تا از دید جلوگیری کنند.

عنصر اصلی و مشترک مراکز محله‌ها، مسجد و بازارچه بوده است.

پیوند رشته فضایی میان عناصر مجموعه: مرکز شهر، مراکز محله‌ها از طریق رشته فضاها و عناصر ارتباط‌دهنده، گذر اصلی و میدان، تکیه یا حسینیه، اصل پایه سازمان کالبدی شهرهای قدیمی ایران را تشکیل می‌داده است.

شکل‌گیری محله‌ها به تبعیت از جوی‌های آب، مسیر قنات‌های قدیمی یا در دنباله راه‌های قدیمی در بسیاری از شهرها وجود داشته است.

ج) شبکه معابر

فضا و عناصر مختلف شهرها توسط شبکه راه‌ها و ارتباطات به همدیگر متصل شده و شهروندان از طریق شبکه‌های ارتباطی به شهر، تحرک و جنب‌وجوش می‌بخشند. شبکه‌های آبرسانی و مورفولوژی شهرها و روستاها را در ایجاد محله‌ها و بافت‌های جدید تعیین می‌کرده‌اند. درون هسته اولیه شهرهای ایران، شکل‌گیری معابر از شبکه‌های آبرسانی پیروی نمی‌کرده است بلکه برحسب عوامل دفاعی، نبودن قوانین مکتوب و حاکم، پیروی از اصل محرمیت و ... بافت پیچیده و درهمی را داشتند.

نکته ۱۰: پل وارد انگلیش دو عامل ابهام قوانین و اهمال حکام شهر را در پیچ‌درپیچ شدن کوچه‌های کرمان مؤثر دانسته است.

مهم‌ترین عامل در شکل‌گیری خیابان‌ها و کوچه‌ها در یزد را باید از شبکه‌های کانال‌های آبیاری دانست. در اصفهان مادی‌ها یا جوی‌های آب، نقش اساسی در شکل و جهت‌یابی کوچه‌ها و معابر داشته‌اند.

امس راپاپورت، شهرهای غربی را مرکز تحول و شهرهای چین و ایران را مراکز ثبات می‌داند. شهرهای قدیمی ایران دارای سلسله‌مراتبی از شبکه‌های ارتباطی و معابر بوده‌اند.

نکته ۱۱: هشتی در سلسله‌مراتب ارتباط‌های شهری، کوچک‌ترین سلول بافت سنتی است که به‌عنوان یک فضای مشترک پاسخگوی نیازهای

ارتباطی افرادی بود که به‌عنوان اعضای خانواده، خویشاوند یا همسایه با یکدیگر رابطه داشتند.

در تلاقی چند کوچه، فضاهای بازی وجود داشته که پاتوق ساکنان کوچه بود که گذر نامیده می‌شدند. کوچه‌ها به محورهای ارتباطی بزرگ‌تری متصل می‌شدند که راسته محله نام داشتند. راسته محله‌ها عمومی‌ترین فضاهای ارتباطی در محله‌ها بودند.

راسته بازارها درحقیقت پیوند فضایی میان بخش‌های مختلف یک شهر را برقرار می‌کردند و عمومی‌ترین محورهای ارتباطی در بافت سنتی شهرها بوده‌اند.

د - سایر فضاها و عناصر شهری

از شهرهای ایران به‌عنوان باغ‌شهرها و خانه‌های شناور در باغ‌ها و فضاهای سبز نام برده‌اند؛ مانند تبریز، شیراز و اصفهان. در برنامه‌ریزی‌های شهری اوج باغ‌شهرسازی در سمرقند و اصفهان دوره شاه‌عباس اول بوده است. آب‌انبارها قلب شهرهای حاشیه کویر و منطقه‌های کم‌باران ایران مانند یزد را تشکیل می‌دهند.

کلمه مثال ۲۱: در شهرهای قدیمی ایران کدام عامل مورفولوژی شهرها و روستاها را در ایجاد محله‌ها و بافت‌های جدید تعیین می‌کرده است؟

- (۱) شبکه ارتباطی (۲) شبکه‌های آبرسانی (۳) راسته بازارها (۴) راسته محله‌ها

پاسخ: گزینه «۲» شبکه آبرسانی و وجود منابع هیدرولوژی تعیین‌کننده بافت شهرها و روستاها بوده است.

کلمه مثال ۲۲: کدام یک از عناصر زیر عمومی‌ترین محورهای ارتباطی در بافت سنتی شهرها بوده‌اند؟

- (۱) راسته محله‌ها (۲) گذر اصلی (۳) کوچه‌ها (۴) راسته بازارها

پاسخ: گزینه «۴» عمومی‌ترین محور ارتباطی در بافت سنتی شهرها راسته بازارها هستند.

کلمه مثال ۲۳: یکی از نشانه‌های اصلی شهرهای حاشیه کویر و مناطق کم‌باران را کدام عنصر تشکیل می‌داد؟

- (۱) آب‌انبار - بادگیرها (۲) شبکه کانال‌های آبیاری (۳) بادگیر (۴) حمام عمومی

پاسخ: گزینه «۱» وجود آب‌انبار و بادگیر به دلیل کمبود منابع آبی و گرمای بیش از حد، نشانه اصلی شهرهای کویری است.

کلمه مثال ۲۴: امس را پایورت شهرهای ایران را مرکز چه چیزی می‌دانست؟

- (۱) مراکز ثبات (۲) مراکز تحول (۳) مراکز تولیدی (۴) مراکز سیاسی و نظامی

پاسخ: گزینه «۱» امس را پایورت شهرهای ایرانی و چینی را مراکز ثبات می‌داند.

کلمه مثال ۲۵: چرا درون هسته اولیه شهرهای ایران شکل‌گیری معابر از شبکه‌های آبرسانی پیروی نمی‌کرده است؟

- (۱) عامل دفاعی (۲) عدم کشاورزی پیشرفته (۳) بافت شهری (۴) کمبود آب

پاسخ: گزینه «۱» در درون هسته اولیه شهرهای ایرانی به دلیل نبود قوانین، عوامل امنیتی و دفاعی پیروی از اصل مناسب‌سازی اصول ارتباطی، شکل معابر با شبکه آبرسانی تفاوت داشت.

کلمه مثال ۲۶: مادی‌ها و جوی‌های آب نقش اساسی در شکل و جهت‌یابی کدام شهر داشتند؟

- (۱) تبریز (۲) اصفهان (۳) یزد (۴) همدان

پاسخ: گزینه «۲» در اصفهان مادی‌ها یا جوی‌های آب نقش اساسی در شکل‌دهی به معابر داشتند.

کلمه مثال ۲۷: کدام یک از شهرهای زیر در حکم باغ‌شهر است؟

- (۱) تهران (۲) رشت (۳) تبریز (۴) آمل

پاسخ: گزینه «۳» شهرهایی مانند تبریز، اصفهان و شیراز به‌عنوان باغ‌شهر محسوب می‌شوند.

شهر و برنامه‌ریزی شهری در ایران؛ مرحله تحول و دگرگونی

رشد شهرنشینی و برنامه‌ریزی شهری در غرب، نتیجه تغییرات اساسی در نهادهای اقتصادی، اجتماعی و انقلابی عظیم در صنعت و تکنولوژی بود. شاید بتوان شروع تحولات در روند شهرنشینی و شهرسازی در ایران را از دوره مشروطیت دانست. آغاز دگرگونی‌های شدید و تأثیرپذیری از رشد سرمایه‌داری را می‌توان از اوایل حکومت پهلوی دانست. از دهه ۱۳۰۰ به بعد، شهرهای ایران تغییرات کالبدی چشمگیری را دید. ورود اتومبیل به شهرهای ایران، فعالیت‌های تجاری را به کنار خیابان کشاند؛ این کار سهولت حمل‌ونقل و توزیع کالا را نسبت به بازار فراهم می‌کرد. نقش بازار با احداث خیابان‌ها و ایجاد مراکز تجاری در کنار آن‌ها و رواج تولیدات کارخانه‌ای تضعیف شده و نظام محله‌ای درهم شکست. مفهوم منطقه شهری در پی رواج تولیدات کارخانه‌ای و مصرفی در شهر و روستا از بین رفت. اقدام‌های شهرسازی اولیه حکومت پهلوی که عبارت بود از تحمیل الگوی مشبک خیابان‌کشی در بافت قدیمی شهرها به‌تدریج به شکل قوانین نوسازی و بهسازی درآمد.

کدام یک از عوامل زیر باعث از هم پاشیدگی بافت قدیمی شهرها شد؟

- (۱) شروع جنگ جهانی دوم (۲) ورود اتومبیل (۳) اصلاحات فیزیکی (۴) ورود صنعت

پاسخ: گزینه «۲» ورود اتومبیل باعث شد تا شبکه معابر تغییر پیدا کند و بافت قدیمی شهرها دچار از هم پاشیدگی شود.

بازار کدام یک از شهرهای زیر به دلیل تنوع و گوناگونی عرضه محصولات در مقابل تغییرات کالبدی و خیابان‌کشی‌های جدید مقاومت کرد؟

- (۱) تبریز (۲) شیراز (۳) اصفهان (۴) بوشهر

پاسخ: گزینه «۳» اصفهان به دلیل منسجم بودن بازار در مقابل تغییرات کالبدی مقاومت کرد.

مراحل رشد و توسعه فضایی شهرهای ایران

در طول مراحل زمانی مختلف، تغییر و تحولاتی در بافت شهرها اتفاق افتاده است که همراه یا به دنبال آن بافت‌های تازه‌ای به دور بافت‌های قبلی و قدیمی ایجاد شده است؛ به‌طور کلی روند رشد و توسعه شهری در ایران در هفت مرحله قابل مطالعه و بررسی است.

۱- بافت تاریخی؛ ایجاد و گسترش هسته اولیه شهرها:

هسته اولیه هر شهر بافت تاریخی است. قلعه یا ارگ و آنچه به‌عنوان پایه‌گذار یک شهر جدید، در زمان‌های پیش‌ساخته شده می‌تواند نام بافت تاریخی به خود بگیرد. همچنین شهرهایی که به دلایلی مورد توجه واقع شده و به واسطه کسب این موقعیت دارای ارگ و برج و بارو می‌شوند بافت تاریخی را در چنین محدوده‌ای داشتند. هسته اولیه شهرهایی چون تهران، اصفهان، یزد و دزفول چنین ویژگی‌هایی داشته‌اند. در بافت تاریخی شهرها معمولاً ساختمان‌های قدیمی و بناهای بسیار بالارزش و هسته اولیه بازارها قرار دارد؛ علاوه بر بافت تاریخی شهرها که اغلب در ارگ شکل گرفته بودند، شارستان و روضه‌ها نیز به‌مثابه فضاهای شهری در اطراف روستاها، باغ‌ها و مزارع را دربرمی‌گرفت.

نکته ۱۲: تاریخ ایجاد و شکل‌گیری بافت تاریخی شهرهای ایرانی از دوره باستان به بعد است.

بافت تاریخی دزفول در زمان ساسانیان شکل گرفت. بازار آهنگران شهر نیز در ورودی یکی از دروازه‌های آن به‌وجود آمد. بافت تاریخی بوشهر در زمان افشاریه بنیان گذاشته شد. بافت تاریخی شهرهایی چون تهران، اصفهان و شیراز در دوره پس از ورود اسلام به ایران ایجاد شد.

کدام یک از عوامل زیر باعث از هم پاشیدگی بافت قدیمی شهرها شد؟

- (۱) بافت تاریخی (۲) بافت قدیمی (۳) بافت میانی (۴) بافت جدید

پاسخ: گزینه «۱» گسترش شهرها معمولاً در بافت تاریخی شهرها شکل می‌گرفت.

۲- بافت قدیمی؛ شکل‌گیری شهر ایرانی - اسلامی

هسته اولیه شهرها که بافت قدیمی به دور آن تشکیل می‌شد، اغلب در محل تقاطع راه‌های قدیمی و باستانی مانند تهران، یزد، کرمانشاه و نجف‌آباد یا در نزدیکی نقاط بااهمیت مثل پل‌ها و رودخانه‌ها و ... مانند دزفول و اهواز به‌وجود آمد. پس از آن بافت قدیمی به دور آن و به تبعیت از جهات رشد موجود مثل جاده‌های ارتباطی رشد کرده است.

کدام یک از عوامل زیر باعث از هم پاشیدگی بافت قدیمی شهرها شد؟

- (۱) قدیمی (۲) تاریخی (۳) جدید (۴) پیرامونی

پاسخ: گزینه «۱» بافت قدیمی، بافتی است که به دور هسته اولیه شهرها یا بافت تاریخی تنیده شد و انتهای مرحله زمانی شکل‌گیری این بافت به اواخر دوره قاجار می‌رسد؛ یعنی قبل از تغییرات و دگرگونی‌های جدیدی که از اوایل حکومت پهلوی شروع شد.

بافت قدیمی شهرها نشان‌دهنده نظام اجتماعی خاصی است که در قدیم وجود داشته است. این بافت از اوضاع طبیعی - اقلیمی و سرزمینی تاریخی، سیاسی، اجتماعی و فرهنگی تأثیر گرفته و خود را با شرایط زمانی و مکانی وفق داده است. از نظر سبک معماری تا این دوره ویژگی‌های معماری اصیل ایرانی حاکم بوده است. بافت قدیمی در طول زمانی طولانی و براساس تجارب گذشتگان، روند تکاملی خود را طی کرده است و در زمان شکل‌گیری این بافت، بازارها نیز توسعه یافته و به راسته‌ها و قسمت‌های فرعی تقسیم شدند. به واسطه وجود بازار، مراکز دولتی و مسجدجامع در این بافت اهمیت آن در دوره بعدی نیز حفظ شد. وجود چنین مرکزی در اغلب شهرها باعث جای‌دادن تعدادی از اداره‌ها و مراکز سیاسی در زمان‌های بعد و در جوار آن‌ها شد؛ به همین سبب اکثر شهرهای ایرانی دارای ساخت متحدالمرکز هستند، مانند تبریز، اصفهان، اردبیل و تهران. وجود این ساخت متحدالمرکز باعث گسترش هسته‌ای شهرها به دور منطقه مرکزی شد. در حال حاضر، این بافت روزبه‌روز فرسوده‌تر شده و به‌عنوان مناطقی مشکل‌زا در شهرسازی‌های جدید جلوه می‌کنند.

۳- بافت میانی؛ رشد آرام شهرها و شروع تغییرات کالبدی در آن‌ها

با شروع شهرسازی‌های دوره جدید، بافت تازه‌ای گرداگرد بافت قدیم تشکیل شد. این بافت که بافت میانی نامیده می‌شود، با رشدی آرام، هسته تاریخی و بافت قدیمی شهر را دربرگرفت. مرحله زمانی تشکیل این بافت را می‌توان از سال ۱۳۰۰ تا اوایل دهه ۴۰ دانست. البته تعدادی از شهرها به‌رغم داشتن خصوصیت‌های مشابه در کیفیت تغییر و تحولات انجام‌شده در آن‌ها این مرحله یا سایر مراحل بعدی را دیرتر از شهرهای دیگر طی کرده‌اند. همزمان با شکل‌گیری بافت میانی شهرها، تغییرات جدیدی نیز در بخش قدیمی شهرها صورت گرفت. خیابان‌کشی‌های جدید اولین نمودهای شهرسازی جدید هستند. به دنبال آن لبه خیابان‌ها تغییر شکل داده و ساختمان‌های تازه‌ای ساخته شد و اما قسمت عقب دست‌نخورده باقی ماند. مرحله تخریب بافت قدیمی با ایجاد میدانی در مرکز شهرها و خیابان‌های عمودبرهم، به شکل به‌علاوه (+) شروع شد. تعادل زیست‌محیطی بین سطح زیرساخت‌های شهری و مزارع و باغ‌ها که تا دوره قبل برقرار بود، در این دوره نیز تقریباً حفظ شد. از خصوصیت‌های بافت میانی در داخل شهرها، پهن‌تربودن کوچه‌ها، وجود نشانه‌هایی از خیابان‌بندی‌ها و همچنین ایجاد درختکاری‌ها و پیاده‌روها و ایجاد ناماسازی در لبه خیابان‌ها است. در بافت میانی اداراتی به سبک جدید ایجاد شد. نقشه این بافت به نسبت کوچه‌های پیچ‌درپیچ بافت قدیمی نظمی ظاهری را به‌نمایش می‌گذارد. بسیاری از ویژگی‌های معماری و شهرسازی این بافت مشابه بافت قدیم اما با مصالح نسبتاً جدید بود. از خصوصیت‌های بافت میانی در داخل شهرها، پهن‌تربودن کوچه‌ها، وجود نشانه‌هایی از خیابان‌بندی‌ها و همچنین ایجاد درختکاری‌ها و پیاده‌روها و ایجاد ناماسازی در لبه خیابان‌هاست. بافت میانی در طول رشد اغلب نیمه‌ارگانیک خود به پیروی از مسیرهای آبیاری و نحوه تقسیم مزارع و باغ‌ها شکل گرفت.

کتاب مثال ۳۲: کدام یک از موارد زیر از خصوصیت‌های بارز بافت میانی داخل شهرهای ایران نیست؟

- (۱) پهن‌تربودن کوچه‌ها (۲) ایجاد درختکاری‌ها (۳) ایجاد میدانی در مرکز شهر (۴) ایجاد ناماسازی در لبه خیابان‌ها
- پاسخ: گزینه «۳» از خصوصیت‌های بافت میانی در داخل شهرها، پهن‌تربودن خیابان‌ها و کوچه‌ها، وجود نشانه‌هایی از خیابان‌بندی‌ها و همچنین ایجاد درختکاری‌ها و پیاده‌روها و ایجاد ناماسازی در لبه خیابان‌هاست؛ در حالی که در بافت قدیمی با ایجاد میدانی در مرکز شهرها و خیابان‌های عمودبرهم به شکل (+) مرحله تخریب شروع می‌شد.

 نکته ۱۳: این بافت طی رشد اغلب نیمه‌ارگانیک خود به پیروی از مسیرهای آبیاری و نحوه تقسیم مزارع و باغ‌ها شکل گرفت. در این دوره در مناطق بیرون شهر، کارخانه‌ها، پادگان‌ها، ایستگاه‌های راه‌آهن و فرودگاه‌ها ایجاد شدند.

کتاب مثال ۳۳: رشد آرام شهرها و شروع تغییرات کالبدی در آن‌ها مربوط به کدام مرحله تحول و دگرگونی در فضای شهری ایران است؟

- (۱) بافت قدیم (۲) بافت تاریخی (۳) بافت میانی (۴) بافت جدید
- پاسخ: گزینه «۳» بافت میانی با شروع شهرسازی‌های دوره جدید شکل گرفت که تغییرات کالبدی در آن دوره صورت گرفته است. این تأسیسات به موازات راه‌های ارتباطی و نزدیک شهر شکل گرفتند. در شهرهای بزرگی چون تهران می‌توان شاهد رواج سبک‌های مختلف معماری غربی بود.

۴- بافت جدید؛ رشد شتابان شهرسازی و گسترش بی‌رویه شهرها

از دهه ۱۳۴۰ تا ۵۰، بافتی دیگر در بعضی از شهرهای ایران شکل می‌گیرد که بافت جدید نام دارد. با شدیدترشدن تغییر و تحولات در اوضاع اجتماعی و اقتصادی کشور، بافت جدیدی به دور بافت قبلی شهرها شکل گرفت. اقدامات عمرانی در شهرها مانند خیابان‌کشی و آسفالت کوچه‌ها و معابر، لوله‌کشی شهرها، ایجاد ساختمان‌ها و اداره‌های جدید، پارک‌ها و... به تشدید فعالیت‌های ساختمان‌سازی توسط بخش خصوصی منجر شد. افزایش مهاجرت به شهرها نیز خود عامل دیگری در بالا رفتن رشد جمعیت شهری و افزایش ساخت‌وسازهای داخل شهرها بود. افزایش آپارتمان‌سازی، تشدید روند ایجاد کارخانه‌ها و تأسیسات صنعتی، رواج شدید بورس‌بازی زمین، تشدید شیب اجتماعی و طبقاتی در شهرها و گسترش حاشیه‌نشینی از دیگر ویژگی‌های شهری در این دوره‌اند. با گسترش سریع شهرها و افزایش رشد شهرنشینی، سطح بسیار زیادی از اراضی اطراف شهرها به زیر ساختمان رفته و تعادل زیست‌محیطی بین سطح شهر و باغ‌ها و اراضی کشاورزی به‌هم خورد. گسترش فیزیکی شهرها بدون برنامه و بدون هیچ نظارت و کنترلی از طرف سازمان‌های دولتی صورت گرفت. بین کاربری اراضی شهری عدم تعادل و توازن برقرار شده و قسمت زیادی در سطح زیرساخت شهرها به ساختمان‌های مسکونی و شبکه‌های معابر اختصاص یافت. با توسعه شهرها، شبکه‌های جدید ارتباطی داخل شهری ساخته شده و سایر معابر و خیابان‌ها عریض شدند. مناطق مسکونی و شهری به دنبال جاده‌ها گسترش یافته و به‌تدریج بافت پیوسته شهر تبدیل به بافت گسسته شد. یکپارچگی کالبدی از بین رفته و بخش‌هایی از شهرهای بزرگ به صورت نواحی اقماری، حومه‌ای و شهرک‌ها در اطراف شهرها شکل گرفتند اما این توسعه ناپیوسته بدون برنامه‌ریزی و کنترل صورت گرفت؛ به همین دلیل با پیشی‌گرفتن رشد جمعیت شهری بر شهرسازی‌ها و همچنین عقب‌ماندن طرح‌های شهری نسبت به افزایش جمعیت مشکلات بسیاری پدید آمد؛ یکی از نتایج این امر، ایجاد فوق‌تمرکز در نواحی تجاری و خدماتی مرکز شهرها بود این نواحی مرکزی که اغلب در بافت‌های قدیمی قرار داشتند، در زیر فشار سنگین فرسوده شدند.

کج مثال ۳۴: اکثر شهرهای ایران دارای چه نوع ساخت شهری هستند؟

- (۱) ساخت قطاعی (۲) ساخت شعاعی (۳) ساخت متحدالمرکز (۴) ساخت چندهسته‌ای

پاسخ: گزینه «۳» اکثر شهرهای ایرانی به دلیل شرایط طبیعی به صورت متحدالمرکز ساخته شده‌اند.

کج مثال ۳۵: افزایش آپارتمان‌سازی، تشدید روند ایجاد کارخانه‌ها و تأسیسات صنعتی، رواج شدید بورس‌بازی زمین و غیره از ویژگی‌های کدام بافت شهری است؟

- (۱) قدیمی (۲) میانی (۳) جدید (۴) پیرامونی

پاسخ: گزینه «۳» بافت جدید به دلیل رشد شتابان و گسترش بی‌رویه شهرها دچار آسیب‌هایی چون افزایش آپارتمان‌نشینی، بورس‌بازی و ... شد.

۵- بافت پیرامونی؛ گسترش شهرک‌سازی

این بافت نیز از دهه ۵۰ تا ۶۰، به دور بافت قبلی ایجاد شد. با افزایش جمعیت شهرها و مهاجرت شدید روستاییان به شهرها، نیاز به مسکن و خدمات شهری افزایش یافته و قیمت زمین به شدت بالا رفت. مهاجران فقیر که به دنبال سرپناهی برای سکونت بودند، به نقاط پست داخل یا خارج شهر روی آوردند. بسیاری در پشت دروازه‌های شهرها مستقر شده و شهرک‌های خودرو و بی‌برنامه را تشکیل دادند.

کج مثال ۳۶: چه عواملی سبب شکل‌گیری نقشه شهرها به صورت خطی - شعاعی شد؟

- (۱) ساخت کارخانه‌ها (۲) ایجاد معادن (۳) راه و راه‌سازی (۴) شهرک‌های جدید

پاسخ: گزینه «۴» از سوی دیگر، به دنبال ایجاد کارخانه‌های متعدد و ایجاد اداره‌های گوناگون در شهرهایی چون تهران، نیاز به ایجاد شهرک‌ها و محله‌ها برای اسکان کارگران و کارکنان کارخانه‌ها و اداره‌ها احساس شد؛ به همین سبب شهرک‌سازی‌ها و ایجاد مجتمع‌های مسکونی اداری و کارگری و محله‌ها جدا از شهرها ولی وابسته به آن شدت گرفت. این مناطق که از دهه ۵۰ به بعد شکل گرفتند، درحقیقت نقش خوابگاهی داشته و وابسته به شهر مادر بودند؛ به همین سبب فشار بسیاری را برای کسب مایحتاج روزانه و خدمات شهری مورد نیاز روی کالبد شهر مادر آوردند. گسترش شهرها در این دوره به موازات جاده‌های ارتباطی صورت گرفت. این امر به شکل‌گیری نقشه شهرها به صورت خطی - شعاعی دامن زد.

۶- بافت اقماری؛ گسترش ناپیوسته شهر

این بافت که از دهه ۶۰ تا اوایل دهه ۷۰ شکل گرفت، شامل ایجاد شهرک‌های گوناگون در اطراف شهرهای بزرگ بود. شهرک‌ها و نقاط جمعیتی یا گسترش‌یافته در این دوره در اطراف شهری چون تهران به سه دسته قابل تقسیم هستند: دسته اول، شهرک‌های اقماری و خوابگاهی هستند که در زمین‌های بایر، توسط دولت یا بخش خصوصی ساخته شدند. این شهرک‌ها از امکانات کافی برای زندگی بی‌بهره‌اند؛ دسته دوم، شامل مناطقی می‌شده که با تغییر شکل روستاها و نقاط جمعیتی اطراف شهرهایی چون تهران به صورت شهرک‌ها و نقاط مسکونی و تأسیسات و تجهیزات شهری لازم ایجاد شدند؛ دسته سوم، نیز عبارت بود از توسعه بی‌رویه و بدون برنامه روستاها و نقاط جمعیتی اطراف شهرها به همان شکل و صورت روستایی اولیه.

نکته ۱۴: بسیاری از شهرک‌ها به منظور امکان حضور شاغلان در شهر بزرگ شکل گرفتند. ایجاد این شهرک‌ها اغلب بدون برنامه‌ریزی به منظور در نظر گرفتن امکانات کافی بوده، تنها به صورت مجتمع متراکمی از جمعیت شناخته شده‌اند. شهرک‌های اطراف کرج یا شهرگونه‌های اطراف تهران از این جمله‌اند.

رشد سریع این شهرگونه‌ها و رواج ساخت‌وسازهای بدون برنامه و اسکان جمعیت مهاجر، منجر به پیدایش یا دامن‌زدن به مشکلات بسیاری شد. عدم تعادل بین فضاهای شکل‌گرفته، شیوع مسائل اجتماعی، روحی و روانی ناشی از تقابل بین فرهنگ‌ها و سنن از جمله این مشکلات هستند.

کج مثال ۳۷: کدام یک از بافت‌های شهری زیر در طول دوره زمانی دهه ۶۰ تا اوایل دهه ۷۰ شکل گرفت؟

- (۱) بافت جدید (۲) بافت پیرامونی (۳) بافت قدیمی (۴) بافت اقماری

پاسخ: گزینه «۴» بافت اقماری به دلیل گسترش ناپیوسته شهر در دهه ۶۰ شکل گرفت.

۷- گسترش متروپولی شهر به همراه ایجاد شهرهای جدید

رشد سریع شهرهای بزرگ چون تهران، پیدایش شهرک‌های خودرو و متراکم‌شدن شهرهای کوچک و متوسط اندام اطراف این شهرها، به پیدایش شبکه شهری گسترده‌ای منجر شد. این شکل از گسترش که بی‌شابهت به رشد متروپولی نیست، به سبب نبود برنامه، نظارت و کنترل منجر به پیدایش مشکلات بسیاری در سطوح شهری، منطقه‌ای و کشوری شد. جذب امکانات سرمایه‌ها و منابع کشور توسط این مناطق، به هم‌خوردن تعادل زیست‌محیطی، رواج نابه‌هنجاری‌های اجتماعی و ... بازتاب‌هایی از گسترش خودرو و بی‌رویه هستند. شهرمادر که ناتوان در ارائه خدمات، تسهیلات و شغل به تازه‌واردان و جمعیت در حال رشد است، روزبه‌روز متراکم‌تر شده و به حالت انفجاری نزدیک‌تر می‌شود؛ در مقابل شهرک‌ها و نقاط جمعیتی خودرو در جواب به ناتوانی

شهرمادر رشد و گسترش می‌یابد و وجود این نقاط تجمع جمعیت مشکلات بسیاری را دامن زده است. این نقاط نه جزء محدوده شهری چون تهران به حساب می‌آیند و نه خود دارای تشکیلات اداری و سیاسی لازم هستند، نه حاشیه‌نشینند و نه مستقل و پویا هستند. در کل کنترل و به‌نظم‌درآوردن رشد این شهرها نیز متضمن صرف وقت، امکانات و سرمایه بسیاری است.

نکته ۱۵: به دنبال روبه‌روشدن شهرهای بزرگ با چنین مشکلاتی از اوایل دهه ۷۰، برای ایجاد شهرهای جدید تصمیم گرفته شد. ایجاد شهرهای جدید که قبل از آن هم تجربه شده بود، این بار در شکلی وسیع مطرح شد؛ یعنی نقاط جمعیتی بزرگ، مجهز و با برنامه‌ای که قادر به جوابگویی به رشد شدید جمعیت شهری و تأمین کمبود امکانات و تسهیلات شهرهای بزرگ موجود و منطقه استقرار باشند. ایجاد شهرهای جدید مرحله‌ای است که با گسترش متروپولی و رشد لجام‌گسیخته و بدون کنترل شهرهای بزرگ همراه است. با ایجاد شهرهای جدید در اطراف و نزدیک شهرهای بزرگ به‌نظر می‌رسد که زمینه برای ایجاد مجموعه‌های شهری عظیم جهان‌سومی آماده شده و به شکل‌گیری هرچه زودتر و سریع‌تر آن دامن زده می‌شود.

برنامه‌ریزی و تهیه طرح‌های جامع شهری

به دنبال تحولات گوناگونی که در شهرهای کشور به‌ویژه در دهه‌های اخیر به وقوع پیوست، ضرورت تهیه طرح‌های جامع شهری احساس شد. جمعیت شهرها به‌طور سرسام‌آوری افزایش پیدا کرد و مهاجرت روستاییان به شهرها روزبه‌روز گسترش بیشتری یافت. شهرهای بزرگ کشور دچار رشد فیزیکی بی‌رویه‌ای شدند، در پی گسترش و ایجاد قوانین و خط‌مشی‌هایی برای اداره شهرها و مدیریت، اقدامات شهرسازی ضروری می‌نمود. اولین قانون شهرسازی ایران در سطح بسیار مقدماتی و احتمالاً بدون استفاده از مطالعات و قوانین شهرسازی سایر کشورها در سال ۱۳۱۲ از تصویب مجلس گذشت این مصوبه قانون راجع به احداث و توسعه معابر و خیابان‌ها نام داشت که در سال ۱۳۲۰ مورد اصلاح قرار گرفت. اقدامات انجام‌شده از زمان رضا شاه، تغییرات فیزیکی بود که بدون توجه به نتایج اقتصادی و اجتماعی آن انجام می‌شد. این اقدامات به دنبال پیاده‌کردن الگوی مدرن‌سازی صورت گرفت. هدف این تغییر و تحولات ایجاد شهرهایی مشابه با نمونه‌های غربی بود. این اقدامات مسائل بسیاری را به دنبال داشت، شهرهایی مانند شهر سلیمان (شاپور قدیم) در سال ۱۳۰۹ نیز در طول دهه ۱۳۲۰ بنیان‌گذاری و ساخته شدند. طرح جدید همدان نیز که شامل یک میدان مرکزی و شش خیابان شعاعی منشعب از آن بود، توسط کارل فریش، شهرساز آلمانی، تهیه و در سال ۱۳۱۰ اجرا شد. با روی‌کارآمدن محمدرضا شاه این اقدام‌ها ادامه پیدا کرد. اصلاحات و تغییرات در شهرها از این زمان به بعد در قالب برنامه‌های عمرانی انجام می‌گرفت.

کلمه مثال ۳۸: اولین قانون شهرسازی ایران در چه سالی به تصویب رسید؟

۱۳۵۲ (۴)

۱۳۴۳ (۳)

۱۳۱۲ (۲)

۱۳۰۵ (۱)

پاسخ: گزینه «۲» اولین قانون شهرسازی در سال ۱۳۱۲ و در دوره پهلوی اول به تصویب رسید.

کلمه مثال ۳۹: زمینه واگذاری زمین به افراد در جریان کدام برنامه توسعه قبل از انقلاب بود؟

چهارم (۴)

دوم (۳)

سوم (۲)

اول (۱)

پاسخ: گزینه «۱» در برنامه عمرانی اول (۱۳۲۷ تا ۱۳۳۴) اصلاحات شهری و اجتماعی یکی از بهترین فصول این برنامه را تشکیل می‌داد. اقدامات انجام‌شده در قالب این برنامه شامل ایجاد و تعریض خیابان‌ها، تهیه آب آشامیدنی، تهیه برق و ایجاد صنایع بود. در طول همین سال‌ها بود که به دنبال در اختیار گذاشتن زمین‌های بایر اطراف تهران به کسانی که توانایی آبادکردن آن را داشتند، زمینه زمین‌خواری فراهم شد.

کلمه مثال ۴۰: در کدام برنامه عمرانی، طرح‌های گذربندی و اصلاح‌بندی توسط شهرسازان آلمانی برای چند شهر کشور تهیه شد؟

برنامه عمرانی ششم (۴)

برنامه عمرانی پنجم (۳)

برنامه عمرانی چهارم (۲)

برنامه عمرانی سوم (۱)

پاسخ: گزینه «۱» طرح‌های گذربندی و اصلاح‌بندی در برنامه عمرانی سوم توسط شهرسازان آلمانی تهیه شد.

برنامه عمرانی دوم برای سال‌های ۱۳۳۴ تا ۱۳۴۱ تدوین شد. در طول همین برنامه، اولین طرح‌های جامع توسط مهندسان مشاور خارجی برای چند شهر ایران تهیه شد. این طرح‌ها را می‌توان طرح‌های شبکه‌بندی نام نهاد؛ چون چگونگی مصرف زمین مورد توجه بود. از جمله این طرح‌ها می‌توان طرح آلتون برای سندانج (۱۳۳۶-۱۳۳۷) و طرح گیسیس برای شیراز (۱۳۳۷-۱۳۳۸) و طرح کوکس برای اصفهان را نام برد. این طرح‌ها که برای شهرهای دیگری چون بیجار و ارومیه نیز تهیه شد، توسط کارشناسان آمریکایی (پروژه همکاری آمریکا با ایران) انجام می‌گرفت.

برنامه عمرانی پنج‌ساله سوم برای سال‌های ۱۳۴۲ تا ۱۳۴۶ به تصویب رسید. در این برنامه بنابر نیاز به شناخت دقیق در مورد وضع گذشته و موجود شهرها و ارائه راه‌حلی به منظور حل مشکلات موجود و همچنین رهنمودهایی برای کنترل، هدایت و رشد و توسعه آینده آن‌ها برای هفده شهر طرح‌های جامعی تدوین شد. این هفده شهر عبارت بودند از تهران، تبریز، رشت، اهواز، همدان، شیراز، اصفهان، کرج، قزوین، بندرانزلی، چالوس، بوشهر، سربندر، بابل، بابلسر، بندرعباس و بندر لنگه.

در سال ۱۳۴۲ وزارت آبادانی و مسکن و به دنبال آن شورای عالی شهرسازی تأسیس شد.

نکته ۱۶: اولین شهری که طرح جامع آن توسط شورای عالی شهرسازی مورد تصویب قرار گرفت، بندر لنگه در سال ۱۳۴۴ بود.

مدرسان شریف

فصل ششم

«شهر در گذر زمان»

عوامل دخیل در تشکیل شهرنشینی

۱- عوامل اقلیمی: هر انسانی در هر کجای دنیا که متولد شود، با اقلیم خود یک رابطه دوسویه برقرار می‌کند. وی از یک‌سو به محیط وابسته می‌شود و عوامل ضروری زندگی خود را در آن می‌یابد و از سوی دیگر، در فرایند استفاده از محیط آن را در حد ممکن تغییر می‌دهد. محیط در رفتار انسان‌ها تأثیر می‌گذارد. به صورت کلی نقش عناصر محیطی و محیط‌زیست طبیعی در شکل‌گیری شهرها نقشی اساسی بوده است. پژوهشگران طبیعی بر این عقیده‌اند که شکل‌گیری تمدن‌های نخستین انسان‌ها بدون شرایط محیطی مطلوب ممکن نبوده است. به نظر آن‌ها تولد و مرگ بسیاری از شهرها با بودن یا نبودن شرایط مطلوب اقلیمی رابطه‌ای مستقیم داشته و هنوز هم این اصل در رابطه با محیط‌زیست انسان‌ها یک اصل پایدار است. اقلیم از سویی با انسان و از سوی دیگر با خصلت سازندگی او رابطه داشته و دارد.

کج مثال ۱: کدام نقش محیط در سازندگی شهرها مؤثر است؟

(۴) حمایتی

(۳) اقتصادی

(۲) تولیدی

(۱) خدماتی

پاسخ: گزینه «۲» نقش تولیدی محیط‌زیست، خود در چگونگی فرم کالبدی شهر تأثیری عمیق داشته است.

۲- عوامل اقتصادی: این عامل بر چگونگی تولید، توزیع، بازار تولید، حرکت و گردش کالاها نظر دارد. اگر فرم کالبدی شهر به چگونگی امکان و انجام عملکردهای اقتصادی پاسخ تام و تمام ندهد، عملکردهای اقتصادی امکان ظهور، رشد و توسعه پیدا نمی‌کند. ابزار تولیدی و چگونگی استقرار زمین‌های کشاورزی نسبت به شهر، انبارهای کالاها و کارگاه‌ها، عوامل مهمی بودند که در چگونگی مکان استقرار شهر و اجزای آن مؤثر بودند. علاوه بر این روابط تجاری، راه و کاروان و نیز اقامتگاه‌ها و کاروان‌سراها را در سطح مناطق مطرح می‌ساخت. در کل روابط اقتصادی از جهات منطقه‌ای روابط شهرها و کشورها را تعیین می‌کرده است.

کج مثال ۲: کدام یک از عوامل زیر از جهات منطقه‌ای روابط شهرها و کشورها را تعیین می‌کرده است؟

(۴) عوامل کالبدی

(۳) عوامل اقتصادی

(۲) عوامل اجتماعی - فرهنگی

(۱) عوامل اقلیمی

پاسخ: گزینه «۳» عامل اقتصادی بر چگونگی تولید، توزیع، بازار تولید، حرکت و گردش کالاها نظر دارد. اگر فرم کالبدی شهر به چگونگی امکان و انجام عملکردهای اقتصادی پاسخ تام و تمام ندهد، عملکردهای اقتصادی امکان ظهور و رشد و توسعه پیدا نمی‌کند. علاوه بر این روابط تجاری، راه و کاروان و نیز اقامتگاه‌ها و کاروان‌سراها را در سطح مناطق مطرح می‌ساخت. در کل روابط اقتصادی از جهات منطقه‌ای روابط شهرها و کشورها را تعیین می‌کرده است.

بسیاری از محققان تاریخ شهرهای دنیا بر این عقیده‌اند که عامل اقتصادی در طول زمان نقش تعیین‌کننده‌ای دارد و ملاحظه می‌شود که هر شهری از جهات تولیدی پیشرفت داشته باشد، توسعه می‌یابد و جمعیت بیشتری متوجه آن می‌شود.

نکته ۱: تولید بیشتر رابطه مستقیمی با جمعیت بیشتر دارد.

۳- عوامل اجتماعی - فرهنگی: این گونه عوامل در بسیاری از موارد به صورت قاطعی در تعیین شکل شهر و زیستگاه‌های انسانی مؤثر بوده است. این نکته در گذشته شهرهای ایران هم در شکل گذرها و هم در چگونگی مکان پاره‌ای از عوامل از جمله ساخت کالبدی مانند مسجد و بازار و همچنین فرم خانه‌های مسکونی درون‌گرا مؤثر افتاده است. از این گذشته در زمان‌های بسیار دور، معابد در مکان‌هایی ساخته می‌شدند که کاملاً بر بخش‌های دیگر زیستگاه‌ها مسلط باشند یا گاهی هم زیستگاه‌ها از یک معبد تشکیل می‌شده مانند زیگورات چغازنبیل که بخش بزرگی از شهر ایلامی‌ها را به خود اختصاص داده است.

نکته ۲: رابطه کالبدی مربوط به اجتماع و فرهنگ در ایران بیشتر در میادین مقابل مساجد و درون مساجد و تکیه‌ها مجسم می‌شود.

۴- عوامل کالبدی: همان‌طور که در بخش عوامل اقتصادی متذکر شدیم، یکی از دلایل مهم تشکیل‌های شهری و روستایی و یکجانشینی‌ها عامل مازاد تولید بوده که هم انتقال آن به سایر شهرها و هم نگهداری ثروتی که از این طریق به‌دست می‌آید، نیاز به امنیت داشت و دولتی لازم بود که این امنیت را همراه مدیریت منظمی تأمین کند و بدین‌سان بود که اولین دولت‌ها در سرزمین ایران ایجاد شدند. نشانه‌های مقدماتی تمدن و مدنیت در این سرزمین به منصفه ظهور رسید و ساختمان‌های کالبدی شهرها به‌عنوان عناصر مورد لزوم امنیت مورد نظر قرار گرفت. از اینجا به بعد دولت در کنار جوامع دو نوع شهر را به نام‌های «شهر دولت» و «شهر معبد» تشکیل دادند.

«شهر معبد» اولین نوع شهر بود که در ۳ هزار سال قبل در منطقه ایلام به‌صورت «زیگورات چغازنبیل» به‌پا شد اما «شهر دولت» بعدها در دوران مادها در هگمتانه صورت کالبدی یافت و در تخت‌جمشید به اوج خود رسید.

به صورت کلی، کالبد شهرها در مرحله نخست با شرایط مکانی آن ارتباط داشته که غالباً در بالای بلندی‌ها انتخاب می‌شده است. اولین شهرها حتماً نقطه‌ای را برای بستر خود انتخاب کرده‌اند که کاملاً دفاعی باشد. مهم‌ترین ابنیه آن‌ها کاخ پادشاه، حصارها، دروازه‌ها و معابد بوده است. در این دوره دو گونه جامعه وجود داشته است: ۱- جامعه دامداران؛ ۲- جامعه کشاورزان.

نکته ۳: نکته‌ای که در مسیر تحول شهرهای ایران نقش مهمی داشته است دو عامل سیاست‌بازی‌ها و روابط خارجی حاکمان کشورها بوده است. جامعه دامداران برای تغذیه دام‌های خود در جست‌وجوی چراگاه‌های پرعلف دائماً در حرکت بودند و هنوز هم ایلات دامدار ایران به منظور تغذیه دام‌های خود دائماً در حرکت‌اند. در حالی که جامعه کشاورزان به خاطر محافظت از محصولات کاشته‌شده خود، مجبور به سکونت در نزدیکی مزارع خود هستند.

اولین گروه مستعدی که از این دو نوع جامعه به صورت قدرتمندی مطرح می‌شود، عیلامیان بوده‌اند. ایجاد شهرهای بزرگ در بین‌النهرین پس از نیمه هزاره سوم قبل از میلاد، پیشرفت مهمی در زمینه تمدن بوده است.

نکته ۴: شهرهای عیلامیان هم از نظر وسعت و جمعیت بزرگ بودند و هم حکومتی پیچیده داشتند. قوانین مدون و تفکیک مسئولیت، بازرگانی فعال با جوامع دیگر از جمله مشخصات آن‌ها بود.

چنین روابطی هم منبع ثروت اقتصادی بود و هم تحرک فرهنگی و فعالیت‌های معنوی تازه از آن تکامل می‌یافت و به ایران منتقل می‌شد. زیگورات‌ها تقریباً از حدود ۲۰۰ سال قبل از میلاد در سومر ساخته می‌شد که مفهوم زیگورات آشکارا ایرانی است. در این خصوص می‌توان از ونین هورساک مادر خدای بزرگ که منشأ تمام حیات بود و **بانوی کوهستان** نام داشت، نام برد. معنی زیگورات گلدسته بالارونده است.

عیلامیان، یعنی ساکنان اولیه ناحیه‌ای از ایران که با خوزستان کنونی مطابقت دارد، نخستین دولتشان در نیمه هزاره سوم بود، حلقه‌ای میان ایران و سومر پدید آوردند و از این طریق جلگه بین‌النهرین به قلمرو ایران افزوده شد. بزرگ‌ترین زیگورات عیلامی بنای چغازنبیل است که آن را اونتاش گال، حوالی سال (۱۲۵۰ ق.م) در یکی از شهرهای شوش به نام دور و انتاش ساخته است.

زیگورات چغازنبیل به گونه‌ای شهر، معبد و دولت بوده که هم مرکز حکومت و هم مرکز عبادت بوده است. جزئیات معماری این بناها در دوره هخامنشی مورد تقلید قرار گرفته است.

شهرسازی ایران در قرن هفتم ق.م

– مادها

حوالی سال ۶۷۳ قبل از میلاد، خشتریه، یکی از رؤسای ماد، علیه آشور طغیان کرد و بنا به قول هرودت، اولین پادشاه ماد شد. شهر اکتابان پایتخت مادها بود که در آن اصول شهرسازی معمول ایرانیان رعایت شد و این اصول را ما در سلیک (کاشان) نیز مشاهده می‌کنیم. شهر اکتابان به معنی (محل اجتماع) سه جامعه ایلی، روستایی و شهری است و در آن عامل جدیدی به نام دولت متولد می‌شود. بنابراین، دولت ماد که در ورای طبقات و اقوام قرار می‌گیرد، مفهوم آسمانی و زمینی پیدا می‌کند و وحدت اجتماعی سه عامل اجتماعی را تأمین می‌سازد و از این روست که مداومت پیدا می‌کند.

– هخامنشیان

مقارن سال ۶۷۳ قبل از میلاد، دو دولت نیرومند آریایی ماد و پارس با هم متحد شدند و به این ترتیب امپراتوری ایران آغاز شد. در زمان دو پادشاهی هخامنشی، یعنی کوروش بزرگ و داریوش که حکومت آن‌ها ۲۰۰ سال طول کشید و ایران یک امپراتوری پر قدرت جهانی داشت، کوروش شهر پاسارگاد را ساخت و آن را به پایتختی خود انتخاب کرد.

مقارن سال ۵۲۱ قبل از میلاد، داریوش اول جانشین کمبوجیه دوم شد و تصمیم گرفت پایتخت کارآمدی در شوش بسازد و تخت جمشید را به صورت زیارتگاه ملی باقی بگذارد. به این ترتیب، شهر شوش پایتخت سیاسی - اداری و شهر تخت جمشید، پایتخت ملی شد که تنها در مواقع عید نوروز جهت بار عام و جشن‌های نوروزی مورد استفاده قرار می‌گرفت.

کلمه مثال ۳: کارکرد تخت جمشید بیشتر کارکردی در سطح داشت.

(۴) جهانی

(۳) محلی

(۲) منطقه‌ای

(۱) ملی

پاسخ: گزینه «۱» مقارن سال ۵۲۱ قبل از میلاد، داریوش اول جانشین کمبوجیه دوم شد و تصمیم گرفت پایتخت کارآمدی در شوش بسازد و تخت جمشید را به صورت زیارتگاه ملی باقی بگذارد. به این ترتیب، شهر شوش پایتخت سیاسی - اداری و شهر تخت جمشید، پایتخت ملی شد که تنها در مواقع عید نوروز جهت بار عام و جشن‌های نوروزی مورد استفاده قرار می‌گرفت.

هدف اصلی از شهر تخت‌جمشید اعلام وحدت سیاسی و دینی کشور بود. سه شهر معروف شوش، بابل و اکباتان از شهرهای دوره هخامنشیان بودند. شهر در دوره هخامنشی دارای نظام منطقه‌ای است، به این ترتیب که سازمان فضایی کشور در این دوره سلسله‌مراتبی دارد که از چهار بخش تشکیل می‌شود و بخش‌ها به ترتیب اهمیت، از خانه، ده، طایفه و کشور تشکیل می‌شود. از این طریق چگونگی تقسیم اراضی کشور نیز سازمانی منظم می‌یابد. در این سازمان، جوامع دودمانی متشکل از سازمان‌های روستایی و ایلی است. شهر پارسی در ورای این سازمان اصلی قرار دارد و مسئولیت اداره و امنیت عناصر این سازمان را به عهده می‌گیرد و با توجه به گستردگی فیزیکی قلمرو پادشاهی هخامنشی مدیریت منظمی اعمال می‌شود.

نکته ۵: در چنین شرایط توسعه‌یافته‌ای است که ارتباط‌های تجاری با مناطق دیگر گسترش می‌یابند و به جای معاملات پایاپای در معاملات پول رایج می‌شود و شهر هخامنشی برای اولین بار بازار را درون شهر قرار می‌دهد. از اینجا به بعد برای ساختن شهر، طراحی و برنامه‌ریزی خاصی معمول می‌شود. شهر هخامنشی در مکانی با اهمیت از جهت سوق‌الجیشی قرار می‌گیرد و به مطالب زیست‌محیطی نیز توجه می‌کند. ساخت کالبدی شهر منطقه هخامنشی دارای هویت ایرانی می‌گردد و سطح آن با جمعیت تناسب مناسبی دارد.

کلمه مثال ۴: هدف اصلی از تأسیس تخت جمشید توسط هخامنشیان چه بود؟

- (۱) ایجاد پایتخت ملی (۲) وحدت سیاسی و دینی (۳) برپایی جشن‌های نوروزی (۴) ایجاد پایتخت سیاسی - اداری
- پاسخ: گزینه «۲» هدف اصلی از تأسیس تخت‌جمشید وحدت سیاسی و دینی کشور بود.

کلمه مثال ۵: در کدام یک از دوره‌های زیر در ایران برای اولین بار در معاملات از پول استفاده شد؟

- (۱) هخامنشیان (۲) اشکانیان (۳) ساسانیان (۴) سلوکیان
- پاسخ: گزینه «۱» در دوره هخامنشیان ارتباطات تجاری با مناطق گسترش یافت و به جای معاملات پایاپای از پول در معاملات استفاده می‌شد.

سازمان اجتماعی و سلسله‌مراتب اجتماعی و طبقاتی در شهر هخامنشیان به صورت زیر است:
ساختن کالبد شهر در دوره هخامنشیان عبارت بود از: دژ حکومتی، شار میانی و شار بیرونی.

مرحله پیدایش نوشهرها و تجربه سازماندهی شبکه شهری

فروپاشی دولت هخامنشی و همراه با آن سقوط شهر - قدرت‌های پارسی و تراج شهر - قدرت‌ها و شهر - معبدهایی چون پاسارگاد و تخت جمشید سبب می‌شود تا جوامع شهری و روستایی دچار نابسامانی‌های فراوان شوند. ورود و رسوخ و روابط اجتماعی - فرهنگی یونانی، نشئت‌گرفته از جامعه اشرافی برده‌دار متکی بر تقسیم کار اجتماعی، سبب دگرگونی و آشفستگی روابط اجتماعی - فرهنگی منبعث از جامعه دولت‌سالار متکی بر وحدت اجتماعی کار می‌شود. این دو فلسفه، یکی متکی بر فرهنگ و سلطه روابط فرهنگی و دیگری متکی بر مدنیت و سلطه روابط مادی سبب می‌شود تا مفهومی جدید از شهر پیدا شود؛ شهری که هم بتواند هاله‌ای از شهر - دولت هلنی باشد و هم سایه‌ای از شهر - قدرت پارسی در این مکان است که دو فلسفه در هم می‌آمیزند و به مبادله می‌پردازند، شهر پارسی - هلنی مکانی برای استقرار دولت سلوکی می‌شود. ساختن بیش از ۴۰۰ شهر جدید، در کنار شهرهای نظامی، مشهورترین آن‌ها شهر صدرروازه حاکی از سیاست شهرسازی دولت سلوکی است. شهر پارسی - هلنی در مکانی استقرار می‌یافته است که:

نخست، در کنار یا در نزدیکی راه‌های ارتباطی و جاده‌های اصلی قرار داشته باشد.
دوم، در کنار قلعه نظامی یا شهر قدیمی مستقر در منطقه‌ای مملو از روستاهای پیرامونی باشد.
سوم، از دیدگاه سوق‌الجیشی قابل تأمین باشد.

نکته ۶: بنابراین شهر پارسی - هلنی در بدو تولد خویش شهری نظامی است، شهری است که بر مبنای شهر - دولت یونانی شکل می‌گیرد. مردمانی که در آن مستقرند یا یونانی هستند یا بومیانی هستند که در حلقه‌ی اجتماعی طرفدار دولت سلوکی قرار می‌گرفتند. شهر پارسی - هلنی بر آن بود که چون شهر - دولت یونانی، خودمختاری خود را با ایجاد مجمع خلق شورا مأموران انتخابی مدرسه، معبد، میدان‌های ورزشی و... اعلام کند. اصول و قواعدی که برای ایجاد نوشهرها به کار گرفته می‌شود، عمدتاً همانی است که در عهد کلاسیک از سوی هیپوداموس به کار گرفته شده بود. در دولت‌شهر پارسی - هلنی و در دوران سلوکیان است که برای نخستین بار مفهوم میدان رنگ می‌گیرد.

کلمه مثال ۶: مفهوم میدان نخستین بار در زمان کدام سلسله ایجاد شد؟

- (۱) مادها (۲) سلوکی (۳) اشکانی (۴) زندیه

پاسخ: گزینه «۲» اصول و قواعدی که برای ایجاد نوشهرها به کار گرفته می‌شود، عمدتاً همانی است که در عهد کلاسیک از سوی هیپوداموس به کار گرفته شده بود. در دولت‌شهر پارسی - هلنی و در دوران سلوکیان است که برای نخستین بار مفهوم میدان رنگ می‌گیرد.

نزدیک به شش قرن، حکومت متمرکز اشکانی و ستیزهای بی‌شمار آن با دولت نوحاسته رم در طول حیات اشکانی‌ها سبب می‌شود تا نطفه مفاهیم و معانی جدیدی از تولید و نحوه تفکر به جهان از دید اشکانی‌ها بسته شود. ظهور میترئوسم آمیخته با هلنیسم از سوی و تلفیق و ترکیب آن با جهان‌بینی مسیحی نشئت‌گرفته از یکتاپرستی، خمیرمایه اصلی بازگشت به دین کهن‌مزدایی در ایران است.

دولت ساسانی وارث پهنه گسترده سرزمین‌های دولت اشکانی، نه تنها به بازسازی و نظریه‌پردازی در سازمان اجتماعی - اقتصادی جامعه تحت نفوذ خویش می‌پردازد بلکه به خود به‌عنوان حافظ و نگهبان سازمان اندیشه‌ای و فرهنگی جامعه نیز مشروعیت می‌بخشد.

نکته ۷: ظهور دولت ساسانی در واقع اولین حرکت جامعه شهری برای رسیدن به قدرت است.

نطفه اصلی دولت ساسانی در شهر بسته شد و نظریه‌پرداز اصلی آن در فضای جامعه شهری پرورش یافته بود؛ به همین دلیل است که شهر پایه نهادهای اجتماعی - اقتصادی، فرهنگی - سیاسی و بازرگانی - اداری دولت ساسانی می‌شود.

ایجاد طبقات اجتماعی و جای‌دهی سه جامعه ایلی، دهقانی و شهری تحت سلطه در این طبقات اجتماعی به دولت متمرکز و قاهر ساسانی امکان می‌دهد تا به نوعی نظام کاستی در سازمان اجتماعی دست یابد و بدین ترتیب از آمیختن طبقات و دخول افراد از طبقه‌ای به طبقه دیگر جلوگیری کند. شهر مکان اصلی استقرار در طبقات برتر اجتماعی است این طبقات عبارتند از:

۱- موبدان و مغان؛ ۲- جنگاوران و سپاهیان؛ ۳- دبیران و پزشکان؛ ۴- دهقانان.

نکته ۸: در سازمان فضایی جدید کشور دفاع از کشور به شهرهای سرحد واگذار می‌شود. شهرهایی که کاملاً از دیدگاه نظامی تجهیز یافته‌اند، شهرهای سرزمین میانی، نقش حفاظت و حراست از شبکه‌های آموزش جاده‌ای را برعهده می‌گیرند و شهرهای سرزمین درونی عملاً به کار تولید می‌پردازند.

شار ساسانی مانند شار پارسی در دولت هخامنشی بر مبنای باورهای دینی و متأثر از مقوله جهان‌بینی ساخته می‌شود، شهر معمولاً به حصار ختم می‌گردد که چهار دروازه به سوی عالم داشته باشد که خود یادآور جهات اربعه و عناصر اربعه نیز هست. گاه شهر را شطرنجی می‌ساختند (هشت در هشت قطعه) و گاه بر مثال جانوران شوش بر مثال باز و شوشتر بر مثال اسب.

کج مثال ۷: در کدام سلسله شهر را بر مثال جانوران می‌ساختند؟

۱) هخامنشی ۲) ساسانی ۳) اشکانی ۴) سلوکیان

پاسخ: گزینه «۲» شار ساسانی همچون شار پارسی در دولت هخامنشی بر مبنای باورهای دینی و متأثر از مقوله جهان‌بینی ساخته می‌شود، شهر معمولاً به حصار ختم می‌گردد که چهار دروازه به سوی عالم داشته باشد که خود یادآور جهات اربعه و عناصر اربعه نیز هست. گاه شهر را شطرنجی می‌ساختند (هشت در هشت قطعه) و گاه بر مثال جانوران شوش بر مثال باز و شوشتر بر مثال اسب.

کج مثال ۸: در زمان کدام یک از حکومت‌های زیر برای شهرها چهار دروازه به سوی چهار جهت اصلی در نظر گرفته می‌شد؟

۱) هخامنشیان ۲) مادها ۳) اشکانیان ۴) ساسانیان

پاسخ: گزینه «۴» شار ساسانی معمولاً به‌گونه‌ای ساخته می‌شد که چهار دروازه به سوی عالم داشته باشد که خود یادآور جهات اربعه و عناصر اربعه باشد.

شهرنشینی، شهرگرایی و شهرسازی در دوران اسلامی

فتح ایران در قرن هفتم میلادی (حدود سال ۶۵۰) توسط مسلمانان که جهان‌بینی جدیدی را مبتنی بر برابری ارائه می‌دادند، عملاً به وسیله قیام شار بیرونی (ربض) علیه شار میانی (شارستان) و دژ حکومتی (کهن‌دژ) صورت می‌پذیرد. قیام ربض علیه شارستان و کهن‌دژ بود. در واقع قیام علیه نظام کاستی است که نزدیک به چهار قرن بر ایران آن روزگاران حکومت کرد. این فتح عملاً به رهایی جامعه ایلی از قید دو جامعه روستایی و شهری می‌انجامد. فروپاشی سازمان شهری دولت ساسانی نیرویی را رها می‌کند که حدود چهارصد سال تحت قید این سازمان گرفتار آمده بود. جامعه ایلی با رجعت سازمان دودمانی کهن خود و رهایی از قیودی که در عصر دولت ساسانی رخ می‌دهد، استقلال خود را از جامعه به‌هم‌پیوسته شهری و روستایی اعلام کرده بود و از این پس تصمیم داشت که بر آن‌ها استیلا یابد.

کج مثال ۹: چرا در قرن هفتم هجری بازار مناطق شهری محدود شد؟

۱) یورش مغول ۲) مالیات‌های سنگین ۳) زوال کشاورزی ۴) ستیز محله‌ها

پاسخ: گزینه «۱» در قرن هفتم هجری و با یورش قوم مغول و بی‌رونق‌شدن تجارت و تبادل کالا بازار مناطق شهری محدود شد.

قرن هفتم میلادی قرن‌ای است که اسلام نه تنها به‌عنوان دین دستورالعمل‌های مذهبی بلکه به‌عنوان یک جهان‌بینی برای شکل‌بخشیدن به جامعه در شهر مکه تولد می‌یابد و در همان نخستین حرکت‌ها و تهاجم‌های خویش برای خروج از حجاز و پیشروی به سوی بین‌النهرین و از آن راه ایران و رم شرقی، نخستین شهر خویش (کوفه) را در خارج از محدوده‌های حجاز بنا می‌کند.

نکته ۹: شهر برده‌دار رمی، تجسم و تجسد کالبدی و فضایی جهان‌بینی برده‌داری است که برای مدتی مدید تاریخ یونان و رم را به خود اختصاص داده است.

شارستان، تبلور کالبدی فضایی تمامی و تفاوت‌هایی است که سازمان اجتماعی مبتنی بر نظام کاست به آن‌ها شکل بخشیده است. شارستان بیانگر همه فشارها و دشواری‌هایی است که از سوی دولت و دستگاه قاهره آن اعمال می‌شود.

حال آنکه شهر دوران اسلامی مفاهیم دیگری را در خود دارد. این شهر چون شار دوران ساسانی، شهر - قدرت نیست. مکانی نیست که بیانگر حکومت قاهره مرکزی است. در این شهر از زندگی شهر - دولت‌های یونانی و رومی چیزی نیست. شهر دوران اسلامی چون شهر قرون وسطایی نسبت به منطقه پیرامونش امتیازهای خاصی ندارد؛ چون از قوانین مدون جهان‌بینی اسلامی تبعیت می‌کند و در این قوانین امتیازهای استثنایی برای مردمان وجود ندارد؛ در این قوانین فقط امت، یعنی اجتماع مؤمنان صرف‌نظر از مکان استقرار آن‌ها که به جهان‌بینی اسلامی اعتقاد دارند و در راه آن جهاد می‌کنند، نسبت به دیگران امتیازهای خاص خود را دارند؛ شهروند شهر دوران اسلامی چون روستایی یا ایلاتی به جهان‌بینی اسلامی معتقدند. فقط و فقط فرمانبردار احکام اسلامی، امام، خلیفه یا نمایندگان آن‌ها هستند.

نکته ۱۰: شهر دوران اسلامی قبل از هر چیز یک قلعه ایمان است و از نظر سیاسی و قانون، تابع مقررات شریعت هستند و از این‌رو نقش مذهبی شهر بر اهداف نظامی - اقتصادی حکومت‌های مستقر در آن شهر اولویت دارد. به معنایی، هستی شهر را می‌سازد.

عوامل مشخص‌شده شهر در دوره اسلامی

الف) مسجد: با توجه به اینکه دولت اسلامی در شهر تولد می‌یابد و همچنین تشکیل دولت برای اولین بار در مسجد صورت می‌گیرد؛ بنابراین وجود مسجد جامع (مکانی که در آن نماز جماعت و نماز جمعه به‌عنوان بیان‌کننده وظایف و آرمان‌های دولت اسلامی به انجام می‌رسد) به یکی از مشخصات اصلی شهر و دوره اسلامی تبدیل می‌شود. این امر تا آن حد اهمیت دارد که در دوران اولیه دولت اسلامی و قبل از تشکیل حکومت‌های محلی، سکونتگاهی به مقام شهر می‌رسد که دارای مسجد جامع باشد. نخستین مکانی که به هنگام فتح یک شهر ساخته می‌شود، مسجد جامع است. معبد، آتشیگاه یا کلیسا نیز بدان منظور تغییر شکل می‌یابد. برپاشدن مسجد جامع کانون زیستی آن شهر تلقی می‌شود. مسجد مکان استقرار دولت اسلامی نیز می‌باشد.

ب) بازار: استقرار و تسلط دولت اسلامی بر کشورهایی با قوانین و مقررات تجاری بسیار گسترده سبب می‌شود تا این دولت از سویی از همه این مقررات و قوانین بهره برد و از سوی دیگر، آن را با موازین شرعی هماهنگ کند.

کدام مثال ۱۰: عناصر تشکیل‌دهنده اصلی در شهر دوره اسلامی کدامند؟

- (۱) مسجد جامع و بازار (۲) مسجد و راه (۳) مسجد و میدان (۴) بازار و میدان

پاسخ: گزینه «۴» وجود قرینه‌های از پیش موجود بازار و میدان در کشورهای فتح‌شده، به این دو عنصر نقش اساسی در سازماندهی شهر دوره اسلامی و به‌گونه‌ای می‌توان از بازار و میدان به‌عنوان عناصر اصلی تشکیل‌دهنده شهر دوره اسلامی یاد کرد. با توجه به سنت باقیمانده از شهر دوره ساسانی، بازار شهر را در می‌نوردد و از میدان اصلی شهر مقر حکومتی به سوی دیوار و بارو کشیده شده و سپس ورای آن تا حدی معقول گسترش می‌یابد.

ج) محله: به‌رغم آنکه در بدو تشکیل دولت اسلامی، ایجاد هرگونه قشربندی اجتماعی بر مبنای قوم، نژاد، نسبت و... نفی می‌شود، هنگام تشکیل امپراتوری متمرکز و سپس غیرمتمرکز اسلامی، رجوع به سازمان اجتماعی کهن‌شهری در سرزمین‌های فتح‌شده به‌سرعت انجام می‌پذیرد، به‌طوری‌که دیگر از تشکیل محله‌ها برحسب نظام کاستی یا شهروندی خاص خبری نیست ولی در مقابل با ایجاد محله‌هایی برحسب قوم و قبیله، نژاد، مذهب، زبان، فرقه و... مواجه هستیم. در شکل‌گیری مفهوم جدید، شاهد ترکیبی از سه جامعه شهری، روستایی و ایلاتی هستیم؛ به عبارت دیگر برای اولین بار در تاریخ شهرگرایی و شهرنشینی لاقط در محدوده سرزمین‌هایی که فرهنگ اسلامی - ایرانی در آن‌ها جاری بود و تمدن پارسی در آن‌ها ریشه داشته با محله‌هایی از شهر روبه‌رو می‌شویم که ساکنان آن، یعنی جامعه شهری، پیوندی چندسویه و درهم‌تنیده با ساکنان روستاهای هم‌کیش، هم‌مذهب، هم‌زبان، هم‌قبیله و... خود، یعنی جامعه روستایی دارند و این جامعه نیز بلافاصله خود را به قوم و قبیله‌ای، یعنی به جامعه ایلی که معمولاً چندین روستا و در بسیاری موارد منطقه‌ای را در حیطه روابط تولیدی و فرهنگی خود دارد، رجوع می‌دهد.

نکته ۱۱: وجود محله‌ها در تضاد و در تقابل، از خصیصه‌های بازار شهر دوره اسلامی صرف‌نظر از مکان آن‌هاست. محله‌هایی که هر یک مسجد، بازارچه، مدرسه، آب‌انبار، قنات، حمام و... خاص خود را داشتند و حتی در مواقعی برای خود علاوه بر دروازه‌ای خاص که بیرون شهر باز می‌شد، دروازه‌ای نیز برای ورود به محله داشتند.

ارتباط محله با سازمان اجتماعی عشیره‌ای بسیار بیشتر از روابط آن با محله‌های مجاورش بود. چنین شکل‌گیری کالبدی که منبث از تفاوت‌ها و گهگاه تضادهای شدید اجتماعی - فرهنگی است، سبب مفهومی جدید از محله می‌شود. محله‌ها در ستیز متولد شده و نقش تاریخی و سهمگین خود را در سراسر تاریخ بر فراز و نشیب شهر بازی خواهند کرد.

ساخت و بافت شار از قرن چهارم تا قرن هفتم هجری قمری (۱۱ تا ۱۴ میلادی)

گذار از شار آزاد و آزاداندیش، دوران دیالمه به شار قدرتمند و قهار دوران سلجوقی و خوارزمشاهی:

قرن چهارم هجری قمری (۱۱ میلادی) مترادف با اوج دگرگونی‌ها و تجدید حیات علمی و ادبی در ایران است. دستیابی به این قله، باعث شکل‌گیری تفکری مبتنی بر استقلال سیاسی - مذهبی از دولت مرکزی بغداد می‌شود. این تفکر با به‌قدرت‌رسیدن دولت آن به تحقق قطعی می‌رسد. به‌قدرت‌رسیدن دولت و بیان آن با آرمان‌های مذهبی - بومی، تحولی کلی در تمامی زمینه‌های هنری - ادبی، سیاسی - اقتصادی - اجتماعی - فرهنگی و کالبدی - فضایی را نشان دارد. بازگشت و ابداع مجدد مراسم کهن ایرانی در چهارچوب نظریه مذهب شیعه در مقابل با نظریه‌های حاکم و غالب در دولت عباسی، تحولی کلی را در همه زمینه‌های اجتماعی - اقتصادی به‌وجود آورد.

با مراجعه به دستاوردهای دولت سامانی در زمینه دگرگونی مفهوم شار، بقایای نظام کهن دژی، شارستانی در خطه میانی، جنوبی و جنوب غربی ایران از میان برداشته می‌شود. انقلاب فرهنگی در اوج خود به انقلاب شهری منجر شده و شهر با مراجعه به مفاهیم اولیه دژ اسلامی به تمامی اقشار در طبقات متعلق می‌شود. آزاداندیشی دولت بوبیان سبب شد تا آموزش نقش عمده‌ای یابد و مدرسه به‌عنوان یکی از عناصر پایداری شهر و شار در این دوران خودنمایی کند. از دیگر دستاوردهای این قرن، شکوفایی انجمن‌های صنفی است. وجود انجمن‌های صنفی از قرن سوم هجری قمری در همه شهرهای دوره اسلامی حس می‌شود. نقشی که این انجمن‌ها در تقابل یا توافق با دولت‌ها بازی می‌کردند، سبب شد که هم‌زمان با اوج شکوفایی تجدید حیات علمی و ادبی کشور، یعنی در قرن چهارم هجری قمری این انجمن‌ها گسترش یافته و سازماندهی شوند و هزاران نفر از مردمان شهری و روستایی در صنعت و پیشه‌های مختلف به‌کار گرفته شوند.

کلمه مثال ۱۱: انجمن‌های علمی در کدام قرن رونق بیشتری یافتند؟

(۱) دوم (۲) چهارم (۳) سوم (۴) هفتم

پاسخ: گزینه «۲» از دیگر دستاوردهای این قرن، شکوفایی انجمن‌های صنفی است. وجود انجمن‌های صنفی از قرن سوم هجری قمری در همه شهرهای دوره اسلامی حس می‌شود. نقشی که این انجمن‌ها در تقابل یا توافق با دولت‌ها بازی می‌کردند، سبب شد که هم‌زمان با اوج شکوفایی تجدید حیات علمی و ادبی کشور، یعنی در قرن چهارم هجری قمری، این انجمن‌ها گسترش یافته و سازماندهی شوند و هزاران نفر از مردمان شهری و روستایی در صنعت و پیشه‌های مختلف به‌کار گرفته شوند.

تشکیل افزاینده و صنعتگران براساس حرفه آغاز می‌شود و فعالیت‌های اصناف دامنه‌ای وسیع می‌یابد اما این گستردگی و شکوفایی با آنچه در اروپای هم عصر آن (قرون وسطی) در جریان است کاملاً متفاوت است. مهم‌ترین تفاوت و بارزترین آن نقشی است که بر همه ابزار و وسایل تولید، مالکیت دارد. خود به سازماندهی صنوف نیز می‌پردازند؛ به همین دلیل است که تعدادی بی‌شمار از مردمان شهری و روستایی در صنعت و پیشه‌ها به‌کار گرفته می‌شوند. این امر علاوه بر آنکه از وحدت اجتماعی کار حکایت دارد، اولین مالکیت بارز بین انجمن‌های صنفی شار دوره اسلامی با گیلدها یا انجمن‌های حرفه‌ای شهر قرون وسطایی را آشکار می‌سازد.

نکته ۱۲: مبانی شهرسازی در دوره بر بیان همانی است که در ماوراءالنهر و در دولت سامانی تعریف شده و با مفاهیم نظریه‌ای دولت وفاق دارد به‌کارگیری این مفاهیم و آن مبانی در خطه مرکزی، غربی و جنوب غربی کشور سبب شده است تا از دوره قرن چهارم هجری، به‌عنوان مرجع شهرسازی و تفکر شهری کشور یاد شود.

کلمه مثال ۱۲: در کدام دوره تاریخی حمله‌های شهری هیچ‌گونه برتری قومی یا نژادی نمی‌یابند؟

(۱) سلوکیان (۲) آل بویه (۳) زندیه (۴) مادها

پاسخ: گزینه «۲» کالبد شهر کماکان بر میدانی میانی (میدان کهنه اصفهان) پس افکنده شده است که در اطراف آن دیوان‌ها، بازارها و جامع قراردارند. نکته مهم در دوران آل بویه این است که مجموعه محله‌های شهری بدون هیچ برتری قومی - مذهبی، نژادی و... بر اطراف مجموعه مرکزی و بازار گسترده می‌شوند، امری که به‌عنوان یک استثنا چه در دوران قبل و چه در دوران بعد مطرح می‌شود.

مفهوم شار و سازمان آن در قرن پنجم و ششم هجری

برخلاف شار آزاداندیش دولت بوبیان، شار در دولت سلجوقی و سپس خوارزمشاهی بر مبنای سازمان اجتماعی، عقیدتی حاکم بنیان نهاده می‌شود. سازمان فضایی کالبدی شار بر مفهوم منطقه‌بندی کهن، مراکز حکومتی، محله‌های اعیان و اشراف، بازار و محله‌های شهری (جزء طبقات ممتاز) بازمی‌گردد. این شار تجدید تولید همان سازمان فضایی دوران ساسانی است. محله‌های شهری از این پس تا حمله مغول، جلوه‌گاه تضادها و پراکندگی‌های قومی - مذهبی و... هستند. مردمان ساکن در این محله‌ها، به‌رغم ارتباط وسیع مبادله‌ای و اقتصادی از دیدگاه عقیدتی - فرهنگی، هیچ وجه مشترکی با هم نداشته و کاملاً جدا از یکدیگر می‌زیستند و هریک آداب و رسوم و مقررات خاص خود را داشتند. (سلجوقیان).

شهر مراغه به‌عنوان اولین پایتخت مغولی و خطه ایران در تاریخ جا می‌گیرد.

در دوران مغول، در کناره غربی تبریز، نوشهری به نام شنب‌غازان (همان شام‌غازانی) بر پا داشته شد تا همه عمارت‌ها و بناهای لازم در کنار آن مقبره باشکوه را برای خود برپا دارد. در مقابل این امر، خواجه رشیدالدین فضل‌الله نیز دستور به ساخت ربع رشیدی می‌دهد؛ شهری با ۳۰ هزار خانه در کناره شرقی تبریز؛ شهری با عمارت بزرگ محله‌ها متفاوت و از همه مهم‌تر، محله‌ای برای علما و دانشمندان با کتابخانه‌های بسیار بزرگ، ضیافت‌خانه با مناری بلند و... هر دو شهر به‌گونه‌ای شطرنجی پی افکنده می‌شوند و جهت آبیاری و آبرسانی آن‌ها رشته‌قنات‌ها کشیده می‌شوند.

نکته ۱۳: این دو، اولین نمونه از گونه شهرسازی دوران مغول هستند که بنابر تصمیم خان و دولت مغول ساخته می‌شوند. نمونه بعدی از این گونه شهرسازی را باید در سلطانیه جستجو کرد. این شهر به دستور سلطان محمدخاندان به شکل شطرنجی در دشت زنجان و در محل استقرار تابستانی خان مغول ساخته می‌شود.

اصول و قواعد دستوری مکتب اصفهان در شهرسازی

اصل سلسله‌مراتب: بر مبنای این اصل، هیچ فضای شهری، بنا یا معماری را نمی‌توان فارغ از مراتب بالاتر یا پایین‌تر آن ایجاد کرد. هر فضای شهری بنا یا معماری در مکان سلسله‌مراتبی خود است که معنا می‌یابد و خارج از آن تعریف، تهی می‌شود. بر مبنای این اصل، هر فضای شهری یا بنا، معماری درون و بیرونی دارد و در درون زیرنظم‌های خود را شکل می‌بخشد و در برون از نظم‌های فراتر تأثیر می‌پذیرد.

اصل کثرت: فضای شهری در انبساط خویش به کثرت، تنوع، تجزیه‌شدن و گوناگونی در کثیرشدن روی دارد. گوناگونی هر جزء و عنصری فارغ از دیگر اجزا و عناصر، هویت، شخصیت و معنای خویش را دارد. هر جزء در مقیاس مربوط به خود کلی می‌شود.

اصل وحدت: فضای شهری در انقباض خود در مجموعه هسته‌اش روی به وحدت و یکسانی و ترکیب دارد و با همگونی در این جمع‌شدن و همسانی کل دارای هویتی یگانه می‌شود و شخصیتی خاص ارائه می‌کند و فارغ از چگونگی ترکیب اجزا و عناصرش در این هویت کلی رنگ می‌بازند و یگانه می‌شوند.

اصل تمرکز: متمرکزشدن فضای شهری اعتباری خاص بدان می‌بخشد و آن را از دیگر فضاها متمایز می‌سازد، بدین ترتیب هر فضا با نحوه تمرکز اجزایش تعریفی خاص و هویتی ویژه می‌یابد.

اصل عدم تمرکز: پراکندگی فضای شهری موجب می‌شود که بیانی واحد در مکان‌هایی متفاوت به کار گرفته شود. توزیع متوازن فضاهای شهری علت اصلی یگانگی مفهوم شهر و فضاهای متفاوت آن می‌شود.

اصل تجمع: جمع‌شدن عناصر متفاوت در یک مکان خاص، مفهومی ویژه بدان مکان می‌بخشد. مفهومی که از چهارچوب مکان خارج می‌شود و هویتی فضایی به مکان می‌بخشد، هویتی که نه در عناصر پیرامونی مکان که در فضای مابین آن‌ها تعریف می‌شود.

اصل تباین: ناهمگونی عناصر و فضاهای شهری و در عین حال آهنگین‌بودن آن در ارتباط با دیگر عناصر و فضاهای اصلی است که فضای شهری را از یکسانی و یک‌دستی و بی‌هویتی می‌رهاند. با استفاده از این اصل فضاهای متباین شهری نقشی اصلی در هویت‌بخشیدن به شهر ایفا می‌کنند.

اصل اتصال: هر فضای شهری در پی وصل به دیگر فضاهاست. هرگاه این اتصال ایجاد نشود، کلامی گفته نخواهد شد و واژه‌ها به حمله تبدیل نخواهند شد و خانه‌ها، گنبدها و... شهر را نخواهند ساخت. اصل اتصال را می‌توان به حروف ربط بین واژگان تعبیر کرد، قیود مربوط به افعال و صنعت تعریف‌کننده موصوف دانست.

اصل توازن: شهر در موزونی فضاها و بناهای تشکیل‌شده آن تعریف می‌شود. در موزونی روابط فضایی، اشکال و فعالیت‌ها توازن فضایی بدون هیچ ترسی از معماری با مقیاس بزرگ و از اینکه مقیاس انسانی در اندازه‌ها مورد توجه واقع نشود، عملاً به ایجاد فضای انسانی می‌انجامد. در چنین فضایی است که تعادل فضایی نیز میسر خواهد شد، بی‌آنکه تفاوتی مطرح باشد.

اصل تناسب: نسبت اندازه‌ها و ابعاد، نسبت حجم‌ها و ساختمان‌ها، نسبت فضاهای انباشته و فضاهای تهی، نسبت سایه و روشن، نسبت محدودیت بی‌کرانگی، نسبت انسان و فضا و... همه در امری می‌گنجد که زیبایی جهان در تناسب آن معنی می‌شود؛ به عنوان مثال در نسبت معقول به منقول، واقع به مرهوم و شاهد به خیال.

اصل تداوم: فضاهای شهری خلئی است که مابین ساختمان‌ها، حجم‌ها و اشکال واقع می‌شود و در مکان و زمان با رفتارهای اجتماعی و فرهنگی معنایی دیگر می‌یابد. فضای شهری چون نسیمی از میان فضاها درمی‌گذرد، از این به آن می‌شود و در این شدن نه این و نه آن است. این شدن اصلی را مطرح می‌کند که تداوم نامیده می‌شود، امری که در حال اتفاق می‌افتد، سر در گذشته دارد و پای در آینده می‌گذارد. اصل انقطاع در این تداوم است که معنی می‌یابد و سکون در این حرکت است که فهم می‌شود.

اصل قلمرو: هر فضای شهری از ذره‌فضا (مسکن) تا کلان‌فضا (شهر) حریم خاص خود را دارد، حریمی که دامنه درون را به بیرون می‌گستراند و محدوده‌ای خاص از برون را متعلق می‌کند. قلمرو مکانی می‌شود که در آن خودی و بیگانه تعریف می‌شوند، حرمت نگاه داشته می‌شود و عبور از آن جز با اجازه مسیر نخواهد بود.

اصل سادگی: خلوص و صراحت فضای شهری مکان درک سریع آن را فراهم می‌آورد. بی‌پیرایگی فضای شهری آشنایی با آن را ممکن می‌سازد، آن درک و این آشنایی خاطره را می‌سازد. با پیروی از اصل سادگی است که فضای شهری به‌نرمی در خاطره می‌نشیند و خیال‌انگیز می‌شود.

کلمه مثال ۱۳: درک فضای شهر و پذیرش آن به نرمی و خیال‌انگیزبودن فضا دال بر کدام اصل مکتب اصفهان است؟

(۱) وحدت (۲) کثرت (۳) سادگی (۴) تباین

پاسخ: گزینه «۳» اصل سادگی: خلوص و صراحت فضای شهری، مکان درک سریع آن را فراهم می‌آورد. بی‌پیرایگی فضای شهری آشنایی با آن را ممکن می‌سازد، آن درک و این آشنایی خاطره را می‌سازد. با پیروی از اصل سادگی است که فضای شهری به‌نرمی در خاطره می‌نشیند و خیال‌انگیز می‌شود.

اصل پیچیدگی: واژه هنگام استعمال روزمره معمولی می‌شود و توجه را برنمی‌انگیزد، واژه در شعر و کلام به ایجاز گفته می‌شود و در جایگاهی غیرمعمول به کار گرفته می‌شود. در این حالت است که نمایان شده، می‌درخشد و زیبا می‌شود. فضای شهری نیز چنین است و آن زمانی معنی می‌یابد که در مکانی غیرمعمول رخ دهد. کاربرد غیرمعمول واژه و فضا به منظور شاخص کردن آن از اصل پیچیدگی تبعیت می‌کند و امری سهل و ممتنع حادث می‌شود. در این اصل است که شکل ایجاد می‌شود، شکلی که وظیفه‌ای جز ایجاد خاطره‌ها و تداعی‌ها ندارد.

اصل ترکیب: ترکیب در واژه‌ها با یکدیگر و چگونگی این ترکیب کلام را از زبان جدا می‌سازد. با پیروی از اصول دستور زبان می‌توان ترکیب‌های متفاوت کلامی را رقم زد و بدین ترتیب به بیان یا بیان‌های متفاوت دست یافت. در این ترکیب کلامی می‌توان اضداد را نیز با یکدیگر ترکیب کرد. این ترکیب اضداد است که می‌تواند فضایی متفاوت از آنچه معمول است، سبب شود. دوام ترکیب اضداد چه در ادبیات (نظم و نثر)، چه در کلام و بیان، چه در موسیقی، چه در معماری و چه در شهرسازی پایدار خواهد ماند، مگر آنکه از تناسب در ترکیب‌هایی برخوردار باشند تا بتواند روابط متقابل و متناظر اجزا را به‌نمایش گذارد.

اصل استقرار: جای‌گیری واژه در متن بدان ویژگی می‌بخشد که دوگونه دیگر از استقرار بنا در مکان خاص و در فضای شهری در شهر نیز از این دستور عام تبعیت می‌کند؛ به عبارت دیگر اصل استقرار مفهوم ساختن کلام یا شهر؛ در این مفهوم ساخت، یعنی مجموعه روابط متقابل اجزای یک کل با یکدیگر؛ به گونه‌ای که هر واحد بیشترین نقش را در برابر دیگر اجزا داشته باشد، هر جزء خود جهانی می‌شود با درون متعلق به خویش، آشنا و ملموس و با برونی متعلق به خویش، بیگانه و در عین حال آشنا. هر جز خود جهانی می‌شود کامل چون هر جمله با معنایی در متن، مستقل و در عین حال وابسته به دیگر اجزاست.

اصل زمان: معمولاً واژه در متن با به‌کارگیری فعل، مقید به زمان می‌شود؛ به عبارت دیگر واژه در زمان‌های متفاوت جایگاه ویژه‌ای می‌یابد و در تبعیت از زمان فهمیده می‌شود. بنا و فضاهای شهری نیز همین تعریف را در متن شهر می‌یابند، معنایی که در بیان مقید به زمان می‌شود؛ بنابراین، آنچه در زمان دچار دگرگونی می‌شود، صورت و نه محتوی است. محتوای فضای شهری چون محتوای واژه در بستر زمان است.

اصل ایجاز: شهر و فضای شهری چون زبان و بیان از اسلوبی تبعیت می‌کند که بتواند گسترده‌ترین مفهوم را در ساده‌ترین صورت بیان کند، در زبان اسلوبی گیرنده و جذاب است که بیشترین اندیشه را با کمترین واژگان ارائه دهد.

نکته ۱۴: رعایت این اصل یکی از بنیادی‌ترین دستورالعمل‌های زبان طراحی شهری در مکتب اصفهان است.

شهرنشینی، شهرگرایی و شهرسازی در دوران معاصر

ابداع مجدد مفهوم شار، تولد مفهوم شهر در معنای اروپایی آن:

ساخت و سازمان شهر و تحول آن در دولت قاجار (۱۲۹۶-۱۱۶۵ هجری شمسی (۱۹۱۷-۱۷۸۶ میلادی):

با تشکیل دولت متمرکز قاجار در سال ۱۱۶۵ ه.ش (۱۷۸۶ م) ایران وارد دوره‌ای جدید از تاریخ جهانی می‌شود، دوره‌ای که طلوع آن انقلاب ۱۷۸۹ فرانسه است. انقلاب عنصر نوپا و روبه‌رشد سرمایه‌داری که مقر و مکان اصلی او شهر است. شهر اروپایی با این انقلاب، مهر و نشان خود را بر همه تحولات بعد از انقلاب صنعتی در خود می‌پروراند و از این راه، سلطه خود را نه فقط پیرامون خویش بلکه تا دوردست می‌گستراند.

تلاش آغامحمدخان قاجار برای تشکیل دولت قاهر مرکزی بر مبنای الگویی که از پیش و از زمان صفویه به‌دست داده شده بود، در زمانی آغاز می‌شود که الگوهای کهن به کناری نهاده شده و شیوه‌های جدید به‌کار گرفته می‌شوند. اگرچه خان قاجار موفق می‌شود تا دولتی متمرکز برپا دارد و بار دیگر استیلای این دولت را بر نقاط دوردست تحت سیطره آن بگستراند. در واقع این دولت در تلاش است تا بار دیگر سازمان تولید را بر مبنای وحدت اجتماعی کار راه‌اندازی کند.

در سال ۹۶۱ ه.ق، تهران تنها چهار دروازه داشت که عبارت بودند از دروازه شمیران، دروازه دولا، دروازه عبدالعظیم، دروازه قزوین. اما تعداد این دروازه‌ها تا سال ۱۲۳۳ ه.ش به شش دروازه افزایش می‌یابد که عبارت‌اند از:

دروازه دولت، دروازه شمیران، دروازه دولا، دروازه عبدالعظیم، دروازه خانی‌آباد و دروازه قزوین.

در دوره قاجار، آن دسته از شهرهایی رونق می‌یابند که از دیرباز نقش بازرگانی داشته، درهای خود را بر جریان‌های تجاری و مبادلاتی بین‌المللی گشوده بودند. گزارش‌ها و سفرنامه‌های سپاهیان و مأموران خارجی در این دوران بس آموزنده است. در همه این گزارش‌ها از بزرگی بازارهای شهرهای معتبر ایران مملوبودن آن‌ها از محصولات کشورهای صنعتی سخن گفته می‌شود و در عین حال از اولین آثار صنعتی نظیر پست و تلگراف بانک و خیابان‌های تجاری نیز سخن رفته است. ولی به‌رغم آنکه شار مفهوم کهن خود را از دست داده و رها کرده و به شهر تبدیل شده است و به‌رغم شکل‌گیری سرمایه‌داری تجاری در شهر، هیچ‌کدام از این عوامل و عناصر موجدی برای شهرسازی نو و دگرگونی شهر قدیم و بنیان‌گذاری شهرهای جدید به‌گونه‌ای که در اروپای صنعتی شده اتفاق افتاد، نمی‌گردند.

تولد سبک تهران دگرگونی کلی مفهوم شار

حضور سازمان فضایی - کالبدی نیرومند شار مکتب اصفهان به‌رغم همه ایلغارها و تاراج‌های قرن ۱۲ ه.ق (۱۸ میلادی) هنگام تشکیل دولت قاجار سبب شد تا این دولت نیز بنابر روش کهن به ایجاد امنیت و آثار عام‌المنفعه دست زند و باز هم بنابر روش و سنت، عمده‌ترین این اقدامات در شهری انجام گرفت که به‌عنوان پایتخت برگزیده شده بود. بازتاب روش‌های به‌کار گرفته‌شده در پایتخت به‌سرعت در مراکز ایالات دیده می‌شود.

نکته ۱۵: اگرچه دوره قاجار مترادف با تغییرات عمده اقتصادی - اجتماعی و سیاسی در مقیاس جهانی است. با اینکه شدت این تغییرات و پیوند

مرحله به‌مرحله اقتصاد ایران با سرمایه‌داری جهانی با چنان سرعتی انجام می‌گیرد که دولت قاجار مجالی برای تدوین سیاست‌های شهرگرایی و شهرنشینی نمی‌یابد، آنچنان که دولت صفوی انجام داد اما این دولت موفق می‌شود تا مهر و نشان خود را بر پیکر و به‌تبع آن مراکز ایالات بزند.

تهران از آغاز پایتخت‌شدنش و به‌خصوص از آغاز سده نوزدهم، بستر اتفاقات و تغییرات کالبدی - قضایی می‌شود که یک پایتخت بدان نیاز دارد. آنچه باعث می‌شود تا منزلت آثار طراحی‌شده در این دوره به‌چشم نیاید، همانا ضعف بنیه مالی حکومت است که توان پرداخت مناسب و ساخت‌وساز شایسته این آثار را نداشته است.

نطفه مکتب تهران که در واقع با شروع عصر تأییدپذیری از اروپا آغاز می‌شود، در زمان حکومت فتحعلی‌شاه قاجار بسته می‌شود ولی برای حیات یافتن به معنای واقعی نیازمند دو واقعه مهم تاریخی است که به‌نحو کاملاً بارزی باب نشر تفکر اروپایی و به اصطلاح تجدد را می‌گشاید:

۱- اقدام‌های اصلاح‌طلبانه میرزا تقی‌خان امیرکبیر در زمینه ایجاد سازمان دیوانی جدید و باب روزگار و ۲- سفرهای سلطان و اعضای هیئت حاکمان قاجار به اروپا. مهم‌ترین اسناد تصویری که گویای وضعیت کالبدی پایتخت و سازمان فضایی آن و نشانگر تحولات و دگرگونی‌های دوره آغازین عصر صنعت در ایران است، در نقشه وجود دارد: یکی، مربوط به ۱۲۳۳ هـ.ش (۱۸۵۵ م) و دیگری مربوط به ۱۲۵۶ هـ.ش (۱۸۷۸ م)؛ نقشه اول که تحت عنوان نقشه دارالخلافه تهران تهیه شده است، شهری با مشخصات کامل مکتب اصفهان را نشان می‌دهد. در این نقشه ظاهراً ساختار اصلی شهر همانی است که در دولت صفوی به امر شاه‌طهماسب اول پی افکنده شده است و تغییر چندانی جز افزایش تعدادی از انبارهای دولتی جدید به بافت شهر نکرده است؛ عناصر اصلی شهر ارگ (با حصار پیرامون خودش)، مساجد و مدارس، بازار و میدان و محله‌هاست.

شهرداری حصاری است که در دوران صفویه احداث شده است؛ یعنی کالبدی از چهار عنصر و عملکرد زیربنایی شهر، حکومت، مذهب، اصناف و اُمت، کماکان بر روالی است که از دولت سامانی شکل گرفته است. میدان اصلی شهر (سبزه میدان) تصویری نه چندان کامل و نه چندان ظریف از میدان مکتب اصفهان است که دروازه ارگ بدان باز می‌شود. دهانه اصلی بازار از آن راه و گذر اصلی شهر از آن می‌گذرد، جامع به بازار گشوده می‌شود و این آغاز رشد تهران در درون دیوارهای کهن است.

دومین نقشه با نام دارالخلافه ناصری شهر تهران در سال ۱۲۵۶ هـ.ش (۱۷۸۷ م) تهیه می‌شود. این نقشه به دنبال نخستین سرشماری نفوس و مسکن در سال ۱۲۴۸ هـ.ش (۱۸۶۹) تهیه شد. مأمور تهیه این نقشه «مسیو بهلر» فرانسوی بود. برای اولین بار طرح پایتخت کشور با شرکت و تحت نظر عنصر خارجی و اروپایی شکل گرفت که این خود آغاز فرآیندی است که در آینده‌ای دور نیز دنبال شد.

نقشه دارالخلافه ناصری نکات عمده و جدیدی را در خود دارد که پایه‌گذار سبک تهران و تفاوت‌های عمده آن از مکتب اصفهان می‌شود.

نکته ۱۶: سبک تهران چون مکتب اصفهان از مداخله در بافت کهن شهری خودداری می‌ورزد، دگرگونی‌های ایجادشده در محله ارگ، ایجاد دارالفنون، تکیه دولت و... نه به‌عنوان دخالت‌های سنگین در بافت قدیمی بلکه به علت وجود امکانات ارضی در محله ارگ صورت می‌گیرد.

نکته ۱۷: محله به‌عنوان عنصر اصلی سازمان شهری هنوز در سبک تهران نقش بازی می‌کند ولی برعکس مکتب اصفهان، محل تظاهرات قومی، قبیله‌ای، نژادی و... نیست. محله از این پس به‌عنوان مکانی برای تبلور تمایزات اجتماعی نقش بازی می‌کند، محله فرادستان و محله فرودستان، محله شمال (محله دولت) و محله جنوب (محله چالمیران)، محله‌های کهن هنوز سازمان فضایی خویش، مرکز و شبکه ارتباطی خود را حفظ کرده‌اند ولی محله جدید خود را در کنار خیابان‌های تازه‌احداث‌شده شکل می‌بخشد و سعی بر آن دارد که خدمات مورد نیازش را نه در درون بلکه در حاشیه خویش جستجو کند؛ مانند معماری رسمی که سعی بر آن دارد که به‌تبع تجددطلبی چهره‌ای برون‌یابد. محله جدید نیز لبه‌های خویش را برای جایدهی عناصر خدماتی برمی‌گزیند. خیابان در مفهوم جدید خویش چنین امکاناتی را برای محله فراهم می‌آورد.

خیابان در مفهوم جدید خود از دو الگو تبعیت می‌کند. الگوی نخست، چهره در سازمان فضایی خویش را از خیابان مکتب اصفهان می‌گیرد؛ محوری با درختکاری در دو سوی، نهرهای آب در دو طرف و تک‌بناهایی که عقب می‌نشینند و در اطراف خود باغ و بستان دارند؛ الگوی دوم خیابان‌های هستند که دارای بدنه‌های ساخته‌شده در دو طرف که رو به خیابان دارند و سازمان فضایی کالبدی ممتدی را تشکیل می‌دهند. این گروه از خیابان‌ها موفق می‌شوند تا در شبکه سنتی بازار به‌عنوان ستون فقرات شهری خلل وارد کرده و از این پس خود را به‌عنوان عنصر اصلی توسعه شبکه شهری معرفی کنند. این خیابان‌ها بنابر الگوی اصلی خویش، خیابان‌های اروپا و به‌خصوص فرانسه عصر صنعت در قرن نوزدهم میلادی، انواع و اقسام خدمات شهری و تأسیسات را در اختیار ساکنان قرار می‌دهند.

با دگرگونی مفهوم خیابان و حضور عملکردهای جدید شهری، میدان نیز معنای کهن خود را از دست می‌دهد. گویی که هنوز در ادامه سنت گذشته خود مطرح است ولی در مفهوم ساخت، سازمان و عملکرد دیگرگونه جلوه می‌کند. میدان‌های توپخانه، ارگ، بهارستان و امین‌السلطان هرکدام تبلور کالبدی و نشانه‌ای از این دگرگونی هستند. سبک تهران مفهوم میدان را از مکتب اصفهان اخذ می‌کند ولی موفق می‌شود که مهر و نشان خود را بر آن بزند.

ساخت و سازمان شهر و تحول آن در دولت پهلوی

دگرگونی مجدد در مفهوم دولت، دگرگونی در مفهوم شهر و قلب ماهیت

کودتای سوم اسفند ۱۲۹۹ هـ.ق و م ۱۹۲۰ نقطه پایان فرایندی است که با انقلاب مشروطیت ایران آغاز می‌شود. این انقلاب هم‌سو با تلاطمی که در جهان سرمایه‌داری ایجاد کرده است، آرمان‌شهر خود را جستجو می‌کند و بر آن است که رابطه کهن تاریخی بین دولت و رعیت مبتنی بر نبود حق و در نتیجه نبود قانون و نبود سیاست مدون را به‌گونه‌ای که با پیدایش جامعه نو اروپا در چند سده اخیر همراه بوده است، دگرگون سازد و این رابطه را بر تعریفی جدید و بر مبنای حقوق موضوعی قرار می‌دهد؛ به عبارتی روشن‌تر انقلاب مشروطیت بر آن بود که تا با یک برش تاریخی، روش زیست و تولید جامعه را تعریفی مجدد کند.

فروپاشی سازمان تولیدی کشور با انقطاع صوری سه جامعه ایلی، روستایی و شهری و هجوم سرمایه و کالای خارجی از سویی و ورود سرمایه نفتی به‌عنوان مهر اصلی درآمد دولت از دیگر سوی به دولت اهمیتی می‌بخشد که تاکنون در تاریخ کشور سابقه نداشت.

شهر وابسته، شهر سوداگر، به‌سرعت به شهر تقلید، شهر فریب، شهر نیرنگ و شهر سراب تبدیل می‌شود. اگر در دولت قاجار شار در حال درونی کردن مفهوم شهر بود، اگر مفاهیم و عناصر جدید شهر در حال یافتن جدلی منطقی با هم و عناصر کهن شار بودند و بدین اعتبار، شهر تهران در این دوره خاطره‌انگیز و یادمانی می‌نمود و می‌توانست تحولی آرام و درونی را به‌رغم برون‌زابدن مفاهیم جدید سبب شود، شهر - نیرنگ و شهر - سراب، دولت پهلوی در پی تثبیت،

مدرسان شریف

فصل هفتم

«اصول و روش‌های برنامه‌ریزی مجتمع‌های زیستی»

مقدمه

ادامه روند مداوم افزایش جمعیت جهانی، مسئله آلودگی‌های محیطی، به‌خطراتان سلامت انسان‌ها و تردید در تأمین نیازهای نسل‌های آینده موجب شده تا مهم‌ترین مسائل در برنامه‌ریزی‌های مجتمع‌های زیستی سنجش پایداری و ناپایداری سکونتگاه‌های انسانی باشد. بر همین اساس، برنامه‌ریزی توسعه پایدار با تأکید بر مؤلفه‌های اکولوژیک به‌عنوان راهکار اصلی برای برون‌رفت از مشکلات کنونی جامعه جهانی به‌طور جدی مطرح است.

نکته ۱: بدیهی است برخورد عقلایی و مسئولانه با ساخت و توسعه شهرها، برنامه‌ریزی‌های مجتمع‌های زیستی شهرهای بزرگ و کوچک را می‌تواند در مسیر مطلوب هدایت کند تا مانع ادامه آسیب‌های محیطی و توسعه‌های غیرمسئولانه و حریصانه، مضر بر سلامت انسان و نسل‌های آینده و محیط‌زیستی شود.

در همین رابطه بوم‌شهرها به‌عنوان الگوهای نمونه شهرهای اکولوژیک با اهداف و معیارهای تأمین‌کننده توسعه پایدار برای مجتمع‌های زیستی مطرح شده‌اند که در بخش پایانی این کتاب با آن بیشتر آشنا خواهیم شد.

با توجه به مباحث جدید مطرح‌شده و از طرفی با گرایش‌بندی جغرافیا و برنامه‌ریزی شهری و تخصصی‌شدن آن نیاز است داوطلبان به سمت منابع تخصصی‌تر روی آورده و به مباحث هر گرایش تسلط کافی داشته باشند. در گرایش مسکن و محیط‌زیست شهری مباحث این مبحث هرچند کوتاه می‌تواند کلیدی برای سرآغاز موفقیت باشد.

مبدأ شهرها

نکته ۲: امکان تجزیه‌وتحلیل و اخذ تصمیم صحیح به‌طور کلی به وجود نظریه‌ای معتبر بستگی دارد.

حجم مطالعات انجام‌شده در جنبه‌های گوناگون شهرها و شهرنشینی به حدی است که بدون داشتن نظریه‌ای خاص، درک و تحلیل بخش ناچیزی از آن نیز میسر نیست. یک نظریه اطلاعات وسیع و فراوانی را که درباره شهرها وجود دارد، تنظیم کرده و این اطلاعات را به صورت ساخت‌های ذهنی وسیع‌تری سامان می‌دهد و بدین ترتیب بر ارزش این اطلاعات افزوده می‌شود. چنین ترکیبی باعث تجمع اطلاعات نیز می‌شود. به‌رغم آنکه اعتبار هر نظریه‌ای به وسعت نمونه‌ها بستگی دارد، اکثر نظریه‌های مربوط به شهرسازی، طراحی شهری و معماری و حتی مطالعات مربوط به انسان و محیط زیست وی فقط بر سنت روشنفکرانه طراحی تکیه دارد. این نظریه‌ها تنها بر کار معماران و شهرسازان تکیه داشته و محیط‌های زیستی را که براساس فرهنگ و رسوم مردم شکل گرفته‌اند، نادیده می‌انگارند. این در حالی است که بخش اعظم محیط مصنوع ما به فرهنگ و سنت‌های مردم بستگی دارد. علاوه بر این، حتی عناصر طراحی‌شده شهرها چون آکروپولیس، آکورا، پلازا، خیابان‌ها، تقاطع‌ها و غیره ... تنها در رابطه و زمینه محلی آن در میان سایر فضاهای موجود قابل شناخت است.

نکته ۳: بالاخره تفکیک دو شیوه از هم ۱- نظریه‌های مربوط به شهر؛ ۲- فرهنگ‌ها و باورهای موجود در ساخت شهرها هنگام بررسی مبدأ شهرها، هرچند غیرممکن نیست اما بسی مشکل می‌نماید.

نظریه‌های موجود همگی براساس شیوه‌های طراحی غربی بوده و در تدوین آن شیوه‌های مربوط به دیگر نقاط چون آفریقا، آسیا، خاورمیانه و دوره‌های ما قبل کلمبو در آمریکای لاتین نادیده انگاشته شده است. این نظریه‌ها همچنین تنها بر دوره اخیر تأکید داشته و برای بعد تاریخی موضوع و به‌خصوص گذشته بسیار دور و فرهنگ غیرغربی ارزش چندانی ندارد. بنابراین بررسی نحوه شکل‌گیری مجتمع‌های زیستی در طول تاریخ در میان فرهنگ‌های مختلف از اهمیت خاصی برخوردار است. این‌گونه نظریات که براساس نمونه کوچک شیوه روشنفکرانه طراحی غربی پایه‌ریزی شده است، مسئله‌ساز بوده و احتمال آن می‌رود که نظریه در صورت تعمیم فاقد اعتبار شود.

بعضی از این اصول می‌تواند جنبه تکاملی داشته باشد. اگر قبول کنیم که انسان به‌عنوان گونه دارای ویژگی‌های خاصی است، تداوم رفتاری خاص در طول زمان، خود دلیل بر وجود فلسفه خاصی برای این رفتار است؛ بنابراین شناخت ثبات نیز به اندازه تغییر و تحول از اهمیت برخوردار است. این نکته به‌خصوص در فرهنگ غربی که بیش از حد در پی شناخت تغییرات است، باید مورد توجه قرار گیرد. اگر تغییر و تحول ظاهری، خود براساس روندهای ثابتی به‌وجود

آمده باشد و به عبارتی اگر علل شیوه‌های گوناگون انجام کاری ثابت باقی بماند، شناخت آن علل از اهمیت بسیاری برخوردار خواهد شد. در صورت شناخت این علل و شیوه‌های بیان آن در خواهیم یافت که فرم‌های به‌ظاهر نامربوط در واقع یکی بوده و به عبارتی به نتیجه‌ای مشابه رسیده و حاصل سیر تفکر مشابهی بوده و حالت‌های مختلف یک پدیده است؛ برای مثال سه فرم شهری را در نظر بگیرید، شهری متراکم با واحدهای مسکونی حیاطدار، شهری کم‌تراکم با واحدهای مسکونی پراکنده و شهری متشکل از محله‌هایی با جمعیتی همگن و ارتباط اجتماعی مستحکم. هر چند این فرم‌ها در ظاهر به نظر بسیار متفاوت می‌آیند ولی همه آن‌ها را می‌توان به مکانیزم‌هایی برای کنترل ارتباط متقابل نامطلوب، همچون کاستن از افزایش بیش از حد اطلاعات و فشار رسیدن به حد مطلوب بررسی کرد. این شیوه برخورد در بررسی اختلاف‌ها و نظریه‌های گوناگون در رابطه با مسائل شهری از جمله خود مفهوم شهر بسیار مفید است.

کج مثال ۱: فرق شهرهای اروپایی و آمریکایی در چیست؟

(۱) ارزش پولی (۲) ارزش فرهنگی (۳) ارزش معماری (۴) ارزش محیطی

پاسخ: گزینه «۳» ارزش معماری در شهر اروپایی به‌گونه‌ای است که احساس بسته‌بودن ندارد. دیدگاه‌های مختلف درباره شهر در کتب و مجله‌های فرانسوی موجود است که گاه در آن‌ها مضامینی در رابطه با فقدان فرم و ساختی خاص برای شهرهای آمریکایی دیده می‌شود. این مضامین نادرست بوده؛ زیرا شهرهای آمریکایی هم فرم و هم ساختی خاص دارند اما اختلاف در ماهیت این نظم و سلسله‌مراتب میزان اهمیت مکان‌ها و بافت این شهرها با شهرهای اروپایی است. این حالت بازبودن و بی‌پایانی شهرهای آمریکایی برای اروپاییان نه تنها قابل درک نیست بلکه این حالت فرایندی و ناتمام‌بودن تا حدودی نیز ناراحت‌کننده است. به گفته سارترولوی استروس چنین به نظر می‌آید که جهت حرکت در خیابان‌های آمریکایی رو به سوی بی‌نهایت است. در شهرهای آمریکایی آن احساس بستگی و محصوربودن شهرهای اروپایی وجود ندارد. بعد زمان نیز تفاوت دارد، شهرهای آمریکایی قدمتی با شکوه نمی‌یابند بلکه فرسوده می‌شوند. آنچه اروپاییان و مهاجران به آمریکا احساس می‌کنند، در واقع همان احساس بی‌مکانی است.

دیدگاه‌های مختلف درباره شهر

این نکته در سخن معروف گرتروود، وقتی «به آنجا برسی، آنجایی» موجود است. این در توصیف شهر اوکلند کالیفرنیا به‌خوبی مشهود است که این بازبودن و حالت فرایندی ناشی از ارزش والای تحرک و جابه‌جایی در آمریکاست. عاملی که سبب شده آمریکایی‌ها نیز از درک سایر شهرهای جهان عاجز بوده و چنین تصور کنند که آن شهرها فرم و ساخت خاصی ندارند. از جمله نگاه آمریکایی دارای ساختی بس مشخص هستند به چنین نتیجه ناصوابی رسیده‌اند.

نکته ۴: در نظام اسلامی به جای تسهیل حرکت و دسترسی، محدودیت آن مورد نظر است تا بتوان رفتار را کنترل کرد. چنین شهرهایی از محله‌های متمایز چندی که براساس قومیت، مذهب، تجارت یا کاربری به‌وجود آمده‌اند، تشکیل شده و ساکنان محله به محله خود علاقه و وابستگی خاص دارند. به‌رغم آن درک چنین نظم و ترتیب برای آمریکایی غیرممکن است. مسلماً این عدم توانایی، دلیل بر نبود چنین نظمی نیست. نظریه دیگری را که نمی‌توان به تمام فرهنگ‌ها تعمیم داد، نگرش به شهر به‌عنوان مرکز تحول است. گرچه در غرب، شهرها مرکز تحول بوده‌اند، به عکس در چین و ایران شهرها همیشه مراکز ثبات بوده‌اند. همچنین تعمیم کلی این نظریه که با دورشدن از مراکز شهر بر ارزش و اهمیت مکانی چنانکه در آمریکا مرسوم است، افزوده می‌شود، نادرست است. در بعضی موارد اصولاً رابطه معکوس شده و با دورشدن از مراکز شهر از ارزش و اهمیت مکان کاسته می‌شود؛ بنابراین به‌طور کلی محیط‌های به‌ظاهر بی‌نظم و گیج‌کننده به‌طور اتفاقی به‌وجود نیامده بلکه معمولاً خود بیانگر ساختی مشخص براساس طرح و نظم اجتماعی خاصی هستند. در واقع این به نوعی تداعی‌کننده نظریه آشوب است که در بی‌نظمی هم نظمی وجود دارد.

تعریف شهر و زیستگاه

تعاریف معمول شهر محوری قومی داشته و بیشتر براساس شهر مدرن غربی شهرهای قرون وسطای اروپا و پس از آن استوار است؛ برای مثال طبق تعریفی کلاسیک، شهر سکونتگاه دائمی نسبتاً بزرگ و متراکمی است متشکل از افرادی که به لحاظ اجتماعی با هم متفاوت هستند. گوردون چایلد که از آغاز شهرنشینی با عنوان انقلاب شهری یاد کرده، معیارهای شهرنشینی را به ترتیب زیر بیان می‌کند: وجود تمرکز جمع کثیری از مردم در یک مکان، تخصص در حرف گوناگون، وجود وسیله گردش چرخ اقتصادی، معماری یادمانی عمومی، طبقات اجتماعی خاص، خط، علوم دقیق، هنر طبیعی تجارت خارجی و بالاخره عضویت در گروه براساس محل سکونت و نه تبار و نژاد.

با این همه نمونه‌های بسیاری از سکونتگاه‌هایی وجود دارد که از این ضوابط تخطی کرده‌اند؛ برای مثال هم جریکو و کاتال هویوک و هم سکونتگاه‌های ماقبل کلمبو پیش از پیدایش خط به‌وجود آمده‌اند. هاردوی در تعریف شهری از ده معیار استفاده می‌کند.

۱- وسعت و جمعیت زیاد با توجه به زمان و مکان خاص خود؛ ۲- ثبات؛ ۳- داشتن حداقل تراکمی خاص در رابطه با زمان و مکان خاص خود؛ ۴- ساخت و بافت مشخص و خوانا به وسیله خیابان‌ها و فضاهای شهری؛ ۵- محلی برای کار و زندگی مردم؛ ۶- وجود حداقلی از عملکردهای خاص شهری چون بازار، مراکز اداری یا سیاسی، مراکز نظامی، مراکز مذهبی، مراکز آموزشی و نهادهای وابسته به آن؛ ۷- وجود سلسله‌مراتب اجتماعی ناهمگن و متفاوت؛ ۸- وجود یک مرکز اقتصادی شهری در زمان و مکان خاص خود که یک حوزه نفوذ کشاورزی را به هم پیوند داده و در مواد خام تغییرات لازم برای عرضه به بازاری بزرگ‌تر انجام دهد؛ ۹- مرکز خدماتی برای مناطق هم‌جوار؛ ۱۰- مرکز اشاعه فرهنگ که از شیوه زندگی شهری با زمان و مکان خاص خود برخوردار باشد.

چنین تعاریفی به بحث‌های عمده‌ای درباره قبول یا رد موقعیت شهری مجتمع‌های زیستی مایاها در آمریکای مرکزی ماقبل کلمبیایی‌ها یا آفریقاییان بومی یا مجتمع‌های زیستی یوروبا دامن می‌زند. نه تنها این مجتمع‌های زیستی که حتی مجتمع‌های زیستی مهم چین باستان، کامبوج، جاوه، مصر و پرو در دوره ماقبل چیموها یا حتی یونان ماقبل کلاسیک با این تعاریف کلاسیک تطابق ندارند. علاوه بر این در میان فرهنگ‌های مختلف، برای آنکه به یک مجتمع زیستی واژه شهر اطلاق شود، وجود عناصر مختلفی ضروری است؛ برای مثال این عناصر در دنیای یونان هلنیستی عبارتند از: تئاتر، ورزشگاه و تالار بار عام در شهرهای اسلامی؛ مسجدجامع، بازار دائمی و حمام عمومی، در بین‌النهرین، کامبوج یا در میان مایاها؛ وجود یک معبد در اروپا، حصار، بازار و حکومتی محلی که قوانین خود را اجرا کنند و استقلال داشته باشد. در اروپای دوره کارولیان‌ها، دژ، کلیسا و بازار؛ در هند معبد، قصر و بازار؛ در چین قدیم محرابی برای خدای خاک حصارها و معبدی برای نیاکان پادشاه. به بیانی دیگر آنچه در میان فرهنگ‌های مختلف واژه شهر بدان اطلاق می‌شود، متفاوت است و در حقیقت هرچه نمونه‌های مورد مطالعه در فضا و زمان گسترش یابد، استفاده از تعاریفی که براساس فرم‌های غربی به وجود آمده، سخت‌تر می‌شود. با این همه، برخورد با این پیچیدگی سبب شناخت بهتر پدیده شهر و شهرنشینی شده و بالاخره به تعریفی می‌انجامد که در حوزه‌ای وسیع‌تر قابل استفاده باشد.

نکته ۵: بنابراین به یک مجتمع زیستی نه براساس ویژگی‌های خاص بافت آن یا حتی مجموعه‌ای از این عناصر بلکه براساس عملکردی خاص که همان بخشیدن نظم به یک منطقه و ایجاد فضای مفید است، می‌توان واژه شهر اطلاق کرد.

ظاهراً امروزه این نظریه مورد قبول عموم صاحب‌نظران واقع شده است. بنابراین هر تعریفی از شهر که از اعتباری فرهنگی برخوردار باشد، باید از مجتمع زیستی یاد کند که به طریقی سرزمین یا منطقه وسیع‌تری را به‌نظم درآورد. در این صورت به مراکز تشریفاتی چون مراکز مایا یا دیگر مراکز و مجتمع‌های زیستی یوروبا در آفریقا و غیره می‌توان واژه شهر را اطلاق کرد. درواقع سازماندهی محیط‌های زیست وسیع‌تر می‌تواند حتی قبل از ایجاد مجتمع‌های خاصی که در واژه معمول غربی‌ها بدان شهر اطلاق می‌شود، صورت گیرد؛ برای مثال حکومت مائوری پولیتی در زلاندنو حتی قبل از ایجاد انقلاب شهری به آن مفهوم وجود نداشته است؛ به عبارتی دیگر، چون فعالیت‌های انسانی معمولاً در زمینه‌ای سازمان‌یافته شکل می‌گیرد، انسان به ایجاد نظامی دست می‌زند که فصل مشترک آن از واحد مسکونی تا منطقه تداوم داشته باشد. بدین ترتیب کاهوکیا در آمریکای شمالی و در منطقه میدوست در نزدیکی شهر فعلی سن لوئیز منطقه‌ای به وسعت تقریبی ۴۰ مایل مربع که از شهرها و روستاهای کوچک‌تری تشکیل می‌شد، به‌نظم درآورده بود. طول محور شرقی - غربی آن ۳ مایل و محور شمالی - جنوبی آن ۲۴/۱ مایل بوده است. در این منطقه اهرام، خاک‌ریزه، واحدهای مسکونی، آرامگاه‌ها و دویاری از تیرهای چوبی و غیره وجود داشتند. قسمت مرکزی این منطقه توسط دیواری احاطه شده بود.

عملکردهای انتظام‌بخش در اینجا باید به بحث درباره نظریه‌های مختلف درباره منشأ عملکردهای انتظام‌بخش بپردازد. به‌طور کلی این فعالیت‌ها دارای جنبه اکولوژیکی در رابطه با محیط مانند تولید مثل غیرعادی بوده یا جنبه جمعیتی در رابطه با جمعیت و اعداد یا تخصصی و تکنولوژی در رابطه با امکان انجام فعالیت‌ها دارد. هرچند هیچ‌یک از این نظریه‌ها به‌تنهایی برای توضیح مسئله کافی نیست، هر یک در جوانب گوناگون و پیچیده اجتماعی و فرهنگی نقشی برعهده دارند. ضمن بررسی منشأ شهرها این پیچیدگی در رابطه با تمایزهای اجتماعی مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفته است. از جمله موضوعاتی که در چنین تحلیل‌هایی بدان پرداخته شده است، تجارت و بازار، مسئله آب و آبیاری و جنگ و مذهب بوده است. از میان این عوامل چنین به‌نظر می‌رسد که مذهب به علت رابطه میان منشأ شهرها با نمادهای مقدس از اهمیت بیشتری برخوردار است؛ به عبارت دیگر عمل نظم‌دهی خود سمبلیک بوده و مذهب و مقدسات در تمامی فرهنگ‌ها سنتی که شهرها و مراکز سکونت از آنجا آغاز شده، نقش مرکزی داشته است. البته این بحث لزوم وجود چنین سازماندهی وسیعی را توصیه نمی‌کند و به هر صورت بحث پیرامون این است که این پاسخی بوده است به یک عامل مشترک که همان پیچیدگی زندگی در یک مکان است؛ در این صورت این سؤال پیش می‌آید که اصولاً چرا انسان سکنی گزید؟ به‌علاوه امروزه کاملاً روشن است که شکارچیان بیابانگرد اولیه که به جمع‌آوری غذا می‌پرداختند، جامعه‌ای غنی را تشکیل داده و نسبت به کشاورزان یکجانشین از مقدار غذا، پروتئین و وقت آزاد بیشتری برخوردار بوده‌اند. با توجه به این بحث‌ها می‌توان چنین نتیجه گرفت که شهرها اصولاً به‌عنوان مراکز تشریفاتی با مفهومی سمبلیک به‌وجود آمدند. بدین ترتیب شهر خودبه‌خود نمادی از جهان بوده و قدرت سازمان‌دادن و هماهنگ‌کردن مناطق وسیع‌تری را دارد. اما شهر خود به‌عنوان نمادی از یک ایده که در فرم فیزیکی تبلور یافته و آن قدر غنی است که مناطق وسیعی را به‌نظم درآورده نیز منبعث از این مفهوم کلی‌تر است که شهرها یا هر محیط‌زیست مصنوع دربرگیرنده یا تجلی مدلی آگاهانه هستند. این ایده نه‌تنها تعاریف گوناگون شهر را در برمی‌گیرد بلکه نظریه‌های گوناگون درباره شهرها و فقدان نظم در این نظریه‌ها را نیز مطرح می‌سازد. فقدان نظمی که از مدل غیرقابل در کسی منبعث شده است. اصولاً هدف این بحث یافتن تعریفی برای شهر و شهرنشینی نبوده است بلکه هدف آن بوده است که نشان داده شود چگونه با بسط نمونه‌های مورد مطالعه، یک موضوع ساده، پیچیده‌تر و در عین حال غنی‌تر می‌شود. و به‌علاوه امکان آن به‌وجود می‌آید تا از انواع مجتمع‌های زیستی سخن به میان آوریم، بدون آنکه وارد این بحث شویم که آیا این مجتمع‌های زیستی، شهر هستند یا خیر. درواقع و به‌طور کلی موضوع مورد بحث ما مجتمع زیستی و نحوه نظم‌دهی آن است. مجتمع‌های زیستی، ساختمان‌ها و مناظر همگی حاصل این فعالیت ذهن انسان هستند. حتی هدف انسان‌های نئاندرتال از تدفین مرده‌ها به همراه شاخه‌ای گل، تحمیل نظمی بر جهان و پیوندادن زندگی و مرگ بوده است. نقاشی‌های درون غارهای اروپا، نشانگر سیستم و نظام پیچیده‌ای بوده که بعضی از غارها را به‌عنوان فضاهای انسانی و مقدس تعیین کرده است. سیستم‌های یادداشت نمادی که هدف آن مشخصاً تحمیل نظمی ذهنی بر زمان و عوامل طبیعی بوده نیز از زمان‌های دورتر وجود داشته است. بخشیدن بیانی فیزیکی به یک ایده کاری مفید است. بیان این ایده‌ها آن‌ها را به ابزاری تذکاردهنده بدل می‌کند که با بیان شیوه مطلوب رفتار به ترغیب و تقویت آن شیوه رفتاری می‌پردازد. بنابراین می‌توان اصولاً محیط مصنوع و مجتمع‌های زیستی را یکی از شیوه‌های نظم‌بخشی به جهان دانست. در جوامع سنتی این شیوه نظم‌بخشی اساساً مقدس است.

طرح، نظام و مدل

مجموعه‌های زیستی نیز چون تمامی محیط مصنوع طراحی شده هستند؛ بدان مفهوم که دربرگیرنده تصمیم‌ها، گزینش‌ها و روش‌های خاص انجام کار انسان هستند. از آنجا که امروزه کمتر نقطه زمین از گزند دستبرد انسان و دخل و تصرف وی جان سالم به‌در برده، می‌توان گفت که درواقع تمامی زمین طراحی شده است. این امر سبب شده که ما تأثیر نخستین و اولیه محیطی مصنوع بر طبیعت وحشی را از نظر دور داشته باشیم. بنابراین تمامی مکان‌هایی که از پوشش‌های طبیعی پاک شده یا گیاهانی خاص در آن رویانده شده یا مکان‌هایی که مسیر رودخانه در آنجا تغییر یافته یا مزارعی که محصور شده، همگی جزء محیط‌های مصنوع به‌شمار می‌روند. جاده‌ها، خانه‌ها و شهرها همگی طراحی شده‌اند. کیوسک‌های کنار جاده و گاراژها نیز چون ساختمان‌های اداری و شهرها خود محیط مصنوع محسوب می‌شوند. کار یک مرد بومی که به سوزاندن پوشش گیاهی یا ایجاد یک کمپ مشغول است، به لحاظ طراحی به اندازه کار هر معمار یا شهرساز مدرنی معتبر است. بسیاری موارد همین اعمال به ظاهر عادی، بیشتر از طراحی به مفهوم معمول آن روی زمین تأثیر می‌گذارد. در خاتمه باید گفت که منظر شهرها، مناطق و سرزمین‌ها تا حد زیادی به عملیات متعدد طراحی افراد و گروه‌ها بستگی دارد. جنبه مشترک میان تمامی این فعالیت‌ها گزینش یک راه‌حل از میان تمامی راه‌حل‌های ممکن است. گزینش انجام‌شده معمولاً با فرهنگ مردم مذکور تطابق دارد و به‌طور کلی یکی از نحوه‌های بررسی فرهنگ‌ها، بررسی گزینش‌های مختلف آنان است. همین مجازبودن گزینش‌هاست که مکان‌ها را به‌صورتی بارز از هم متمایز می‌کند. همچنین نحوه لباس پوشیدن و نوع تغذیه آن‌ها نیز در تعیین رفتار آن‌ها مؤثر است و بر شیوه عمل و سازمان زمانی و مکانی محیط‌زیستشان تأثیر می‌گذارد. این گزینش‌های پایدار سبکی خاص در زندگی یا در محیط مصنوع به‌وجود می‌آورند. در گزینش‌ها، ارزش‌ها، نرم‌ها، معیارها و فضیلت خاصی مورد استفاده قرار می‌گیرد. در واقع محیط مصنوع بیان‌کننده و منعکس‌کننده مدل آرمانی است. نظم بیان‌شده به وسیله فرایند گزینش یا تصور ذهنی که توسط فرمی خاص بیان شده، مجموعه‌ای از مدل‌های آگاهانه یا ایدئال‌ها هستند. این بدان معنی است که تصویری از محیط‌زیست آرمانی در ذهن انسان‌ها وجود دارد که محیط مصنوع آن را به‌صورتی ناقص بیان می‌کند. چنین محیط‌های مصنوعی به‌عنوان زمینه‌ای برای انسان‌های ایده‌آل یا شیوه زندگی ایدئال و خاص آن فرهنگ تلقی می‌شوند. آنچه ما به آن فرهنگ اطلاق می‌کنیم را می‌توان از سه دیدگاه مختلف نگریست. به عنوان شیوه زندگی خاص یک گروه، به‌عنوان سیستمی از نمادها، مفاهیم و مدل‌های آگاهانه و به‌عنوان مجموعه راهبردهایی به منظور حفظ بقا که با اکولوژی و منابع تطابق دارد. فرهنگ به مجموعه ارزش‌ها و عقاید مردمی که ایدئال‌ها و آرمان‌های آن‌ها در یک جهان‌بینی شکل گرفته است، اطلاق می‌شود. این اصول و عقاید آن‌ها را به گزینه‌های سیستماتیک و پایدار رهنمون می‌کند. هرچند مجموعه‌های زیستی در اثر تصمیم‌ها و فعالیت‌های افراد مختلف شکل می‌گیرند و به‌صورت یک تمامیت با هویت درمی‌آیند، به طوری که اگر شخص با نظام اطلاعات و سیستم نظم‌دهی فرهنگی خاص آشنا باشد، قادر خواهد بود که یک شهر چینی را از یک شهر فرانسوی و یک منظره پرویی را از هندی تمییز دهد. از طریق چنین گزینش‌هایی است که عادت‌ها، خلق و خوی، نقش‌ها و رفتار و همچنین محیط‌زیست شکل می‌گیرند. تمامی این جوانب در جهت تقویت هم عمل کرده و باید تشابه‌های حاصل از مدل مشترک بنیادین را آشکار سازند. این مدل‌ها همگی حاصل یکی از فعالیت‌های عمده ذهن بشر است، تلاش برای مفهوم‌بخشیدن به جهان و انسانی‌کردن آن از طریق اعمال نظمی خاص بر آن. نظمی آگاهانه که با سازماندهی و نامگذاری حاصل می‌شود. می‌توان گفت که این نظم قبل از آنکه فرمی کالبدی یابد، فرمی ذهنی یافته و بدین ترتیب می‌توان نحوه نظم‌بخشیدن مردمی چون بومیان استرالیایی را که محیط مصنوع وسیعی ندارند، نشان داد؛ نظمی ذهنی یا از طریق مراسم. بدین ترتیب بومیان از طریق حرکات مرسوم در مکان‌های مقدس گوناگون یا از طریق مراسمی در این مکان‌ها محدود زیست خود را معین کرده و به آن نظم می‌بخشند. پس تفاوت میان نحوه نظم‌دهی آنان با آنچه در شهرها معمول است، چیست؟ نخست، تفاوت‌ها در اندازه گروه و پیچیدگی سیستم است؛ دوم، در فقدان بیان کالبدی پایدار به‌عنوان یادآور اصول نظم‌دهنده جامعه که با بالارفتن تعداد جمعیت و پیچیدگی اجتماعی ضروری می‌شود و سوم، در عدم تسلط مرکزی واحد بر کل سیستم است؛ برای نمونه، هرچند هم بومیان و هم میان‌ها از حرکات اساطیری خاصی در مجموعه‌های زیستی خود استفاده می‌کنند، حرکات میان‌ها وابسته به مکان‌های پایدار مخصوص مراسم است و در مورد بومیان، هرچند مکان‌های مخصوص مراسم و حتی اردوگاه‌های آن‌ها دارای نظم و ساماندهی خاص است، با این همه سیستم حرکات، مهم‌ترین جنبه موضوعی است؛ زیرا آن‌ها فاقد یک مرکز واحد فیزیکی هستند. در مورد میان‌ها هرچند یک سازمان و نظام مهم و اصلی براساس حرکات وجود دارد اما این حرکات خود وابسته به یک مرکز مخصوص مراسم قومی هستند که مناطق وسیع و جمعیتی زیاد را پوشش داده و به آن‌ها نظم می‌بخشد.

نکته ۶: بنابراین مجموعه‌های زیستی نه‌تنها به منطقه‌ای وسیع‌تر سازمان داده و نظم می‌بخشند بلکه خود دارای نظم خاصی هستند. یک سیستم نظم‌دهنده خاص هم بر مجموعه‌های زیستی و مراکز مخصوص مراسم و غیره و هم در عین حال در مقیاسی وسیع‌تر حاکمیت دارد و سیستمی در درون سیستم دیگر است.

در حالی که همه مجموعه‌های زیستی در تمامی بناها و درواقع تمامی محیط‌زیست نظم داشته و سازمان دارند اما از آنجا که شهرها به مناطق وسیع‌تر و پیچیده‌تری نظم می‌بخشند، از سایر محیط‌های مصنوع جدا هستند. در مجموعه‌های زیستی فرهنگی‌های سنتی، نظم‌های گوناگونی براساس درجه‌های تقدیس مکان وجود دارد؛ به همین دلیل میان اقوام گورورومبا در مناطق مرتفع گینه نو، هم روستاهای مسکونی و هم روستاهای مخصوص مراسم می‌توان یافت. روستاهای مسکونی از اجتماع ۲۵ تا ۳۰ کلبه روستایی مدور به‌وجود آمده‌اند که به‌صورت خطی در طول مسیر قرار گرفته و کلبه‌های مردان در طرف خاص جاده قرار دارد. روستاهای مقدس آن‌ها پیرامون فضای باز نظم یافت، در یک طرف این روستا یک ساختمان بلند چترمانند که تقسیم‌بندی نشده است، قرار دارد و همچنین یک حصار نرده‌مانند که اهمیت مذهبی دارد؛ بدین ترتیب این روستای مخصوص مراسم از روستای مسکونی پیچیده‌تر بوده و به کمک اساطیر مناطق وسیع‌تری را سامان می‌بخشد.

مجتمع‌های زیستی نمونه

این فرضیه که مدل نظم‌دهی آگاهانه در طول زمان رشد یافته و پیچیده‌تر می‌شود، مورد قبول ما نیست. هرچند می‌توانیم ادعا کنیم که جامعه صنعتی امروز از لحاظ اقتصادی تکنولوژی، پیچیده‌ترین جامعه‌ای است که تاکنون وجود داشته است؛ با این همه در مقایسه با بومیان استرالیا، قوم تمنه آفریقا و بسیاری مردم دیگر به لحاظ جهان‌بینی و عقاید، بسیار ساده‌اندیش‌تر هستند. بنابراین انواع مدل‌هایی که در گذشته برای نظم‌بخشیدن به مجتمع‌های زیستی به کار برده می‌شده، ساده‌تر نبوده بلکه تنها متفاوت بوده است. این مدل‌ها بر ارزش‌های خاص آن جهان‌بینی تأکید داشته‌اند. بنابراین درک منظرها، مجتمع‌های زیستی و ساختمان‌ها مستلزم درک مدل پایه‌ای آن است که خود دربرگیرنده عناصر مهمی است.

نکته ۷: مسلماً مجتمع‌های زیستی در طول زمان رشد کرده و وسعت سازمان آن‌ها افزایش می‌یابد. مجتمع‌های زیستی که مناطق وسیعی را به‌نظم درآوردند، شهر نامیده می‌شوند.

این همه پیچیدگی ذهنی نشانگر توسعه واقعی نیست. درواقع درک هیچ مجتمع زیستی با محیط‌زیست مصنوعی میسر نیست مگر آنکه مدل آگاهانه زیربنایی آن را شناخت. برای ظهور یک فرم باید نوعی الگو وجود داشته باشد. چنین فرم‌هایی معمولاً بین درجه‌ای از سازگاری میان سازمان فضایی کالبدی و سازمان فضایی اجتماعی هستند. تمامی مجتمع‌های زیستی همچون تمامی محیط‌زیست، اساساً در حال شکل‌دهی به مکان هستند. هر مکان بخشی ابهام متمایز از سطح زمین است. این بخش در عین حال که دارای مفهومی خاص است، از سایر بخش‌ها متمایز است. به‌یاد آورید که مکان‌ها را می‌توان به‌طور کاملاً آگاهانه تعریف کرد؛ برای مثال یک اردوگاه بومی را یک مکان یا یک محدوده قومی می‌دانیم. آنچه یک مکان را به‌وجود می‌آورد، اصول و قواعد نظم‌دهی مشتمل بر مدلی است که در میان فرهنگ‌های مختلف متفاوت است. در اغلب فرهنگ‌های سنتی این مدل‌ها در رابطه با مقدسات هستند، به‌طوری که یک مکان از فضای مادی غیرمتمایز اطراف خود متمایز می‌شود. انواع دیگر مدل‌ها نیز وجود دارد. با این توجه که هدف از مکان در همه موارد ایجاد فضایی مفید و قابل استفاده براساس معیارهای آن فرهنگ خاص است. مطالعات را باید از چه دوره تاریخی آغاز کرد و مطالعات اخیر در تمامی زمینه‌ها در رشته‌ها نشان می‌دهد قدمت همه چیز بیشتر از آن است که زمانی تصور می‌کردیم. ایجاد مجتمع‌های زیستی بزرگ به زمانی بسیار کهن باز می‌گردد. حتی اگر اردوگاه‌های بومی را که دارای نظم بوده و مدلی اجتماعی یا اساطیری در آن وجود داشته است، نادیده انگاریم، قدمت مجتمع‌های زیستی بسیار جالب توجه است. باید خاطر نشان کرد که وسعت و تراکم مجتمع‌های زیستی نسبی است؛ یعنی باید آن‌ها را در رابطه با جمعیت کلی یک منطقه و تراکم آن بررسی کرد. قدمت نیز امری نسبی بوده و مطلق نیست. بومیان استرالیایی از ۳۰۰۰۰ سال پیش در این سرزمین زندگی می‌کرده‌اند اما هیچ‌گاه مجتمع زیستی پایداری به‌وجود نیاورده‌اند؛ در حالی که در خاورمیانه قدمت مجتمع‌های زیستی بزرگ به ده هزار سال پیش بازمی‌گردد؛ درحالی‌که حتی تا همین اواخر در آمریکا تصور بر این بود که قدمت این مجتمع‌های زیستی تنها به دو هزار سال پیش باز می‌گردد اما حتی این تاریخ هم به عقب‌تر کشیده می‌شود. حفاری‌های اخیر نشان می‌دهد که گورستان‌های طراحی‌شده‌ای مانند آنچه در ریل آلتو وجود دارد، مربوط به سه هزار سال قبل از دوران معمول است و احتمالاً گورستان ریل آلتو نیز قدیمی‌ترینشان نیست؛ لذا درمی‌یابیم که در گذشته‌های بسیار دور، فضاهای عمومی منظم و به‌شدت متراکم و منطقی برای مراسم اساطیری وجود داشته است. در اکوادور روستاها فرمی مدور داشته‌اند و این فرم از چنان اهمیتی برخوردار بود که تا زمان حیات فرهنگ جامعه، یعنی تا سال ۱۹۲۴ این روستاها فرم خود را حفظ کرده بودند. ضمن اینکه مراکز مخصوص مراسم و تشریفات بزرگ‌تر فرم مشخص مستطیلی داشتند.

نکته ۸: بنابراین از نظر رشد کلی، مجتمع‌های زیستی پیچیده و وسیع تقریباً هم‌زمان در آمریکا و دنیای قدیم به‌وجود می‌آیند.

خلاصه‌تر اینکه تاکنون دریافته‌ایم که ذهن انسان نیازمند نظم‌بخشیدن به جهان است و نظم‌بخشیدن به محیط‌زیست یکی از جلوه‌های این نیاز است. همه فرهنگ‌ها به نوعی دارای سیستم نظم‌دهی به محیط‌زیست هستند؛ یعنی آن‌ها به وسیله نظم‌دهی خاص با محیط‌زیست خود به‌صورتی نمادین ارتباط برقرار می‌سازند. همه محیط‌های زیست مفهوم داشته و مبین مدل‌ها، الویت‌ها، تمایلات و فرهنگ خاص خود هستند؛ بنابراین می‌توان همه فرهنگ‌ها اعم از سنتی و مدرن، بومی و استعماری را به مقایسه گذاشت. علاوه‌بر این مدل‌ها در طول زمان و در میان فرهنگ‌های مختلف تغییر می‌کنند. هرچند مقیاس این طرح‌ها افزایش می‌یابد ولی لزوماً در مسیر توسعه پیش نمی‌رود. مدل‌ها و سیستم‌های نظم‌دهی بومیان استرالیایی به اندازه سیستم نظم‌دهی مردم مدرن پیچیده بوده و در بعضی موارد نیز پیچیده‌تر است. همچنین دریافته‌ایم که نظم‌دهی محیط‌زیست از دیرزمانی و بسیار قبل از آنکه تصور می‌کردیم، آغاز شده است. در فرهنگ‌های سنتی که بررسی منشأ فرهنگی مجتمع‌های زیستی آن‌ها مورد نظر ما بوده، نظم اصولاً نظم مقدس بوده است. هدف اصلی آن نظم‌بخشیدن به این جهان درهم و برهم از طریق تقلید از یک نظم ایدئال چون نظم و هماهنگی برین بوده است. هرچند گفتیم که سیستم‌های نظم‌دهی فاقد تحول و رشد هستند، هنوز این سؤال مطرح است که چه عاملی مجتمع‌های زیستی را که شهر نام دارند، به‌وجود می‌آورد. یکی از پاسخ‌های ممکن برای این سؤال این است که شهر هنگامی به‌وجود می‌آید که مجتمع‌های زیستی مناطق وسیع‌تری را به شکلی خاص نظم بخشند. پاسخی دیگر نیز بر این سؤال مترتب است.

نکته ۹: مجتمع‌های زیستی به نوعی نمایانگر آرمان ذهنی بشر بر فضای جغرافیایی است.

اگر به بررسی فرهنگ‌های سنتی بپردازیم، دو سیستم عمده نظم‌دهی خواهیم یافت. این دو سیستم از هم مجزا نبوده و درواقع در اغلب موارد در رابطه با یکدیگر هستند. سیستم نخست، نظم‌دهی است هندسی براساس روابط اجتماعی چون در کنگ بوشمن، مپوتی پیگمی یا در اردوگاه‌های بومیان استرالیایی وجود دارد. در این اردوگاه‌ها معمولاً محل یا مرکز مراسم اساطیری غالباً از بقیه مجموعه جدا بوده است. چنانکه نظم آگاهانه تمامی محیط‌زیست نیز همین‌طور است. با این همه هنوز نظم اجتماعی و مقدسات رابطه نزدیکی با نظم بزرگ‌تر داشته، به طوری که ارتباط فضایی چیزی بیش از مفاهیم اجتماعی است. به‌طورکلی چنین اردوگاه‌هایی فاقد آن ارزش مناسب بوده که بسیاری از مجتمع‌های زیستی دیگر دارند. مرحله تحول از این اردوگاه‌ها به مجتمع‌های زیستی که دارای ارزش مقدس هستند، از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است و احتمالاً آغاز نوعی مجتمع زیستی است که ما آن را شهر می‌نامیم. در اسکان‌های شهری سنتی، هر دوی این نظم‌ها در رابطه نزدیک با هم قرار دارند، به‌نحوی که هدف بسیار مهم دیگر نظم مقدس علاوه‌بر نظم هندسی، ایجاد و تقویت و

تحکیم نظم اجتماعی است. به طوری که می‌توان رابطه و تفاوت بعضی نظم‌های فضایی و اجتماعی را در فرهنگ‌های مختلف نشان داد؛ برای مثال می‌توان ویژگی‌های مختلف نظم‌های شهری ایتالیایی، انگلیسی، فرانسوی، آمریکایی و ژاپنی را به مقایسه گذاشت. امروزه، در رابطه با نظم فضایی و اجتماعی، شاهد جایگزینی نظم‌های تکنولوژیکی هستیم که بدون ارتباط با نیازهای انسانی و خارج از کنترل وی به شیوه زندگی و خواست‌های آدمی شکل می‌دهد. تا اینجا دیدیم که بررسی نمونه‌های بیشتری برای تعمیم معتبر یک نظریه دارای چه ارزش و اهمیتی است. دلیلی دیگر نیز برای این نظریه وجود دارد. امروزه، هنوز فرهنگ‌ها و شیوه‌های زندگی بسیار متنوعی وجود دارد و به منظور طرح محیطی مناسب برای تداوم حیات این فرهنگ‌ها لازم است که نحوه ارتباط محیط‌زیست با این خصوصیت‌ها را بدانیم؛ در صورتی که در ورای این اختلاف‌ها و تمایزها، نظم‌ها و عوامل پایداری را بیابیم، می‌توانیم از میزان و اندازه عناصر متغیر کاسته و بسیاری از عوامل ثابت را برای نوع انسان تعمیم بخشیم. این امر درک و طراحی محیط‌های زیست مناسب و مطابق با فرهنگ جامعه را تسهیل می‌کند. در پایان این بحث سؤالی جالب درباره مجتمع‌های زیستی می‌توان مطرح کرد. آیا هیچ رابطه‌ای میان ثبات، تغییر و مقیاس وجود دارد. می‌توان چنین گفت همان‌طور که در مقیاس‌های شهر، متروپلیتن و مگالاپلیتن کلان‌شهر الگوهای جدیدی وجود دارد، مسلماً در مقیاس‌های کوچک‌تر هم می‌توان از گذشته درس‌هایی آموخت. برای بررسی این مسئله نیز احتمالاً باید به زمان آغاز مجتمع‌های زیستی برگردیم، به گذشته دور، هنگامی که انسان‌ها به محیط‌زیست خود نظم کالبدی مشخصی بخشیدند که بیانگر نظم ذهنی آن‌ها بود و آن نظم را تحکیم کرده و زمینه را به وجود آوردند که رفتار مطلوب را به مردم متذکر می‌شده است.

برنامه‌ریزی و ساخت شهرهای کوچک

عوامل اساسی شهر، کاربری‌های شهری

در برنامه‌ریزی شهری تمامی عوامل شهرسازی مشارکت دارند و جهت اساسی عوامل توسعه شهری در برنامه‌ریزی شهری است. از عوامل اساسی برنامه‌ریزی شهری، مشخص کردن مناطق صنعتی و تولیدی، کارگاه‌ها، مراکز فرهنگی، اجتماعی، تجاری، اقتصادی، بهداشتی، مذهبی، تفریحی، مراکز تحقیقات، تشکیلات، مؤسسات و تجهیزات انرژی، سیستم حمل‌ونقل داخل و خارج شهر، فضاهای کشاورزی، صنایع غذایی، صنایع سبک و مراکز آموزش عالی و مقاطع مختلف تحصیلی را می‌توان نام برد.

۱- تاریخچه پیدایش شهر

برای پیدایش و وجود شهر دیدگاه‌های مختلفی از طرف کارشناسان علوم مختلف وجود دارد. جغرافی‌دانان، تاریخ‌نویسان، انسان‌شناسان، سیاستمداران، جامعه‌شناسان و معماران هرکدام دلایل گوناگونی برای پیدایش شهر ارائه می‌دهند که اکثر آن‌ها می‌تواند تا حدی اصولی و منطقی باشد. شهر به‌عنوان مرکز اداری و نظامی برای کنترل مملکت، شهر به‌عنوان منبع تشکیل فرهنگ و تمدن، شهر به‌عنوان محل تجارت و تمرکز فعالیت‌های اقتصادی و... مفاهیمی هستند که در دوره‌های مختلف تاریخی دلایل برتر برای پیدایش و به‌وجود آمدن شهر به‌حساب می‌آمده است ولی آنچه مسلم است این است که شهرها خاصیت مشترکی دارند و آن تمرکز افراد در یک فضا برای برآوردن خواسته‌های مشترکشان است و این تمرکز از نظر اقتصادی درون تمرکز نهفته است؛ به همین دلیل تمرکز در شهرها بیشتر شده و شهرها رشد پیدا می‌کنند؛ لذا می‌توان گفت که دلایل برتر برای اثبات به‌وجود آمدن شهر، دلایل اقتصادی است. در اینجا به دو نظریه درباره منشأ پیدایش شهر از دیدگاه‌های اقتصادی می‌پردازیم.

کلمه مثال ۲: چه کسی پیدایش شهر را در رابطه با نحوه زندگی اقتصادی تعریف می‌کند؟

(۴) بقراط

(۳) ارسطو

(۲) ابن خلدون

(۱) ابن بطوطه

پاسخ: گزینه «۲» ابن خلدون پیدایش شهرها را در رابطه با نحوه زندگی اقتصادی بشر می‌داند که ابتدا فقط نیازهای ضروری خود را تولید می‌کند و سپس با افزایش بازده تولید به خواسته‌های تجملی هم روی می‌آورد که این امر به‌منزله اصل و منشأ شهرهاست.

تعریف شهر از دیدگاه‌های مختلف

شهر از دیدگاه‌های مختلف تعاریف متفاوتی دارد. ارائه تعریفی نسبتاً جامع و کامل از شهر که دربرگیرنده تمامی زمینه‌های تحقیقاتی مرتبط با شهر باشد، کاری بس دشوار است. دلیل اصلی این امر را باید در ماهیت شهر و تنوع اشکال آنچه در زمان حال و چه در گذشته و وسعت موضوع‌ها و مسائل مربوط به شهر جست‌وجو کرد. با توجه به اینکه شهر مجموعه‌ای چندبُعدی است با اجزای بسیار متنوع در آنکه با هم ارتباط متقابل داشته و پویایی شهر را سبب می‌شوند و براساس ابعاد و جوانب مختلف شهر، یک تعریف مختصر و مفید در عین حال جامع و مانع از شهر به‌نظر می‌رسد، کاری سخت و دشوار است؛ به همین دلیل بسیاری از برنامه‌ریزان شهری و شهرسازان و کلاً علمی که با شهر ارتباط دارند، به تعریف شهر نمی‌پردازند و با افرادی چون روت گلاس هم‌عقیده شده‌اند که می‌گوید: یافتن تعریفی واحد برای شهر به نحوی که نیازهای پژوهش‌های تجربی متنوع و متعدد را برآورد و برای همه انواع شهر در زمان‌ها و جوامع گوناگون مناسب تلقی شود، غیرممکن است. در اینجا ما برای روشن‌شدن این امر که رسیدن به تعریفی واحد در شهر دشوار است، مهم‌ترین تعاریف شهری را مرور می‌کنیم.

تعریف شهر براساس آزادشدن از قیود محیط طبیعی: برخی معتقد هستند که آزادشدن از قیود محیط طبیعی می‌تواند ملاک خوبی برای تعریف شهر قرار گیرد و می‌گویند که باید ماهیت شهر را در آزادشدن نسبی از محیط جست‌وجو کرد و آن را معیاری برای درک مفهوم شهر و رسیدن به تعریف مناسب تلقی کرد. تردیدی نیست که شهر بیشتر از سکونتگاه‌های دیگر انسانی از قید محیط طبیعی رسته است.

پرسنل شهرسازی

پرسنل شهرسازی به افرادی گفته می‌شود که در ساخت‌وساز شهری فعالیت می‌کنند. مؤسسات تولیدی طبیعتاً در منطقه صنعتی شهر جایگزین شده‌اند و با توجه به ظرفیت و تعداد کارکنان می‌توان میزان اراضی مؤسسه را تخمین زد. اضافه می‌شود که در حالت استثنایی توسعه ممکن است تعداد کارکنان کم یا زیاد شود که این حالت به میزان اتوماسیون کارخانه‌ها بستگی دارد. نسبت به تعداد و موازات افرادی که در ساخت‌وساز شهری مشغولند، در شهر گروه دیگری به نام گروه خدماتی به وجود می‌آیند که این گروه‌ها عبارتند از فرهنگی، بهداشتی، صنایع سبک، صنایع غذایی، حمل‌ونقل و تجارت. سازمان برنامه‌ریزی شهری و ترکیب ساختمان‌ها در بسیاری اوقات به توپوگرافی اراضی و زمین انتخابی بستگی دارد که خود را در ترکیب و حجم تولیدها و وضعیت اقتصادی اهالی آن شهر نشان می‌دهد. شهرها و روستاها را براساس تیپ‌های ارائه‌شده در زیر می‌توان از یکدیگر تفکیک کرد.

- شهرهای دارای تیپ صنعتی؛

- شهرک‌هایی با تیپ کشاورزی؛

- شهرهای دارای مناطق و مراکز علمی؛

- شهرهای کوچک با شهرک‌هایی که براساس صنایع کشاورزی صنایع تبدیلی ایجاد شده‌اند. هرکدام از این شهرها دارای خصوصیت‌های مخصوص به خود هستند. این مسئله در ساختمان‌ها و ایجاد راه‌های ارتباطی نیز به کار برده می‌شود؛ به‌طور مثال در شهرهای کوچک صنعتی مسئله اساسی بهداشت و مسائل تولید است. مجتمع‌های صنایع تبدیلی و کشاورزی در جهت رعایت مسائل شهرسازی به صورت اتحادیه و مجتمع‌های تولیدی عمل می‌کنند؛ لذا ایجاد و احداث مناطق تولید کشاورزی، مکانیزاسیون و یکپارچگی آن‌ها به‌صورت اساسی تعیین می‌شود. در برنامه‌ریزی محله‌های مسکونی مناطق کشاورزی دو عامل زیر تأثیر به‌سزایی دارند:

۱- مشخص بودن و حفظ سیستم ایجاد منطقه مسکونی در روستاها، دهستان‌ها، مرکز استان و غیره؛ ۲- استفاده از مصالح ساختمانی تولیدی و موجود در منطقه کشاورزی.

برنامه‌ریزی شهرک‌های رفاهی و تفریحی براساس طبیعت و فاکتورها و ماهیت و ذات معالجه‌های بیماری‌ها تعیین می‌شود.

نکته ۱۰: در برنامه‌ریزی احداث و ایجاد مجتمع‌های توریستی از نظر معماری، نمادینه‌کردن، سمبلیک‌کردن و در دید عموم گذاشتن بناهای تاریخی در درجه اول قرار دارد.

در چنین وضعیتی بازسازی و نگهداری بناهای تاریخی مسکونی نیز الزامی است. توجه به طبیعت و شرایط اقلیمی متفاوت شهرهای کوچک در خصوصیت‌های شهرسازی آن شهرها تأثیر به‌سزایی دارد. فرق بین شهرهای بزرگ و شهرهای کوچک را نمی‌توان فقط از نظر اندازه و مساحت زمین آن‌ها بیان کرد بلکه تفاوت‌های طبیعی، نقش سیستم‌های تولید مسکن، پروفیل توسعه شهر و حجم تولید کم ساختمان در شهرهای کوچک را می‌توان الگویی برای شناخت فرق شهرهای بزرگ و کوچک نام برد.

کج مثال ۳: در تقسیم‌بندی مناطق مسکونی در مجتمع‌های زیستی کدام عامل نقش تعیین‌کننده‌ای دارد؟

(۴) حمل‌ونقل

(۳) طبیعت

(۲) سیاست

(۱) سرمایه

پاسخ: گزینه «۳» در تقسیم مناطق و نواحی مسکونی وجود محدودیت‌های طبیعی و مصنوعی نقش مهمی را بازی می‌کند؛ مثل کوه‌ها، دره‌ها، رودخانه‌ها، راه‌آهن و خطوط برق فشارقوی. در طراحی پلان اصلی شهرهای کوچک راه‌های حمل‌ونقل، پیاده‌روها، راه‌های تردد پیاده و ارتباط آن‌ها به مراکز اشتغال و صنایع تأثیر به‌سزایی دارند؛ لذا در جهت طراحی پلان شهرهای کوچک راه‌های ارتباطی مراکز اشتغال با سایر مناطق از اهمیت بیشتری برخوردارند. تقسیم و تفکیک صحیح شبکه‌های ارتباطی شهر و ایجاد راه‌های ارتباطی قابل قبول علمی و اصولی، تردد راحت افراد پیاده به بناهای مسکونی و محله‌ها و مناطق خدماتی را امکان‌پذیر می‌سازد.

طراحی بهینه پلان اصلی شهر متراکم به استفاده از اراضی به‌صورت متشکل و برنامه‌ریزی شده بستگی داشته و باعث هدرنرفتن اراضی فوق خواهد شد. در طراحی شهرهای کوچک موارد زیر باید رعایت شود:

۱- ارزش دادن به اراضی انتخاب‌شده برای ایجاد مجتمع‌های مسکونی؛

۲- طراحی و برنامه‌ریزی پلان معماری عمومی شهر؛

۳- تعیین و ایجاد مراکز اجتماعی؛

۴- ایجاد شبکه‌های داخلی شهر به شرط اولویت‌دادن به راه‌های پیاده؛

۵- تعیین خصوصیت‌های ساختمان‌های نواحی و مناطق مسکونی و تولیدی؛

۶- تعیین تعداد و روش تربیت مهندسان و کارشناسان عمران و آبادی.

طراحی و برنامه‌ریزی معماری مناطق مسکونی

در طراحی و برنامه‌ریزی پلان معماری مناطق مسکونی و انتخاب امکانات اقتصادی فلز، سنگ، زغال‌سنگ، نفت، راه‌ها و منابع آب در نظر گرفتن امکان توسعه براساس اصول علمی معماری برای ۲۵-۲۰ سال آینده لازم است.

توسعه چندبُعدی شهر و محاسبه جمعیت شهری

در طراحی و تنظیم پلان عمومی در نظر گرفتن میزان توسعه جمعیت و اراضی هم برای درآمدت ۲۰-۲۵ سال و هم برای کوتاه‌مدت لازم است؛ به دلیل همین مسئله همیشه ذخیره‌کردن اراضی و زمین برای مناطق مختلف شهری مسکونی، صنایع، راه‌ها و غیره الزامی است.

نکته ۱۱: برای تعیین گروه فعال جمعیت فعال شهر مطالعه و دانستن آمار و منحنی توسعه اراضی شهری و افراد شاغل لازم است. با در نظر گرفتن جمعیت فعال در کارهای اجتماعی با روش تعداد کل جمعیت، درآمد سرانه را می‌توان تعیین کرد.